

ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ  
НАН УКРАЇНИ

**МЕХАНІЗМ СТРУКТУРНИХ  
ЗРУШЕНЬ В ЕКОНОМІЦІ  
УКРАЇНИ**

Монографія

(За редакцією д.е.н. В.І. Кононенка)

Київ – 2002

УДК 330.341.4:338.246

**Механізм структурних зрушень в економіці України** (монографія) / В.І. Кононенко, О.О. Веклич, Л.М. Шаблиста та ін.; відпов. ред. д.е.н. В.І. Кононенко. – К.: Ін-т економіки НАНУ, 2002. – 288 с.

ISBN 966-02-2405-2

Досліджується механізм реалізації структурної політики. Визначені напрями підвищення дієвості таких засобів структурної політики як програмно-цільове, бюджетно-податкове, цінове, антиінфляційне, валютне регулювання. Розглядаються проблеми акумуляції фінансових ресурсів для структурної перебудови, становлення ефективних ринкових організаційних форм підприємництва, мінімізації небезпечних екологічних явищ, породжуваних економічною діяльністю, створення екологоорієнтованої структури національного господарства.

Для науковців, працівників державного апарату управління, аспірантів та студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами сучасної економічної політики в Україні.

Монографію підготовлено за підсумками НДР "Механізм регулювання структурної перебудови економіки" (держ. реєстр. № 0100U004299), виконуваної відділом теоретичних проблем регулювання економіки Інституту економіки НАН України впродовж 1999-2002 рр. й фінансованої з Державного бюджету України.

Відповідальний редактор д.е.н. В.І. Кононенко

**Рецензенти:**

д.е.н. О.І. Радзівський, к.е.н. О.Б. Шульга, к.е.н. О.В. Задорожна

**Автори:**

д.е.н. В.І. Кононенко (вступ, § 1.1); д.е.н. О.О. Веклич (р. 6);  
к.е.н. Л.І. Шевченко (§§ 1.2, 1.3); к.е.н. Л.М. Шаблиста (р. 2);  
к.е.н. Я.В. Белінська (§§ 3.1 – 3.3); к.е.н. І.С. Фомін (§ 3.4);  
к.е.н. В.В. Зимовець (§§ 4.1 – 4.4); к.е.н. Ю.В. Кіндзерський (§ 4.5);  
к.е.н. Г.М. Паламарчук (р. 5); Я.В. Чураков (§ 1.4).

Науково-допоміжна робота:

І.П. Сердюк, А.І. Хитушко, Н.О. Покуліта

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту економіки НАН України  
(протокол № 5 від 25.04.02)

ISBN 966-02-2405-2

© Інститут економіки НАН України, 2002

# ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>5</b>
<b>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТРУКТУРНОЇ ПЕРЕБУДОВИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ....</b>	<b>7</b>
1.1. Характер структурної кризи та інституційне забезпечення механізму структурних зрушень .....	7
1.2. Формування методичних принципів оцінки ефективності галузевої структури промисловості та її перебудови .....	21
1.3. Галузева структура промисловості, її перебудова та вплив цін .....	32
1.4. Державне регулювання цін природних монополій у структурних перетвореннях .....	55
<b>РОЗДІЛ 2. ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРУКТУРНИХ ЗМІН.....</b>	<b>63</b>
2.1. Державні програми як інструмент реалізації структурної політики .....	63
2.2. Податковий механізм реалізації програмних заходів .....	80
<b>РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ СТРУКТУРОУТВОРЕННЯ.....</b>	<b>103</b>
3.1. Валютний фактор розвитку експорту та імпорту .....	103
3.2. Конкурентоспроможність української економіки під впливом валютної політики .....	123
3.3. Інтеграція національного господарства у міжнародне співтовариство .....	139
3.4. Усунення негативних наслідків розширення ЄС .....	147

<b>РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ</b>	
<b>СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ .....</b>	<b>161</b>
4.1. Методологічні проблеми взаємозв'язку фінансової системи і структурних зрушень .....	161
4.2. Формування джерел та розміщення інвестиційних ресурсів .....	171
4.3. Особливості перерозподілу фінансових ресурсів на макrorівні .....	182
4.4. Механізми непрямого інвестування структурних змін ....	186
4.5. Бюджетна політика активізації структуроутворення .....	194
<b>РОЗДІЛ 5. ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТО-</b>	
<b>СПРОМОЖНОЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ</b>	
<b>ЕКОНОМІКИ .....</b>	<b>220</b>
5.1. Організаційні перетворення як чинник міжгалузевих змін .....	220
5.2. Становлення сучасних організаційних форм підприємництва .....	238
<b>РОЗДІЛ 6. ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА</b>	
<b>СТРУКТУРНОЇ ПОЛІТИКИ .....</b>	<b>261</b>
6.1. Ресурсодеструктивна економіка як екологічна загроза....	261
6.2. Напрями забезпечення екологоорієнтованої структурної політики .....	268
6.3. Дієвість економічного механізму природокористування в активізації екологоконструктивних зрушень .....	281

# ВСТУП

Сучасний етап трансформації України характеризується переломним моментом в її розвитку – від глибокої системної кризи, яка супроводжувалася значним падінням виробництва, зубожінням населення та загостренням структурних диспропорцій, до економічного зростання. Фаза падіння виробництва, якій в умовах класичного циклу притаманно оновлення та оздоровлення виробництва, не виконала свого призначення внаслідок відсутності адекватної інституційної системи. Тільки з досягненням критичної маси трансформаційних перетворень створюються необхідні умови для забезпечення позитивних структурних зрушень в економіці.

Метою даної роботи є розробка теоретичних і методичних основ підвищення ефективності механізму регулювання структурної перебудови економіки України, її інституційного забезпечення. Досягнення цієї мети вимагає визначення шляхів підвищення дієвості інститутів, засобів, форм і методів структурної політики.

Актуальність даного дослідження зумовлена, перш за все, тим, що структурна перебудова, яка б відповідала завданням ринкової трансформації економіки, належним чином не здійснюється. Навпаки, в цілому за весь період переважають негативні структурні зміни.

Однією з головних причин такого стану структурних перетворень є недостатня теоретична розробка питань структурної перебудови економіки, зокрема її стратегічних аспектів.

Актуальність теми визначається також як відсутністю теоретичної розробки інституційного механізму структурної перебудови трансформаційної економіки взагалі, так і дієвих шляхів і методів реалізації цього завдання в Україні. Тобто ця наукова проблема є однією з найбільш невизначених як в теоретичному, так і в практичному сенсі.

Сучасний стан теоретичної розробки проблеми визначається тим, що незважаючи на наявність досить численної літератури в Україні та інших країнах СНД, присвяченої перебудові структурної політики, ще не розроблено дієвого механізму її регулювання. Про це свідчать невтішні загальні результати минулих років трансформаційного періоду, коли в Україні відбулося навіть істотне погіршення в цій справі. Практично не розв'язано багато нагальних завдань як державного регулювання структурних зрушень, так особливо створення ринкових

механізмів подолання структурної кризи, в розробці яких існує багато прогалин.

Світовий досвід свідчить про те, що інституційні зміни слугували одним із головних факторів перебудови галузевої і відтворювальної структур економіки, прикладом чого є проблеми подолання структурних криз 90-х років в усіх країнах СНД та Східної Європи, що вимагає розробки відповідних аспектів формування дієвої інституційної системи структурної перебудови економіки України.

Це передбачає визначення шляхів підвищення ефективності таких інститутів структурних перетворень, як програмно-цільовий метод, податковий механізм, цінове і валютне регулювання, механізм мобілізації фінансово-кредитних та інвестиційних ресурсів, методи формування конкурентоспроможної оргструктури та підвищення екологічності виробництва тощо.

Структура економіки визначається численними пропорціями, тобто співвідношеннями між різного роду величинами, що виступають у вартісній або натуральній формі і характеризують їх взаємозв'язки по вартісній структурі ВВП, національного доходу в міжгалузевому, внутрішньогалузевому, територіальному, соціальному та інших аспектах. Багато в чому визначальною для розвитку економіки є її галузева структура, зокрема, в промисловості. Цій структурі надається головна увага в роботі. Вона має вирішальне значення в структурних змінах в економіці. Так, поліпшення галузевої структури на користь продукції підвищеної обробки за рахунок його первинних старих галузей, зменшення частини добувних галузей та проміжного продукту веде до удосконалення відтворювальної структури, екологічності тощо.

Дослідження стратегічних аспектів теми охоплює як середньостроковий період (до 2004 р.), так і довгострокові перспективи (до кінця першого десятиріччя XXI століття).

# **РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТРУКТУРНОЇ ПЕРЕБУДОВИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ**

## ***1.1. Характер структурної кризи та інституційне забезпечення механізму структурних зрушень***

Структурна перебудова економіки пов'язана з докорінними змінами в пропорціях суспільного відтворення, що визначаються, перш за все, перетвореннями у виробничих силах, необхідністю технологічного оновлення виробництва, його пристосуванням до внутрішніх і зовнішніх умов.

Але необхідність структурних перетворень виникає також внаслідок змін в економічній системі суспільства, що народжує новий склад його потреб, умов використання виробничих ресурсів тощо. Це має місце, зокрема, при системній трансформації від адміністративно-централізованої економіки з її специфічною соціально-економічною стратегією, своїми пріоритетами та деформованою економічною структурою до соціально орієнтованої ринкової економіки. Але нерациональна структура того часу наклала свій відбиток на сьогоднішні структурні проблеми. Структурна перебудова економіки України тому, перш за все, повинна стати одним із основних засобів усунення накопичених деформацій в попередньому розвитку, подолання структурної кризи, притаманної адміністративно-централізованій економіці.

Це, перш за все, догматична орієнтація на “закон випереджаючого розвитку I підрозділу суспільного виробництва”, або засобів виробництва порівняно з предметами споживання, що в промисловості знаходило свій вираз у відповідному співвідношенні груп “А” і “Б”. Такі закономірності екстенсивного типу розвитку характерні для перших етапів індустріалізації країни, починаючи з 50-х рр., не відпові-

дали новим умовам розвитку. Якщо розвинуті капіталістичні країни в післявоєнний період почали розвиватися здебільшого на інтенсивній основі, СРСР і деякі інші країни соціалістичного табору зберегли переважно екстенсивний шлях розвитку.

Накопичена за десятиріччя адміністративно-централізованої системи деформованість визначалась цілями розвитку економіки з орієнтацією на милітаризованість, пов'язаний з цим надмірний розвиток базових галузей важкої промисловості і недостатньою увагою до галузей по випуску товарів і послуг народного споживання. В Україні такі диспропорції виявилися більш гострими внаслідок всесоюзного розподілу праці, який склався в значній мірі через її природно-економічні особливості. Ще в кінці XIX ст. на Україні сформувалась унікальна база галузей важкої промисловості, зокрема металургійного комплексу (внаслідок близького розташування основних його компонентів – родовищ залізної руди, коксівного вугілля тощо), на базі якого і при наявності кваліфікованої робочої сили одержали розвиток галузі машинобудування і воєнно-промислового комплексу, в тому числі і високої технології з переважанням галузей першої групи, тобто по виробництву паливної та сировинної продукції і проміжного продукту. Особливо ці деформації стали відчутними після утворення незалежної держави і розпаду єдиного народногосподарського комплексу.

Перші роки економічних реформ були присвячені більшою мірою зламу старих інституційних механізмів, ніж побудові нових, які були б адекватними ринковому середовищу і могли б скласти основу нового механізму перебудови економіки. Не було досягнуто, зокрема, формування ефективного ринкового інституційного механізму структурної перебудови економіки, в той час як старий механізм було практично зруйновано. І хоча постійно декларувалася необхідність перебудови структури економіки на користь прогресивних галузей обробної промисловості, а також виробництва споживчих товарів (це закладалось в поточні і перспективні програми та плани), результат був іншим. У реальному житті відбулося поглиблення деформацій і подальше розгортання структурної кризи, накопичення диспропорцій, зокрема галузевих і відтворювальних у промисловості. Так, мало місце подальше “утяжеління” промислового виробництва, питома вага базових галузей: електроенергетика, паливна (або нафтогазова і вугільна), хімічна, які відзначаються найбільшим рівнем капітало-, енерго- та матеріаломісткості при підвищеному в більшості з них екологозабруднюючому виробництві і які формують основу проміжного продукту, зростала з року в рік і в постійних світових цінах зросла з 42,8% у



1990 р. до 69,4%, тобто до рівня більше двох третин у 1998 р. (а в фактичних оптових цінах відповідно з 24,4% до 54,1%). У той же час найбільше падіння в структурі промисловості спостерігається частки таких галузей обробної промисловості, як машинобудування: з 29,8% у постійних світових цінах у 1990 р. до 9,0% в 1997 р., або втричі (відповідно з 27,6% до 13,3% – у фактичних оптових цінах), та легка промисловість: з 4,4% у постійних світових цінах в 1990 р. до 1,3% у 1997 р. (відповідно з 10,8% до 1,8% – у фактичних оптових цінах)<sup>1</sup>. До такого приблизно рівня впала питома вага легкої промисловості і в Росії (1,9%, в 1998 р.), хоча частка машинобудування тут залишилась в півтора рази вищою (21,0%)<sup>2</sup>. Знизилась також у промисловості України частка промисловості будівельних матеріалів – другої поряд із машинобудуванням галузі інвестиційних товарів.

У народному господарстві України при існуванні значних перепадів у науково-технічному рівні розвитку між окремими галузями, протягом 90-х років у результаті несприятливих структурних зрушень відбулося погіршення і без того відсталого технологічного складу, цього важливого параметру рівня розвитку країни – в результаті значного зростання частки відзначених вище галузей важкої промисловості по виробництву енерго-сировинних товарів і проміжного продукту (електроенергетика, паливна або нафтохімічна і вугільна промисловість, чорна металургія, хімія). Як і в промисловості, в цілому збільшився випуск продукції нижчого технологічного рівня (III-го технологічного укладу) і зменшилась частка випуску продукції у високотехнологічних галузях<sup>3</sup>. Такі галузі обробної промисловості, як машинобудування і легка промисловість значно скоротили свою частку у випуску продукції (що вище було показано). Така тенденція відбилась на значному зменшенні частки експорту високотехнологічних товарів обробної промисловості – з 1994 р. до 1999 р. приблизно на третину<sup>4</sup>. Оскільки повних розрахунків відносно динаміки питомої

---

<sup>1</sup> Система регуляторів перехідної економіки. – К., 1999. – С. 52. Хоча розрахунки в постійних світових цінах базуються не на повному обсязі продукції, вони позбавлені впливу змін у цінах, що притаманно фактичним цінам у досліджуваній період, коли відбувались нерівномірні зростання цін у різних галузях, яка досягала 3 і більше разів. Незважаючи на відмінності, обидва види цін дають схожу характеристику тенденцій структурних зрушень у промисловості.

<sup>2</sup> Красильников О. Проблемы структурных преобразований в экономике // Экономист. – 2001. – №8, – С. 54.

<sup>3</sup> Кузьменко В.П. Структурна складова економічної безпеки України // Національна програма забезпечення економічної безпеки в контексті стратегії соціально-економічного розвитку України. – К., 2001. – С. 94.

<sup>4</sup> Бажал Ю.М. Економічна оцінка технологічного розвитку в Україні: стан і перспективи // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку. Матеріали наукової конференції. – К., 2001. – С. 137.

ваги різних укладів у галузевому випуску економіки України не ведеться, досить представницькими є відповідні дані по Росії, для якої характерні подібні тенденції. Так, за десятиріччя 1991 – 2000 р. у промисловості і сільському господарстві РФ частка першого і другого укладів зросла на 48%, а п'ятого і шостого зменшилась на 30%, що відображує основну тенденцію змін у структурі галузей економіки за вказане десятиріччя: перетворення їх з орієнтованих на зростання виробництва в регресивні, тобто такі, що сприяють його спаду<sup>1</sup>. Тобто як в Росії, так і в Україні замість випереджаючих змін в технологічній структурі порівняно з інституційною структурою, що характерно для нормального економічного розвитку, відбувається інтенсивне зростання технологічного консерватизму, поглиблення відставання від розвинутих країн, що набуло характеру технологічної деградації виробництва. Найбільше це стосується сільського господарства, де, за російськими даними, частка найвідсталіших (реліктових) укладів зросла з 25% до 55%, або більше ніж удвічі, а питома вага четвертого укладу знизилась з 35% до 5%<sup>2</sup>.

Щодо характеру структурних змін із точки зору ефективності, то, як свідчать дослідження структурних зрушень у промисловому виробництві у 90-ті роки в цілому за їх інтенсивністю, спостерігалися значні зрушення в промисловості при їх вимірі в товарній продукції в діючих цінах і набагато нижчі в показниках факторів виробництва: основних виробничих фондів (де практично не відбулося ніяких зрушень) і чисельності промислово-виробничого персоналу (де зміни були десь втричі менші), що негативно вплинуло на ефективність виробництва, продуктивність праці, фондівіддачу, матеріало- і енергомісткість тощо<sup>3</sup>. В останні роки, зокрема в 1996–1999 рр., вже переважали інтенсивні фактори<sup>4</sup>. З 1997–1998 рр. почалося також поступове незначне зростання (у світових цінах) питомої ваги обробних галузей: перш за все машинобудування і легкої промисловості, що свідчить про певний перелом у тенденціях розвитку галузевої структури економіки України.

Більш інтенсивно позитивні тенденції в структурних зрушеннях виявилися в 2000–2002 рр., коли вперше за роки системної кризи в Україні було здійснено відчутні зростання промислового виробництва. Згідно з новою класифікацією галузей економічної діяльності, за-

---

<sup>1</sup> Красильников О. Проблемы структурных преобразований // Экономист. – 2000. – № 8. – С. 55.

<sup>2</sup> Там же.

<sup>3</sup> Осауленко О. Интегральные оценки межгалузевых структурных зрушень та рівня інтенсивності промислового виробництва // Економіка України. – 2001 – № 1. – С. 5, 8.

<sup>4</sup> Там же.

провадженій в Україні з 2000 р. протягом цього року становили 13,2%, в обробній промисловості – 16,6%, а в добувній – 6,4%, у виробництві і розподіленні електроенергії, газу та води – навіть зменшення (на 1,8%). Більш різкий розрив спостерігався у 2001 р. – відповідні показники динаміки – 14,2, 17,2% та 3,3% і 2,6% (зростання). У результаті питома вага обробної промисловості зросла з 65,1% до 72,1% у 2001 році (у діючих цінах)<sup>1</sup>.

Впровадження енерго- і ресурсозберігаючих технологій незначно вплинуло на скорочення питомої ваги добувної промисловості (відповідно з 13,6% до 12,3%), але привело до істотного падіння частки виробництва та розподілу електроенергії, газу та води – з 21,3% до 15,6%). Але на вартісний вираз цих показників свій вплив справив ціновий фактор. Якщо оцінка питомої ваги добувної промисловості в фактичних і порівнянних цінах майже співпадають, а по обробній промисловості в фактичних навіть нижче (відповідно 65,1% і 69,6%), що свідчить про деяке зниження перших, то в виробництві та розподілі електроенергії, газу та води в фактичних цінах ці показники відчутно відрізняються (21,3% і 17,8%, або на 12%), що свідчить про інфляційні тенденції в цих галузях, пов'язаних із природними монополіями<sup>2</sup>.

У 2001 р. темпи зростання машинобудування (18,8%) випередили середні по обробній промисловості, в попередньому році – вже наблизилися до останніх. Експорт продукції машинобудування в 2001 р. значно зріс (на 42%), а його питома вага в загальному експорті промислової продукції зросла до 21% (в 2000 р. – 16%), хоча частка експорту машин та устаткування залишилась незначною (10,5% в січні-листопаді 2001 року)<sup>3</sup>. Зростання темпу приросту обсягів продукції відбулося також у таких галузях обробної промисловості, пов'язаних із виробництвом товарів народного споживання, як харчова промисловість і переробки сільськогосподарських продуктів (на 18,2%), та в меншій мірі – в легкій промисловості (13,8%).

Натомість на підприємствах металургії та обробки металу в 2001 р. відбулося різке падіння темпів зростання обсягів продукції (до 4,9%) порівняно з попереднім роком (21,3%), хоча по питомій вазі ця галузь все ще зберігала перше місце серед основних галузей промис-

---

<sup>1</sup> Розраховано за даними: Статистичний бюлетень за 2001 рік. – Держкомстат України. 2002.–С.5; Бюлетень Національного банку України. – 2002. – січень – С. 5 – 6.

<sup>2</sup> Розраховано за даними: Статистичний бюлетень за 2001 рік. – Держкомстат України. 2001.–С.5; Бюлетень Національного банку України. – 2002. – Січень. – С. 5 – 6.

<sup>3</sup> Статистичний бюлетень за 2001 рік – С. 110.

ловості (22,6% проти 12,2% машинобудування і всього 1,5% – легкої промисловості)<sup>1</sup>.

Динаміка продукції промисловості у 2002 р. характеризується істотним сповільненим порівняно з попереднім 2001 роком: відповідно 6,0% та 16,2% приросту (за 10 місяців) і навіть з 2000 роком (10 місяців), в якому було досягнуто (за січень-жовтень) 12,2% приросту продукції. Але загальні тенденції структурних змін 2002-го року лишилися незмінними, що обумовило позитивні зрушення за 2000 – 2002 рр. (табл. 1.1.).

Таблиця 1.1

**Структура виробництва та темпи приросту  
за видами промислової діяльності**

(до попереднього року за період січень-жовтень)

Види промислової діяльності	Структура промислової діяльності, (у діючих цінах), %		Темпи приросту (у порівняних цінах), %			
	2001	2001	2000	2001	2002	2000 – 2002
Промисловість України	100,0	100,0	12,2	16,2	6,0	38,2
Добувна промисловість	12,5	11,8	7,0	4,1	1,5	13,1
Обробна промисловість з неї:	72,8	74,1	14,8	19,8	7,7	48,1
Харчова пром. та перероблення сільськогосподарських ресурсів	17,7	18,2	21,8	20,2	6,8	56,4
Легка промисловість	1,5	1,3	37,1	16,0	1,2	60,9
Виробництво деревини та виробів з деревини	0,5	0,6	60,3	26,2	26,7	156,3
Целюлозно-паперова, поліграфічна промисловість, видавнича справа	1,9	2,0	32,3	20,8	7,5	71,8
Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	3,9	5,5	-13,0	57,2	27,9	74,9
Хімічна та нафтохімічна пром. Виробництво інших неметалевих мінеральних виробів (будматеріалів, скловиробів)	7,0	6,4	9,6	11,9	5,4	29,3
Металургія та оброблення металу	3,4	3,3	6,0	15,0	4,3	27,1
Машинобудування	23,2	22,9	19,9	8,3	1,9	32,2
Виробництво та розподілення елект- роенергії, газу та води	12,1	12,5	12,0	21,7	9,5	49,3
	14,7	14,1	-0,5	2,4	0,6	2,5

Джерело: Експрес-доповідь Держкомстату України, № 325 за 2001 рік; № 332 за 2002 рік.

Так, за період 2000 – 2002 рр. (в розрахунку за 10 місяців відповідного року) при зростанні промислового виробництва в цілому на 38,2%, темпи приросту продукції обробної промисловості склали 48,1%, добувної – 13,1, а виробництво та розподілення електроенергії,

<sup>1</sup> Розраховано за даними: Статистичний бюлетень за 2001 рік. – Держкомстат України. 2002, С. 5; Бюлетень Національного банку України. – 2002. – Січень. – С. 5 – 6.

газу і води – 2,5%. Питома вага обробної промисловості (у порівнянних цінах) зросла до 74,2% (з 72,8% у 2001 р.). Але високими темпами зростання відзначались підгалузі проміжного продукту, що входять в обробну промисловість: виробництво деревини, коксу, інших мінеральних виробів. Виробництво та оброблення металів знизило свою динаміку (32,3%) нижче середньої по промисловості (38,2%), особливо в 2002 р. Машинобудування, навпаки, значно прискорило темпи зростання випуску (до 49,3% за 3 роки, хоча в 2002 р. відбулось уповільнення темпів, а зростання його питомої ваги за цей рік було незначним (0,4 п.п.).

Таким чином, можна стверджувати, що відбувається перелом у тенденціях динаміки в обох групах галузей.

Безпосередніми основними причинами (які детальніше розглядаються нижче) розходжень між цілями економічної політики і реаліями життя є перш за все нерівномірне по галузях зменшення попиту і виробництва (в їх взаємодії) як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, споживчого і виробничого призначення в умовах істотного зниження платоспроможності населення і підприємств. Зокрема, до таких безпосередніх причин як поглиблення структурної кризи 90-х років, так і початку її подолання в кінці даної декади і на початку наступної відносяться значні коливання кон'юнктури світових ринків – відносно сприятливих до металургійного комплексу та інших видів проміжного продукту в 90-х роках із погіршенням стану кон'юнктури в останні пару років – при певному впливі і внутрішнього попиту. Значне скорочення випуску і питомої ваги галузей, що виробляють інвестиційні товари (машини, устаткування та будівельні матеріали), відбулося внаслідок різкого скорочення інвестиційної діяльності. До того ж діючий до кризи 1998 р. обмінний курс гривні був сприятливий для зростання імпорту споживчих і не споживчих товарів, які виявилися неконкурентоспроможними для вітчизняних виробників. Свою від'ємну роль відіграли недоліки митної політики, коли в перші роки незалежності України не було створено дієвих заходів захисту національного виробника.

Одним із головних факторів поглиблення структурної кризи в промисловості України в 90-ті роки було посилення міжгалузевих розбіжностей в рівні рентабельності, які відбивають різниці в рівнях цін. В умовах стабільного, рівноважного розвитку такі розбіжності повинні мати мінімальне значення, що відповідає положенням класичної теорії рівноваги, згідно з якими в умовах рівноваги встановлюється єдина для всіх галузей (ринків) норма прибутку. При кризовому

стані економіки (в фазі кризи) розбалансованість економіки характеризується високим рівнем міжгалузевої (міжсекторальної) розбіжності рівнів цін і рентабельності. Це свідчить про нееквівалентний обмін, що негативно впливає на процеси міжгалузевих переливів капіталу, який є одним із факторів низького рівня інвестування і розвитку неефективної структури виробництва. Так, за висловом В. Ойкена, “незначна схильність до капіталовкладень пов’язана з нестабільністю економічної політики, а також із порушеннями цінових співвідношень, насамперед між цінами на засоби виробництва і цінами на продукти”<sup>1</sup>.

Подібна ситуація, але із своїми особливостями, спостерігалася в Україні в 90-х роках в кризових умовах. Так, в перші роки після лібералізації ціноутворення, тобто в 1992 і 1993 рр. розмах міжгалузевих коливань рентабельності, який був досить високим і в попередні два роки (20 процентних пунктів) вдвічі зріс (до рівня понад 40 процентних пунктів) із тенденцією зниження до рівня дещо вище 20 процентних пунктів в наступні роки <sup>2</sup>.

У багатьох розвинутих країнах в періоди структурних перетворень, коли відбуваються зміни техніки і технології з формуванням нових вартісних співвідношень між основними ресурсами, спостерігається знецінення виробничих потужностей в базових галузях, які виявили затратний неефективний характер, що обумовлює занижений і навіть нульовий або негативний рівень рентабельності. Це, зокрема, стосується галузей добувної промисловості, природних монополій, що розвивались за допомогою державних дотацій та інвестицій.

Досвід останніх досліджень у світі свідчить про уповільнення або навіть скорочення капіталовкладень в традиційні ресурсомісткі галузі і технології, орієнтація на які вела до зниження національної конкурентоздатності. Це обумовило структурний перерозподіл інвестиційних і відповідно трудових ресурсів на користь нових перспективних галузей, зокрема, енергозберігаючого спрямування, що забезпечило перехід на ресурсозберігаючу модель економічного розвитку.

Особливістю структурної кризи в Україні є те, що рентабельність базових галузей, зокрема, паливно-енергетичних і сировинних, як було вище відзначено, була вищою, або на рівні середньої по промисловості. Так, уже в перші роки трансформації і високої інфляції (1992 – 1993 рр.), коли середній рівень рентабельності внаслідок утворення

---

<sup>1</sup> Ойкен В. Основные принципы экономической политики. – М.: Прогресс, 1995. – С. 400.

<sup>2</sup> Система регуляторів перехідної економіки України. – С. 46; Стат. щорічник України за 1995 рік. – С. 108; за 2000 рік. – С. 65.

інфляційної складової значно піднявся – відповідно до 30% і 36%, то в галузях паливно-енергетичного комплексу вони були ще десь в півтора рази нижчими (понад 20%), а в галузях переважно проміжного продукту і в обробних галузях переважно вище середнього рівня. До кінця 90-х років ситуація змінилась кардинально. Так, в 1999 р. при середній рентабельності 9,1% паливна промисловість і електроенергетика мали рівень прибутковості, що набагато перевищує середню (відповідно 22,6% та 14,1%), дещо нижчу середньої – такі галузі переважно проміжного продукту як металургійний комплекс (6,4%), хімічний (7,5%) та лісовий комплекс (6,6%), а також харчової промисловості (7,3%) і найнижчі – галузі обробної промисловості – машинобудівного комплексу (4,3%) та легкої промисловості (всього 1,9%)<sup>1</sup>.

Таким чином, підвищена прибутковість в 90-х роках базових галузей з переважно традиційними технологіями порівняно з обробною промисловістю є однією з головних причин збереження і поглиблення структурної кризи. Цьому сприяла та обставина, що попит на продукцію цих галузей, особливо металургійного комплексу, як відзначалося, знаходився на відносно високому рівні як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. На внутрішньому ринку це було, зокрема, обумовлено значною фондо-, енерго-, капітало- і матеріаломісткістю промислового виробництва України. На зовнішньому ринку в умовах заниженості валютного курсу гривні відносно паритету купівельної спроможності, що забезпечувало вигідність експортних операцій на зовнішніх ринках, ця продукція, особливо металургійного комплексу, забезпечувала основну частину експортної виручки як для держави, так і виробників. В Росії роль основного постачальника валютних коштів виконували і виконують добувники первісних енергетичних ресурсів внаслідок значних родовищ нафти і газу. Не маючи таких експортних ресурсів, Україна вимушена для цих цілей покладатися на свої можливості по експорту продукції галузей по виробництву проміжного продукту. Оскільки ця сфера зберігала відносно високу внутрішню прибутковість і зовнішньоекономічну ефективність, вона в цілому мала (і має зараз) інвестиційну і приватизаційну привабливість як для внутрішнього приватного капіталу, так і для іноземних інвесторів (внаслідок чого інвестиційний приплив в традиційні галузі зберігається), особливо в умовах занепаду обробної промисловості, зокрема, сфери високих технологій. Тому на протилежність пануючим однобічним негативним оцінкам структурної спрямованості розвитку

---

<sup>1</sup> Статистичний щорічник України за 2000 рік. – С. 65.

України в 90-ті роки, слід визнати вимушений характер таких тенденцій, які дозволили Україні підготувати певну фінансову основу для проведення прогресивних перетворень структури економіки, які почалися в останні роки.

Падіння загальної частки обробної промисловості, що було однією із складових поглиблення структурної кризи 90-х років, викликаної також причинами, пов'язаними з виробництвом споживчих товарів (харчова, легка, виробництво споживчих товарів за межами цих галузей). Зниження частки виробництва споживчих товарів відбулось в результаті значного спаду купівельної спроможності населення внаслідок падіння реальної зарплати і доходів в цілому, а також змін в їх розподілі, значного зростання диференціації доходів. Зниження зарплати і доходів населення привело до істотного пониження його схильності до споживання (особливо низькодохідних груп), більш високоякісних і промислових товарів, що було одним із факторів звуження внутрішнього ринку. Зниження схильності споживання через збільшення диференціації доходів відбувається згідно психологічного закону Дж. М. Кейнса про зменшення еластичності попиту і споживання із зростанням доходу (коли споживання зростає повільніше ніж дохід), тобто неадекватний розподіл доходу також веде до звуження ринку.

У розвинутих капіталістичних країнах оновлення структури виробництва за рахунок прискореного розвитку прогресивних галузей здійснюється в результаті дії автоматичного ринкового механізму бізнес-циклу, в процесі якого відбувається перелив капіталу, і слідом за ним переміщення робочої сили з традиційних галузей до передових, високотехнологічних. Так, згідно з поглядами Й. Шумпетера в ринковій економіці існує ендогенний механізм (“внутрішні залежності”)<sup>1</sup> циклічності, завдяки якому економічний розвиток пов'язаний не тільки з нагромадженням капіталу та зростанням робочої сили, але із перерозподілом останніх з менш ефективних сфер в більш ефективні (це має місце, звичайно, в умовах наявності доходів в цих традиційних галузях, бо, як свідчить досвід, доходність їх значно падає при сучасних темпах науково-технічного прогресу).

Тобто розвиток і зміни в попиті і пропонуванні на нові продукти, технології та організаційні методи формують бізнес-цикли, в яких інвестиції та інновації відіграють роль рушійної сили структурних змін і в економіці. Ця сфера реагує на виникаючі невідповідності між по-

---

<sup>1</sup> Жамс Э. История экономической мысли XX века. – М.: 1959. – С. 428 – 430.



потребами і можливостями і на основі мобілізованих в передових галузях інвестицій і під впливом рівнів прибутковості (які в даних галузях вищі внаслідок виникаючих невідповідностей пропозиції попиту) визначають структурні перетворення. Таким чином, кризи оптимізують структуру економіки до адекватного умовам даного періоду стану.

Державне регулювання створює відповідне сприятливе для таких прогресивних перетворень інституційне забезпечення в податковій, кредитній, антиінфляційній та інших сферах, а також у вирішенні соціальних проблем (перевлаштування робочої сили тощо).

Таким чином, в подібних ринкових механізмах структурної перебудови вирішальну роль відіграють інституційні чинники, зокрема, приватної власності з її реальними можливостями вільного переливу капіталів і робочої сили, формування мега- і мікроефективності і прибутковості у відповідності з потребами структурних трансформацій тощо.

В умовах адміністративно-централізованої економіки не існувало подібних механізмів, а в трансформаційному періоді вони ще не одержали необхідного розвитку.

Крім дій по підтримці структурних перетворень вище визначених ринкових механізмів, важливу роль в розвинутих економіках відіграє державне регулювання по інших напрямках. У ринковій економіці інституційний механізм державного регулювання структурних змін в цілому здійснюється за допомогою таких основних державних регуляторів:

- програмно-цільових методів, індикативного планування, з відповідними інструментами їх здійснення (система замовлень тощо);
- грошово-кредитної політики, яка створює передумови економічної стабілізації в економіці і можливості акумулювання необхідних фінансових ресурсів для розвитку пріоритетних структурних секторів;
- фіскальних засобів бюджетної та податкової політики, зокрема податкові пільги для стимулювання відповідних напрямів інвестиційного та інноваційного розвитку тощо.

Але само по собі доведене до абсурду державне “планове” керування структурним розвитком при “соціалізмі”, без відповідного взаємопов’язання з ринковими механізмами не забезпечувало необхідної пропорційності економіки. Інституційний механізм структурної політики в умовах централізованої адміністративно-командної системи управління базувався на державному централізованому директивному плануванні, управлінні і розподілі ресурсів і контролі. Ринкові інсти-

тути відігравали другорядну роль – лише в формальному, часто неадекватному обґрунтуванні планів і проектів, і стимулюванні їх виконання. Структурна макроекономічна рівновага штучно забезпечувалась адміністративним ціноутворенням, централізованим контролем як за заробітною платою, доходами підприємств, так і за конверсією останніх (в безготівковій формі) в готівкові доходи населення, що попереджало інфляцію у відкритій формі, незважаючи на існування і поглиблення глибоких макро-, меза- і мікроструктурних диспропорцій.

Недоліки інституційного регулювання, що проявились в роки трансформації у виробництві, зовнішній торгівлі, інвестиційній сфері і структурних змінах, свідчать про вирішальну роль в структурній кризі інституційної системи порівняно з економічною політикою, хоч і прогресивною по своїй націленості, але не підкріпленою необхідними державними і особливо ринковими дійовими інститутами структурної перебудови. Внаслідок швидкоплинного руйнування старої інституційної системи, зокрема, докорінної і непідготовленої зміни власності, фактична ліквідація механізмів державного управління економікою, розпад виробничих зв'язків, порушення колишніх формальних і неформальних інститутів привело до певного інституційного вакууму<sup>1</sup>.

Суперечності між економічною політикою та існуючою інституційною системою були в тій чи іншій мірі характерні на першому етапі переходу до ринкової економіки для всіх трансформаційних країн. Першочергова увага надавалась економічній політиці, зокрема, монетарним стабілізаційним програмам, при недооцінці питань формування основних складових інституційної системи ринкового типу. Так, навіть в країнах, де успішно було здійснено кардинальні макроекономічні перетворення і були досягнуті успіхи в стабілізації, подальший розвиток супроводжувався такими явищами, як девальвація і спад виробництва, зростання безробіття, майнове розшарування тощо (як, наприклад, в Польщі)<sup>2</sup>.

Інститути структурної перебудови начебто і розвивались, але це носило в багатьох випадках характер “імітації” елементів ринкової інфраструктури, скопійованої з розвинутих країн, але неефективно діючих. Це, зокрема, відноситься до таких важливих для структурної політики інститутів, як комерційні банки, біржі, ринки цінних папе-

---

<sup>1</sup> Маевский В. Рец. на книгу: Волконский В.А. Институциональные проблемы российских реформ. М., 1998 // Вопросы экономики. – 2000. – № 6, . – С. 154.

<sup>2</sup> Дерябина М. Институциональные аспекты постсоциалистического переходного периода // Вопросы экономики. – 2001. – №2, – С. 115 – 116.

рів, інвестиційних посередників, які в цілому не забезпечують формування реального ринку капіталів з їх переливом і істотного зростання інвестицій у виробництво, особливо пріоритетних галузей. Тому напевно чи можна вважати, що структурна криза мала місце через те, що поклалися на “спроможність ринку виправити структурні збочення”<sup>1</sup>. Забезпечити треба не тільки дієздатність держави (зокрема, в її нових функціях), але й ринкових інститутів структурної політики.

Щодо сполучення державного і ринкового інститутів в механізмі структурної перебудови економіки, то на їх співвідношення в перспективному періоді впливає низка факторів, притаманних трансформаційним умовам України.

Безпосереднє державне втручання в процеси структурної перебудови у формі бюджетних інвестицій можливе в мінімальному розмірі. Так, бюджетні кошти в загальному обсязі інвестицій в основний капітал України становлять десь десятину (9% у 2000 р., і передбачається їх незначне збільшення до 12% у 2010 р.<sup>2</sup>). Тому такі дуже обмежені кошти доцільно спрямовувати на старанно визначені пріоритети. До останніх відносяться, в першу чергу, об’єкти інфраструктури, які є не вигідними для капіталовкладень приватного капіталу, але слугують необхідною передумовою приватного інвестування, зокрема, у високотехнологічній галузі, регулювання яких також повинно стати об’єктом особливої уваги. До пріоритетних сфер належать також експортні галузі, зокрема, по випуску високотехнологічної продукції<sup>3</sup>. Перешкодою для збільшення рівня інвестицій в основний капітал, зокрема, тих, що надходять за рахунок бюджетних коштів, є низький рівень споживання в Україні, яке не дає можливості істотно збільшити норму накопичення, що неминуче відбивається на народному добробуті.

Перш за все, завданням структурної перебудови є усунення накопичених глибоких структурних деформацій: перекосів в галузевій структурі, зокрема, гіпертрофованого розвитку важкої промисловості та військово-промислового комплексу, високої частки енергетично-сировинного сектора та проміжного продукту, низької конкурентоспроможності існуючих виробничих потужностей, що утворились внаслідок відставання технічного рівня виробництва, обумовленого тривалюю ізоляцією від світової економіки; деформацій в оргструктурі

---

<sup>1</sup> Гальчинський А. Відновити дієздатність держави // Економіка України – 2000. – № 8. – С. 8.

<sup>2</sup> Кухленко О., Смирнова О. Стратегія інвестиційної діяльності в Україні // Економіка України. – 2002. – № 11. – С. 26.

<sup>3</sup> Ясин Е., Алексащенко С., Гавриленко Е., Дворкович А. Реализация либеральной модели стратегии при существующих экономических ограничениях // Вопросы экономики. – 2000. – № 7. – С. 13.

виробництва внаслідок домінування крупних підприємств над середніми і малими тощо. Структурна перебудова економіки України передбачає також при вирівнюванні умов конкуренції відміну необґрунтованих пільг і субсидій, які сприяють збереженню неефективних галузей і виробництв, а також створенню інституційних основ для сприятливого інвестиційного клімату.

Галузева структурна перебудова тісно пов'язана з конкурентоспроможністю галузей і виробництв – прямим і зворотнім зв'язком. Розвивати перспективні ефективні галузі можна лише на основі зростання їх конкурентоспроможності на світових і внутрішньому ринках, а прогресивні структурні зрушення, в свою чергу, є одним з основних факторів підвищення конкурентоспроможності виробництва. Тому остання відноситься до найважливіших пріоритетів структурної політики держави. Це вимагає, перш за все, створення і підтримання сприятливого інституційного середовища для конкуренції як внутрішньої, так і участі українських підприємств в конкуренції на зовнішніх ринках.

Важливим стратегічним орієнтиром структурних перетворень України стає глобалізація економіки, яка в сучасному світі перетворюється в центральний вектор світового розвитку<sup>1</sup>.

Особливістю сучасного зовнішньоекономічного середовища України (як і багатьох трансформаційних економік) полягає в асиметрії зовнішньоекономічних інститутів, що діють “на вихід” і “на вхід”, які лежать в основі глобалізаційної економіки і певним чином деформують цей процес<sup>2</sup>. Зовнішньоекономічні інститути, що регулюють відносини “на вихід” (потoki товарів, капіталів, трудових ресурсів тощо) відзначаються більш відкритістю, ніж в протилежному напрямку.

Недостатньо розвинутим в Україні є інституціональне середовище зовнішньоекономічної діяльності також внаслідок зберігання значного впливу держави в її обсягах, особливо в імпорті, а також в державно-монополістичному регулюванні з невиправданими часто проявами, з одного боку, жорсткого протекціонізму, а з іншого, – необґрунтованої лібералізації<sup>3</sup>.

Відсутність геоекономічного підходу в структурній політиці через обмеженість взаємодії із зовнішнім світом переважно рамками зовнішньої торгівлі пов'язана з небезпекою залишитись на узбіччі сві-

---

<sup>1</sup> Кузык Б. Стратегия развития и задачи перехода к геэкономической модели // Российский экономический журнал. – 2000. – №3. – С. 3.

<sup>2</sup> Див. Ясин Е. та ін. Зазн. праця – С. 12.

<sup>3</sup> Губський Б., Лук'яненко Д., Сіденко В. Інтернаціоналізація української економіки // Економ. України. – 2000. – № 9. – С. 19.

тової економіки, бо інтернаціоналізація охопила практично всі сфери життя, і особливо значущим є її поступ в економіці. Тому основою нової моделі структурної стратегії України повинно стати забезпечення ефективної конкурентоспроможності пріоритетних галузей на зовнішніх ринках і у виробничо-інтегральних процесах.

Сучасний етап інституційних реформ визначатиме структурну перебудову економіки, яка повинна забезпечити не тільки наздоганяючу ЄС модернізацію, але і траєкторію адекватного власним умовам інноваційного і соціального розвитку в короткий історичний період. У певному сенсі це є питанням життя і смерті для України.

Таким чином, загальні цілі і пріоритети структурної перебудови економіки України повинні відповідати основним завданням економічного розвитку і полягають, зокрема, в наступному: створення сучасної виробничої бази, яка забезпечує перехід до нової моделі інноваційного розвитку; досягнення науково-технічного рівня, необхідного для вступу в ЄС і успішного функціонування в його рамках, а також в умовах розвитку глобалізації виробництва; згортання застарілого структурно депресивного виробництва, подолання значного відставання України від розвинутих країн; забезпечення економічної незалежності країни, захист і розвиток вітчизняного товаровиробника, імпортозаміщення, особливо машин і устаткування, вирішення соціальних цілей суспільства, зокрема, зайнятості, розвитку споживчого сектора виробництв тощо.

## ***1.2. Формування методичних принципів оцінки ефективності галузевої структури промисловості та її перебудови***

Характеристика галузевої структури промисловості, представленої питомою вагою окремих галузей у загальних обсягах промисловості (на певну дату), не дає нам підстав для однозначної оцінки її раціональності чи ефективності. Немає такої структури (чи то питома вага, чи певні співвідношення), яку можна визнати бездоганною, виходячи тільки з виробничих показників. Обов'язково необхідні дані про ресурсний потенціал, склад експорту та імпорту, а також зміни цих показників у часі.

Якщо виходити з логічних міркувань, то бездоганною (ефективною, раціональною) можна вважати таку структуру, що забезпечує при наявному ресурсному потенціалі національну безпеку держави,

задоволення внутрішніх потреб, сприяє конкурентоспроможному експорту, соціальній спрямованості виробництва, енергетичній незалежності країни, скороченню імпорту, зростанню ВВП, сповільненню інфляційних процесів, підвищенню життєвого рівня населення та ін. Таким чином, на нашу думку, вибрати якийсь один показник чи одну характеристику, на основі якої можна сказати, яка саме конкретно потрібна структура, навряд чи можна. До цього не можна підходити з позицій тільки питомої ваги окремої галузі, не кажучи вже про важливість цінового аспекту, який при використанні вартісних показників може викривляти реальні обсяги товарів і потребує додаткової оцінки у порівнянних цінах.

Галузеву структуру промисловості можна оцінювати з точки зору її соціальної орієнтації, забезпечення всіх верств населення товарами і послугами, далі – з точки зору забезпечення національної безпеки і незалежності країни (ці два орієнтири – соціальний і безпеки, – можуть мінятися місцями), а також з точки зору її ефективності, раціональності – тобто вибору такої структури, яка забезпечує потреби населення і країни в цілому при найменших поточних і капітальних витратах.

Але при всій складності комплексної оцінки галузевої структури є досить окремих показників, які тією чи іншою мірою підказують висновок про хибні напрями структурних зрушень, не вдаючись до детального аналізу усіх взаємопов'язаних сторін. Такими показниками можуть бути затрати енергоресурсів на одиницю продукції чи на одиницю вартості, ВВП тощо, питома вага паливно-енергетичних ресурсів у загальних витратах на виробництво. Певні висновки можна зробити, зважуючи частку галузей по виробництву проміжного продукту (паливно-сировинних галузей) і продукції кінцевого споживання. Для оцінки галузевої структури промисловості можна скористатися аналізом аналогічних структур зарубіжних країн, вибираючи найбільш розвинені країни або близькі до України за ресурсним чи то виробничим потенціалом, територіальними характеристиками чи шляхами історичного розвитку. Але при цьому слід визначитися з принципами оцінки прийнятності тієї чи іншої галузевої структури.

Серед цілей, яким слід підпорядкувати структуру виробництва, на першому місці стоїть забезпечення населення споживчими товарами і послугами, підвищення його добробуту та життєвого рівня, збереження незалежності країни та гарантії її безпеки, створення бар'єрів на шляху поширення негативного впливу світових (регіональних) криз тощо. Починати слід із визначення обсягів виробництва товарів і

послуг для населення, з товарів кінцевого споживання, визначаючи вслід за цим, скільки і чого потрібно для функціонування такого виробництва.

У промисловому комплексі кожна галузь не може функціонувати самостійно, окремо від інших. Між обсягами виробництва окремих галузей є певна кореляційна (а часто і функціональна) залежність. Раніше в статистичній звітності структура виробництва поділялась на групу “А” – виробництво засобів виробництва і групу “Б” – виробництво предметів споживання. За останніми даними<sup>1</sup>, група “А” займала в загальному обсязі промисловості більше двох третин. Довгий час при аналізі структури виробництва виходили з передумов випереджаючого зростання групи “А” (і важкої промисловості, зокрема). Зараз орієнтири помінялися, і ми оцінюємо структуру, в першу чергу, з точки зору забезпечення потреб населення в товарах і послугах, але це не значить, що ми не повинні звертати уваги на взаємоув’язку і взаємообумовленість окремих галузей і не враховувати того, що випуск нових споживчих товарів неможливий без створення нових машин і устаткування, нових технологій і ресурсів. Для стабільних економік характерні відносно усталені (для певних періодів) галузеві пропорції промисловості – співвідношення обсягів добувних і обробних галузей, галузей обробної промисловості, питома вага паливно-енергетичного комплексу тощо.

Визначення структури виробництва виходячи з потреб – це абсолютно логічний і поширений у світі підхід, але однобічний. Другий, не менш важливий і визначальний, підхід до структури виробництва (або другий бік загального підходу) – це зіставлення наших потреб з наявними ресурсами для організації і функціонування виробництва. Це, перш за все, оцінка виробничого потенціалу – наявність потужностей, виробничих фондів, паливно-сировинних ресурсів, сучасних технологій, важливо оцінити рівень фундаментальної та прикладної науки, наявність виробничих і наукових кадрів.

Саме результат зіставлення наших потреб і потенціальних можливостей дозволяє сформувати структуру виробництва, а також визначити структуру експорту та імпорту, яка певною мірою залежить від відкритості економіки країни. Це зовсім не означає, що такі зіставлення поширені на державному рівні, як правило, це відбувається на рівні окремих товарів чи груп товарів, а на державному рівні це може виконуватися лише для декількох найбільш важливих позицій, напри-

---

<sup>1</sup> Стат. щорічник України за 1995 рік. – С. 156.

клад, енергоресурсів тощо. Але визначення структури виробництва як зіставлення товарних потреб із виробничим потенціалом на практиці в повному обсязі реально не здійснюється. Враховуються не стільки потреби, скільки платоспроможний попит, тобто товари і послуги, які будуть затребувані і оплачені. Централізовано на державному рівні не можна і не потрібно в цілому для країни підрахувати потреби в розрізі конкретних товарів і послуг, як і не можна точно визначити, скільки і яких товарів завозиться приватними підприємцями, масштаби тіньової економіки. Все це здійснюється в процесі виробництва і реалізації продукції. І про те, чи вдало виробництво відбиває суспільні потреби, свідчить наявність чи відсутність кризових явищ – дефіцит чи надлишок тих чи інших товарів і послуг, динаміка обсягів виробництва, цін, реальної заробітної плати, галузеві і структурні зрушення, наявність і динаміка державного боргу.

Інакше кажучи, баланс попиту і пропозицій є свідченням збалансованої структури виробництва як окремих товарів і послуг, так і окремих галузей і промисловості в цілому. Порушення цього балансу викликає зміни у рівнях цін, вони відхиляються від вартостей під впливом конкуренції і тим самим забезпечується міжгалузевий перелив капіталу і як результат – зміна структури виробництва в напрямі її збалансованості. Такий процес безперервний і повинен відбуватися майже автоматично, але, так би мовити, в ідеальному ринковому середовищі. Але навіть високорозвиненим країнам властиві кризові явища, наслідки яких доводиться довго і старанно усувати, використовуючи в т. ч. і державні регулятори. Що ж до країн із перехідною економікою, де ринкові засади ще остаточно не сформувалися, то тут регуляторна політика держави (промислова, цінова, фінансово-кредитна, податкова політики) має дуже велике значення і механізми її реалізації, методи, напрями повинні постійно вдосконалюватись у напрямі забезпечення адекватної реакції на зміну економічної ситуації в країні.

Безумовно, регулюючий вплив держави повинен спиратися не тільки на знання методів, напрямів, механізмів регулювання, а в першу чергу на інвестиційні ресурси та їх вдале використання. Саме нестача інвестицій, а також неефективне використання наявних, відсутність чітко визначених пріоритетів ставали на заваді позитивних структурних зрушень.

Підхід до визначення галузевої структури або точніше до визначення обсягів окремих галузей і підгалузей як зіставлення потреб і виробничих і фінансових можливостей можна розглядати як метод,



який можна використовувати, коли створюється нова галузь або відбувається її кардинальна перебудова. В більшості випадків ми маємо справу, коли певні галузі, які повинні забезпечувати потребу в тих чи інших товарах, уже є, вони більш-менш задовольняють потреби. Тобто ми матимемо справу не з визначенням всього масштабу потреб і виробничих можливостей, окремих видів продукції, а тільки з приростом чи зниженням обсягів, тобто з визначенням дефіциту чи надлишку певних товарів (груп товарів), чи їх замінювачів.

Структурну перебудову взагалі (на рівні всіх галузей економіки) і промисловості, зокрема, можна розглядати як результат процесу одночасного створення виробництва нових товарів і послуг (або збільшення обсягів тих, що вже випускаються) і в той же час припинення виробництва деякої частини товарів і послуг, які не знаходять попиту і не реалізуються на внутрішньому і зовнішньому ринках або їх виробництво потребує значних імпорتنих надходжень. Через це оцінка ефективності структурної перебудови – завдання досить складне саме через багатогранність проявів цього процесу, їх різноплановість та неспівпадання окремих заходів у часі. Розрахувати за один раз ефективність структурної перебудови, так само як і здійснити її за один захід неможливо. Говорячи про структурну перебудову, в першу чергу підкреслюють необхідність визначення пріоритетів, тобто вибору найбільш важливої ланки, саме такої, що дасть можливість зрушити процес у бажаному напрямі і швидко відчутти результат. Тому важливо визначитися з методичними підходами до оцінки ефективності структурної перебудови.

Перше, на що варто звернути увагу, це те, що кожен окремий захід (проект тощо) обраховується окремо. Друге – переважна більшість заходів, спрямованих на зміну обсягів тієї чи іншої галузі (навіть, якщо підприємство просто закривається), потребує коштів і тому оцінка структуровизначальних заходів зводиться до розрахунку ефективності інвестицій, їх порівняння з результатами (економічними, соціальними). Третє – деякі заходи (інвестиції) в тій чи іншій галузі не будуть розцінені як структурозмінні і випадуть з уваги при спробі підвести підсумок в цілому в промисловості. Складність у визначенні підсумкових результатів структурної перебудови промисловості в цілому виникає також при здійсненні таких заходів на підприємствах із різною формою власності, а також при використанні неоднакових джерел фінансування (особливо при використанні коштів внутрішніх, вітчизняних і зарубіжних інвесторів). Такі підсумкові розрахунки найбільш реальні для державного сектора.

Розгляд методичних підходів (принципів) до визначення ефективності окремих інвестиційних проектів, пов'язаних зі зміною обсягів виробництва товарів чи послуг у галузях промисловості, свідчить, що оцінка ефективності базується на зіставленні прибутків і інвестицій та використанні одержаних на цій основі показників.

Інвестиційний проект, пов'язаний з структурними змінами, дає найчастіше не тільки економічний, але й соціальний ефект. Як правило, такі заходи впливають на рівень зайнятості в регіоні, стан навколишнього середовища (екологічну ситуацію), рівень задоволення попиту товарами народного споживання, охорону здоров'я тощо. Далеко не всі соціальні наслідки можна кількісно зважити, підрахувати і додати (чи відняти) до економічного ефекту. Не вдаючись до детального розгляду методів врахування соціальних наслідків, звернемо лише увагу на важливість їх повного охоплення і врахування.

Зупинимось більш детально на визначенні ефективності створення виробництва нових видів товарів, послуг (продукції), яких в Україні не було зовсім, або вироблялось недостатньо, а також як заміна імпорту. Розпочинати оцінку доцільності інвестицій у виробництво нових товарів і послуг слід з визначення потреби в них, виходячи з платоспроможного попиту сьогодні і в майбутньому. Далі слід вивчити можливість забезпечення власного виробництва сировиною, матеріалами, обладнанням, шляхи їх доставки. Вивчаються також потенціальні споживачі і можливі транспортні потоки.

Одним з найбільш важливих завдань є визначення межі ціни майбутньої продукції (виходячи як з витрат на її виробництво, так і ціни аналогічної вітчизняної або імпортової продукції та ефективності її заміни у споживача) як основи для розрахунку прибутку. Не менш важливою є проблема визначення ставки доходу, що очікується (вимагається) інвестором.

Коли майбутній інвестор переконується в достатній потребі в продукції, яка виготовлятиметься, наявності паливно-сировинних ресурсів, а також потрібної кількості працівників, підраховуються початкові інвестиції - реальну вартість проекту, куди входять витрати на нове обладнання, машини, їх перевезення, пакування, монтаж, технічний контроль тощо. У тому випадку, коли виробництво здійснюватиметься на основі реконструкції діючого підприємства, загальна сума капітальних витрат може зменшитися на величину доходу від продажу старого устаткування (якщо це буде здійснено). У світовій практиці використовуються також податкові пільги на інвестиції та на продаж старого обладнання в разі його реалізації зі збитком.

Для порівняння з інвестиціями у світовій практиці<sup>1</sup> використовуються річні суми чистого прибутку (чистого доходу) і амортизаційних відрахувань, які розцінюються як джерело власних коштів. Річні суми цих величин є грошовим потоком певного року, і саме він використовується для зіставлення з інвестиціями. При цьому методом дисконтування підраховується теперішня вартість майбутнього грошового потоку, яка враховує зміну вартості грошей з часом.

Ставка дисконта розглядається як процентна ставка доходу, що очікується (вимагається) інвестором, або ставка доходу, який повинна мати фірма, щоб окупити свої інвестиції. Дисконтна ставка враховує рівень ризику та вплив часу. Вона збільшується, коли зростає ризикованість проекту, для більш пізніх грошових надходжень, при зростанні процентів за кредити та темпів інфляції. Теперішня вартість майбутніх доходів зменшується, коли зростає проміжок часу і підвищується ставка дисконта.

В умовах нестабільної економіки, коли інфляційні процеси не ввійшли в кероване русло і темпи інфляції не завжди можна передбачити, а ступінь фінансових ризиків висока, дисконтна ставка тяжіє до високих рівнів, що накладає обмеження на інвестиційну діяльність і, в першу чергу, на довгострокові проекти (ступінь ризику зростає у часі).

Для оцінки доцільності інвестицій розраховується декілька показників. Визначення періоду окупності інвестицій ( $T_{ок}$ ) – кількості років, яка потрібна для покриття усіх витрат на інвестиційний проект. Для цього порівнюють загальну суму початкових інвестицій з теперішньою вартістю майбутніх грошових потоків і визначають, за який час сума теперішньої вартості грошових потоків за окремі роки зрівняється з початковими інвестиціями. Цей час порівнюють з строком окупності, який вибирає сам інвестор, і на основі цього порівняння оцінюють прийнятність проекту.

На основі порівняння грошових потоків і початкових інвестицій (або сум дисконтованих інвестицій) можна розраховувати декілька інших показників. Наприклад, визначається різниця між сумою теперішньої вартості грошових потоків (при заданості ставки дисконта) і початковими інвестиціями – чиста теперішня вартість проекту, або додатковий чистий прибуток (ДЧП). Коли ця різниця додатна, тобто чиста теперішня вартість у наявності і це означає, що загальний під-

---

<sup>1</sup> Див., наприклад, Беренс В., Хавранек П.М. Руководство по оценке эффективности инвестиций / Пер. с англ. – М.: АОЗТ “Интерэксперт”, “ИНФРА-М”, 1995. – С. 393 – 410; Нікбахт Е., Гроппеллі А. Фінанси / Пер. з англ. – К.: Основи, 1993. – 383 с.; Суторміна В.М., Федосов В.М., Рязанова Н.С. Фінанси зарубіжних корпорацій. – К.: Либідь, 1993. – 247 с.

сумковий прибуток (грошовий потік) більший необхідного для окупності інвестицій, то проект вважається прийнятним.

Можна також підрахувати співвідношення суми теперішньої вартості майбутніх грошових потоків і початкових інвестицій – індекс прибутковості (ІП). Коли індекс прибутковості буде більшим одиниці, це так само свідчить на користь проекту.

При аналізі використовується також внутрішня ставка (норма) прибутковості, або внутрішня ставка доходу, яка визначається рівнем ставки дисконта, при якій сума теперішньої вартості грошових потоків за вибраний строк окупності дорівнює початковим інвестиціям (сумі дисконтованих інвестицій), або чиста теперішня вартість (додатковий чистий прибуток) дорівнює 0.

Якщо внутрішня ставка прибутковості виявиться вищою граничної ставки, яку фірма підраховує, виходячи з вартості фінансування та ризикованості проекту, то проект схвалюється. Висновок про рівень ставки прибутковості (внутрішньої ставки доходу) можна вважати прийнятним не тільки в разі, коли вона буде вищою граничної ставки, але і коли її рівень буде реальним з точки зору можливості реінвестування грошових потоків за такою ставкою.

У тому випадку, коли інвестиції направлені не в самостійне нове будівництво, а в розширення діючого, тоді для оцінки доцільності інвестицій використовується додатковий грошовий потік, тобто приріст грошового потоку, який буде одержано після здійснення проекту. Додаткові грошові потоки зіставляються з початковими інвестиціями і визначають ті ж самі показники, що і при використанні грошових потоків у цілому.

Аналізуючи методи оцінки ефективності інвестицій, які використовуються в ринковій економіці, слід привернути увагу до деяких її принципів. Перш за все – це метод дисконтування майбутніх доходів і інвестицій, який враховує зміну їх вартості залежно від року отримання (вкладання). У методичних положеннях з оцінки ефективності капітальних вкладень, заходів, спрямованих на прискорення науково-технічного прогресу, якими керувались в Україні в дореформені роки<sup>1</sup>, передбачалось приведення витрат і результатів різних періодів для всіх варіантів, що порівнювалися і які відрізнялися строками реалізації, до спільного моменту – розрахункового року, за який, як правило, приймався рік, що передував реалізації найбільш раннього з по-

---

<sup>1</sup> Методика определения эффективности капитальных вложений. – М.: Госплан СССР, 1988.–17 с.; Методические рекомендации по комплексной оценке эффективности мероприятий, направленных на ускорение научно-технического прогресса.–М.: Госком СССР по науке и технике, АН СССР, 1988.–17 с.

рівнюваних проектів. Для цього було передбачено використання коефіцієнта приведення.

Виконання розрахунків ефективності з використанням коефіцієнта приведення, яке поширювалось на результати реалізації проекту і витрати на його здійснення, за змістом певною мірою відповідає дисконтуванню (хоч підходи до визначення нормативу приведення були дещо іншими). На практиці коефіцієнт приведення виконував суто розрахункову роль, не впливаючи на реальну вартість проекту.

Другою особливістю світової практики є використання грошових потоків (додаткових грошових потоків), коли враховується не тільки прибуток (доход), а й амортизаційні відрахування. Такий підхід можна вважати доцільним, але він потребує законодавчого вирішення щодо закріплення амортизаційних відрахувань за тими, хто їх відраховує, розширення прав підприємств у формуванні та використанні амортизаційних коштів, що має бути здійснено в процесі реформування системи амортизації.

Зараз є чимало розробок із методики визначення ефективності інвестицій<sup>1</sup>, які можна розглядати як поєднання і пристосування світового і вітчизняного досвіду до сучасних вимог, і в яких використовується метод дисконтування, враховуються амортизаційні відрахування як джерело власних коштів, підбирається той чи інший склад показників; при цьому в більшості випадків такі звичні поняття, як період окупності, коефіцієнт прибутковості проекту залишаються.

Таким чином, доцільність виробництва нової продукції, аналогічної імпортній або вітчизняній, можна визначити оцінкою ефективності виробництва такої продукції при рівні ціни, прийнятнім для споживача (виходячи з цін на аналогічну продукцію та економічної результативності споживання). Виходячи з розглянутих вище показників, доцільність виробництва та використання нових товарів (продукції) виявиться, коли розрахунковий період окупності інвестицій ( $T_{ок}$ ) не перевищить прийнятий інвестором строк, індекс прибутковості (ІП) буде більшим одиниці, а різниця між сумами дисконтованих річних чистих прибутків (грошових потоків) і капітальних витрат (інвестицій) буде додатна ( $ДЧП > 0$ ), а внутрішня ставка прибутковості – вища граничної.

---

<sup>1</sup> Див., наприклад, Коломойцев В.Е. Структурна трансформація промислового комплексу України. – К.: Українська енциклопедія, 1997. – С. 291 – 292; Бурлака В.Г. Інвестиційні проблеми нафтопереробки України. – К.: Інститут економіки НАН України, 1999. – С. 17 – 31; Растяпін А.В. Методика оцінки економічної ефективності інвестиційних проектів // Фінанси України. – 2001. – №2. – С.111– 118.

Окремо потрібно зупинитись на визначенні ефективності (доцільності) виробництва нових товарів або їх імпорту при наявності вітчизняного виробництва аналогічного призначення. Тобто визначення доцільності імпорту при закритті власного виробництва. Така оцінка не може обмежуватись зіставленням цін на імпорту і власну продукцію, а повинна враховувати всі витрати, пов'язані з закриттям виробництва: безпосередні витрати на закриття і забезпечення технічної, технологічної і екологічної безпеки об'єктів, витрати з працевлаштування працівників підприємств (перекваліфікацію, створення нових робочих місць, транспортні витрати по перевезенню до нових робочих місць), витрати на переїзд і влаштування на новому місці проживання частини працівників. З другого боку, потрібно враховувати позитивні результати закриття виробництва, зокрема, покращання екологічної ситуації, збереження сировини, матеріалів, палива, що споживались виробництвом, виручку від реалізації наявного обладнання, зниження навантаження на бюджет у разі дотування з бюджету.

Тільки при врахуванні всіх обставин і наслідків можна зробити більш-менш обґрунтований висновок про доцільність закриття того чи іншого виробництва і переходу на споживання іншої продукції, тому що в кожному випадку матимуть місце обставини і фактори, які не можна буде представити у вартісній оцінці (наприклад, вимоги світової громадськості).

На основі проведених досліджень можна рекомендувати наступні етапи і таку послідовність їх виконання в процесі здійснення оцінки ефективності проекту, пов'язаного з виробництвом нових товарів (продукції) замість застарілих, або отриманих за імпортом:

- визначення потреби в товарах (продукції), виходячи з попиту на неї сьогодні і в майбутньому;
- визначення забезпеченості сировиною, матеріалами, обладнанням, новими технологіями для виготовлення нових видів товарів (продукції), а також наявності трудових ресурсів;
- визначення верхньої межі ціни нового товару (продукції);
- розрахунок вартості проекту виробництва, строків його реалізації, розподіл витрат за роками та прийняття періоду окупності інвестицій;
- визначення поточних витрат на виробництво нових товарів (продукції), обсягів продажу за роками реалізації проекту і майбутніх річних прибутків (доходів);

- визначення ставки дисконту для кожного року реалізації проекту, виходячи з прогнозу темпів інфляції, очікуваної інвестором ставки доходу, міри ризику і т. ін.;
- визначення показників ефективності інвестицій (проекту):  $T_{ок}$ ,  $\Pi$ , ДЧП, внутрішньої норми прибутковості;
- остаточна оцінка доцільності виробництва нових видів товарів (продукції).

Результат структурних зрушень також може виявлятися у зменшенні імпорту і заміщенні його на власну продукцію, переходу на випуск такої нової (або збільшення освоєної) продукції, яка доповнить експорт, припиненні виробництва непотрібної (неефективної) продукції.

Економічний ефект зміни структури може знайти відображення у збільшенні обсягів випуску товарів і послуг, ВВП (валової доданої вартості), прибутку, валютної виручки, а також в економії матеріальних і трудових ресурсів. Не обов'язково, щоб кожного разу, кожен захід давав усі види згаданих результатів. При цьому результати структурних зрушень можуть охоплювати не тільки сферу виробництва, а й поширюватись на сферу споживання залежно від призначення вироблених товарів. Так, для споживчих товарів, крім сфери виробництва, результати можна спостерігати у зміні задоволення платоспроможного попиту населення, впливі на індекс споживчих цін. У випадку освоєння товарів виробничого споживання при використанні їх всередині країни з'являється нова дільниця "витрати-результати", яка потребує окремих розрахунків. Якщо ж товар доповнить експорт, то розрахунок буде зовсім інший.

Оцінка ефективності інвестиційних проектів дозволяє вибирати найбільш економічно вигідні проекти, виходячи з інтересів окремих інвесторів, але не завжди дає можливість оцінити вплив проекту на всю галузь, суміжні галузі, промисловість у цілому. Для оцінки узагальнених наслідків змін у галузевій структурі промисловості можна скористатися декількома показниками як на рівні окремої галузі, так і промисловості в цілому. В першу чергу – це покращання збалансованості виробництва і споживання, задоволення платоспроможного попиту, далі – це підвищення продуктивності праці (випуск продукції на одного працюючого), покращання фінансових результатів – збільшення прибутку, підвищення рентабельності, скорочення кількості збиткових підприємств. Свідченням позитивних структурних зрушень можна вважати зміну галузевої структури в бік збільшення питомої ваги кінцевого продукту. Позитивним наслідком є також зростання експортного потенціалу і особливо за рахунок високотехнологічної і

наукомісткої продукції і в той же час скорочення імпорту і в першу чергу за рахунок зниження надходжень паливно-енергетичних ресурсів (як результат освоєння енергозберігаючих технологій і видів продукції з нижчими енергетичними затратами).

Слід відмітити, що скорочення імпорту, заміна його власним виробництвом, крім безпосередніх результатів у сфері виробництва і споживання, має наслідки на макроекономічному рівні – сприяє стабілізації економіки і, зокрема, більш надійному постачанню, захисту вітчизняного виробника, збільшує загальні обсяги виробництва, зменшує залежність від зовнішніх поставок, знижує вплив фінансових криз у сусідніх регіонах, дозволяє економити валютні ресурси. Освоєння випуску нової конкурентоспроможної продукції створює можливість підвищення експортного потенціалу, що, в свою чергу, збільшує валютні надходження, посилює економічну стабільність, скорочує потреби в зовнішніх кредитах і зміцнює позиції України в світі.

### ***1.3. Галузева структура промисловості, її перебудова та вплив цін***

Розгляд галузевої структури промисловості в динаміці за останні 10 років свідчить про те, що певні несприятливі тенденції в структурних зрушеннях зберігались (табл. 1.2). У 1990 р. питома вага паливно-енергетичного комплексу становила 8,9 відсотка, металургійного 12,1 відсотка, паливно-енергетичного і металургійного комплексів разом – 21 %, машинобудівного – 30,5 відсотка, легкої і харчової промисловості – відповідно – 10,8 і 18,6 %. Оцінити ефективність чи то доцільність наведеної структури, виходячи з питомої ваги вартості продукції окремих галузей у фактичних цінах 1990 р. в загальному обсязі промислової продукції, практично неможливо, тому що ціни на окремі види продукції тоді формувались в умовах командно-адміністративної системи і підпорядковувалися державній ціновій політиці, одним із проявів якої була відносна заниженість цін на паливно-енергетичні та сировинні ресурси. Але навіть в умовах деформованих цінових пропорцій спостерігається переважання галузей важкої промисловості.



Таблиця 1.2

**Галузева структура промисловості**

(відсотків)

Галузь	У фактичних цінах		У постійних світових цінах	
	1990	2000	1990	2000
Вся промисловість	100,0	100,0	100,0	100,0
I. Паливно-енергетичний комплекс	8,9	22,2	23,8	34,8
Електроенергетика	3,2	12,1	7,3	15,5
Паливна	5,7	10,1	16,5 <sup>1)</sup>	19,3 <sup>1)</sup>
II. Металургійний комплекс	12,1	29,8	...	...
Чорна металургія	11,0	27,4	14,4	28,2
Кольорова металургія	1,1	2,4	...	...
Паливно-енергетичний і металургійний комплекси	21,0	52,0	38,2 <sup>2)</sup>	63,0 <sup>2)</sup>
III. Галузі по виробництву конструкційних матеріалів і хімічних продуктів	15,5	13,9	...	...
Хімічна	4,4	5,0	4,6	5,4
Нафтохімічна	1,1	1,0	...	...
Деревообробна і целюлозно-паперова	2,5	2,4	2,3	1,6
Будматеріалів	3,4	2,7	2,7	1,7
Металообробка	4,1	2,8	...	...
IV. Галузі по виробництву продукції кінцевого призначення	55,8	29,0	48,3	24,4
Машинобудування	26,4	10,6	29,9	9,4
Легка	10,8	1,6	4,4	1,5
Харчова	18,6	16,8	14,0	13,5
з неї:				
харчосмакова	10,3	11,8	...	...
м'ясна	5,0	2,3	...	...
маслосироробна і молочна	2,4	2,6	...	...
рибна	0,9	0,1	...	...
V. Інші галузі	7,7	5,1	3,9	3,9

<sup>1)</sup> Нафтогазова і вугільна промисловість.

<sup>2)</sup> Без кольорової металургії.

Джерело: Стат. щорічник України за 2000 рік. – С.104; дані Держкомстату України; Тенденції української економіки. – УСКЦ. – Грудень 2000. – С. 20.

Використання для оцінки галузевої структури розрахунків Українсько-європейського консультативного центру (UEPLAC) у постійних доларових цінах 1990 р. на основі вибірки головних товаропредставників для кожної галузі<sup>1</sup> дозволяє оцінювати структурні зрушення і певною мірою звільнитись від впливу цінового фактора (хоча такі розрахунки не можна вважати абсолютно точними). У доларових цінах питома вага паливної промисловості виявляється більшою, ніж у фактично діючих майже в три рази, а електроенергетики – в 2,3 рази, а питома вага паливно-енергетичного і металургійного комплексів разом виявилася більшою в 1,8 рази. В той же час питома вага легкої промисловості у постійних доларових цінах скоротилася майже в 2,5 рази порівняно з підрахованою у фактичних.

Порівняння наведених цифр, які характеризують галузеву структуру промисловості у фактично діючих і постійних світових цінах, визначає, як впливають рівні цін на такі розрахунки при незмінних фізичних обсягах продукції галузей, а також певною мірою співвідношення фактично діючих і постійних світових цін. Фактично діючі ціни 1990 р. можна вважати відносно заниженими в паливно-енергетичному і металургійних комплексах і завищеними в легкій і частково в харчовій промисловості.

Упродовж останніх десяти років, років трансформаційних перетворень в Україні галузева структура промисловості у фактично діючих цінах зазнала значних зрушень. Головними результативними чинниками було нерівномірне зменшення фізичних обсягів випуску в окремих галузях, а також ще більшою мірою нерівномірність підвищення рівня цін (табл. 1.3).

Так, коли індекси продукції 2000 р. по відношенню до 1990 р. основних галузей промисловості коливаються в 3,5 рази, то індекси цін виробників у цих же галузях коливаються в 5,5 рази. Саме нерівномірність у зростанні цін в окремих галузях відхиляє їх питому вагу від прямопропорційного впливу динаміки індексів продукції. При випереджаючому зростанні індексів цін, порівняно з середніми, питома вага окремої галузі зростає, а при відставанні – знижується.

Важливо відзначити, що випереджаюче зростання цін в окремих галузях промисловості не супроводжувалося відповідним зростанням фізичних обсягів продукції (у порівнянних цінах) як це, звичайно, спостерігається в ринковій економіці.

---

<sup>1</sup> Тенденції української економіки. – УСКЦ. – Грудень 2000. – С. 20.

Таблиця 1.3

**Індекси обсягів продукції та індекси цін виробників  
за галузями промисловості**

Галузі	Індекси обсягів продукції 2000 р. до 1990 р., %	Індекси цін виробників гр. 2000 р. до гр. 1990 р.	
		разів	у % до середнього
Вся промисловість	57,4	602575	100,0
Електроенергетика	65,1	773057	128,3
Паливна	41,2	1390643	230,8
Чорна металургія	59,1	661548	109,8
Кольорова металургія	85,7	486521	80,7
Хімічна	46,0	775399	128,7
Нафтохімічна	31,0	359337	59,6
Деревообробна і целюлозно-паперова	80,9	399363	66,3
Будматеріалів	22,9	453890	75,3
Машинобудування та металообробка	41,0	...	...
Машинобудування	35,0	357562	59,3
Легка	38,9	251911	41,8
Харчова	51,0	357000 – – 365000 <sup>1)</sup>	59 – 60
з неї:			
харчосмакова	63,0 <sup>2)</sup>	320322	53,2
м'ясна	19,0	431710	71,6
маслосироробна і молочна	26,9	454447	75,4
рибна	33,0	269282	44,7

<sup>1)</sup> Розраховано за базовою і звітною структурою харчової промисловості

<sup>2)</sup> Розраховано

Джерело: Стат. щорічник України за 2000 рік. – С. 102, 118, 126; Індекси цін виробників промислової продукції. – Держкомстат, 2001. – С. 3; дані Держкомстату України.

Перші три місця за темпами зростання цін за 10 років (2000 р. до 1990 р.) зайняли паливна і хімічна промисловість, електроенергетика, а за індексами обсягів продукції в цих галузях (за цей же період) тільки індекс продукції електроенергетики був вищим за середній у промисловості. Пояснити це можна тим, що для збереження та нарощування обсягів продукції в умовах розбалансованості економіки взагалі, і промисловості зокрема, ще не досить підвищити ціни на продук-

цію тієї чи іншої галузі, необхідно забезпечити цю галузь ресурсами (матеріальними, фінансовими, трудовими тощо), а також реалізацію продукції. І хоч індекс цін у паливній промисловості перевищує середній в 2,3 раза, індекс продукції цієї галузі на 16,2 відсоткових пунктів відстає від середнього у промисловості. У 2001 р. порівняно з 2000 р. при середньому в промисловості індексі цін виробників 100,9 % випереджаючими темпами зросли ціни в нафтохімічній, легкій, промбудматеріалів та окремих галузях харчової, а нижчими темпами відзначалася динаміка цін на продукцію паливної (зниження становило 12 відсотків) та хімічної промисловості.

Зміна питомої ваги продукції кожної галузі – це сумарний результат впливу індексів продукції і індексів цін порівняно з середніми. Але, скориставшись цією кількісною залежністю (див. табл. 1.2, 1.3), не можна вийти в розрахунках на рівень наведених Держкомстатом показників питомої ваги окремих галузей. Це може свідчити про те, що наведені рівні індексів продукції і індексів цін, підрахованих ланцюговим методом за 10 років, мають неоднакову базу порівняння.

Таким чином, якщо прийняти до уваги, окрім двох основних чинників, такі важливі причини, як міра забезпеченості ресурсами, зниження платоспроможного попиту, то якраз і сформується примхлива структура 2000 р. з негативними зрушеннями відносно 1990 р. Питома вага (див. табл. 1.2) паливно-енергетичного та металургійного комплексів зросла в 2,5 раза і досягла в 2000 р. більше половини обсягу всієї промисловості, а машинобудівного знизилась в 2,3 раза (13,4%), легкої промисловості – в 6,8 раза (1,6%). У структурі вартості випуску промисловості знизилася питома вага валової доданої вартості (на 7,9 відсоткових пунктів у 2000 р. проти 1990 р.) і зросла відповідно питома вага проміжного споживання<sup>1</sup>, що свідчить про посилення тенденцій “самообслуговування” галузей промисловості. Очевидне зниження питомої ваги продукції кінцевого споживання, наукомісткої і високотехнологічної продукції. В цілому за весь період така тенденція свідчить про низький рівень конкурентоспроможності промисловості. Слід при цьому відмітити, що при збереженні в основному структурних тенденцій в галузевому розрізі впродовж дев’яти років у 2000 р. відбулися деякі їх порушення, зокрема знизилась питома вага продукції електроенергетики і паливної промисловості через зниження обсягів цих галузей при зростанні обсягів промисловості в цілому, що не можна однозначно оцінити як позитивне явище.

---

<sup>1</sup> Стат. щорічник України за 1996 рік. – С. 18; Стат. щорічник України за 2001 рік. – С. 34.

Тенденції структурних зрушень, виміряні в постійних світових цінах, підтверджують ті ж самі напрями, хоч і з дещо іншими кількісними показниками. Так, зростання частки паливно-енергетичного і металургійного комплексів становило 1,7 раза, але їх загальна питома вага майже наблизилась до двох третин всієї продукції промисловості, так само різко впала частка машинобудування і дещо меншою мірою – легкої промисловості.

Характерно, що відбулось деяке зближення цінових пропорцій світових і внутрішніх цін. Відносна заниженість цін залишається на продукцію, головним чином, паливної промисловості. Звичайно, всі ці порівняння мають відносний, а не абсолютний характер.

Порівняння галузевої структури промисловості України з зарубіжними країнами свідчить, що серед країн СНД структура промисловості України найбільш близька до структури промисловості Росії, хоч і є деякі відмінності<sup>1</sup>. Це, перш за все, значне перевищення питомих ваг металургійного комплексу в українській промисловості (більша питома вага серед країн СНД – у Таджикистані) порівняно з російською, а також нижча питома вага машинобудівного комплексу, лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості. Для порівняння з країнами далекого зарубіжжя вибрано одинадцять країн з усіх континентів світу, а також Росію (табл. 1.4). Перш ніж порівнювати кількісні значення, потрібно застерегти про відносність цього порівняння, оскільки галузева класифікація продукції як окремих галузей, так і обробної та добувної промисловості може не повністю співпадати (хоч саме зараз відбувається перехід України до єдиної світової класифікації за видами економічної (промислової) діяльності, що, з одного боку, полегшить світові зіставлення, а з другого – ускладнить порівняння з попередніми роками в самій країні).

---

<sup>1</sup> Содружество независимых государств в 1999 году – Стат. ежегодник. – М.: Статкомитет СНГ, 2000. – С. 27.

Таблиця 1.4

*Галузева структура обробної промисловості в країнах світу*

(відсотків)

	Україна 2000 <sup>1)</sup>	Австралія 1992	Велико- британія 1997	Німеччина, 1997	Єгипет 1995	Іспанія 1997	Італія 1991	Канада 1995	Китай 1997	Росія 1999 <sup>2)</sup>	США 1994	Франція 1995	Японія 1997
Чорна і кольорова металургія	39,8	12,7	3,7	4,7	7,2	4,6	7,3	5,5	7,3	26,5	4,5	5,7	5,5
Хімічна і нафтохімічна промисловість	7,9	17,8	19,6	21,3	29,9	16,8	17,1	15,6	19,6	10,5	19,1	19,4	14,5
Машинобудування і металообробка	18,0	25,8	39,3	47,4	15,2	32,6	35,4	40,2	31,9	27,7	42,0	39,3	52,1
Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова	3,2 <sup>3)</sup>	10,5	11,9	8,2	4,1	11,2	7,4	18,5	4,2	6,9	12,6	8,7	9,3
Промисловість будматеріалів, скляна і фарфоро-фаянсова	4,4	4,5	2,5	3,3	8,5	5,4	4,7	1,9	6,4	4,8	2,3	3,4	3,1
Легка промисловість	2,2	5,9	4,5	3,0	12,8	7,5	13,3	3,1	13,1	2,4	5,1	5,2	3,1
Харчова промисловість	22,5	22,5	16,8	12,0	22,2	20,9	13,8	14,1	13,5	21,2	14,3	16,9	10,8
Інші галузі обробної промисловості	2,0	0,3	1,7	0,1	0,1	1,0	1,0	1,1	4,0	–	0,1	1,4	1,6

<sup>1)</sup> Обробна промисловість України за класифікацією 2000 р. без електроенергетики (Ф.СО Держкомстату України за 2000 р.).

<sup>2)</sup> Питома вага окремої галузі в загальному обсязі промисловості перерахована відносно обсягів обробної промисловості.

<sup>3)</sup> Без лісової промисловості.

Джерело: Россия и страны мира. Стат. сборник. – М.: Госкомстат России, 2000. – С. 140 – 141; дані Держкомстату України.

Специфіка наведених структур полягає в тому, що розглядається питома вага окремої галузі не у всій промисловості, як це було звично для нашої звітності, а в межах обробної промисловості. Щоб зіставлення було більш коректним, були здійснені перерахунки галузевої структури промисловості України в межах обробної промисловості (на основі форми СО статзвітності, обробна промисловість обрахована за складом галузей, що наведені в структурі обробної промисловості зарубіжних країн). Роки, за які наводяться дані, не всі співпадають, але, враховуючи, що в країнах із стабільною ринковою економікою зміни в структурі промисловості відбуваються повільно, наведені дані можна порівнювати. Головна відмінність, що спостерігається в порівнянні структур промисловості України з іншими – це висока питома вага металургійного і відносно низька питома вага машинобудівного комплексів, привертає увагу також відміна у частці, яка належить хімічній і нафтохімічній промисловості. В більшості країн частка хімічної і нафтохімічної промисловості більша, ніж в Україні.

Для аналізу галузевої структури промисловості доцільно було б розглянути структуру витрат на виробництво, особливо структуру матеріальних витрат, оскільки структура матеріальних витрат певною мірою повторює галузеву структуру паливно-сировинних галузей і значною мірою її зумовлює. Так, витрати на паливо і електроенергію визначають певною мірою обсяги їх виробництва і обсяги закупівлі за імпортом. Тому, очевидно, що зниження паливно-енергетичних витрат на одиницю продукції дозволить зменшити як частку паливно-енергетичного комплексу, так і обсяги імпорту енергоносіїв.

Оцінити більш детально структуру матеріальних витрат на основі офіційної статзвітності неможливо, оскільки не виділяються окремі витрати, зокрема, на паливо і електроенергію. Оцінюючи структуру витрат на виробництво промислової продукції 2000 р. в цілому, можна відмітити, що у структурі витрат переважають матеріальні витрати – в середньому більше двох третин усіх витрат, причому матеріаломісткість в обробній галузі значно вища, ніж у добувній, найбільш висока вона у металургії, де завжди були високі витрати на паливо і енергію. Питома вага заробітної плати та відрахувань на соціальні заходи – невисока (12,4 %) і нижча, ніж у 1990 р. (15,3 %). При цьому найбільша питома вага витрат на оплату праці спостерігається в легкій промисловості через різке зниження питомої ваги матеріальних витрат. У 1990 р. найбільша питома вага на оплату праці у всіх витратах була в паливній промисловості, при найвищій середньомісячній заробітній платі одного працівника, в легкій промисловості в 1990 р.

вона була найнижча (серед основних галузей), в 2000 р. вона так само залишалась найнижчою (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

***Середньомісячна заробітна плата промислово-виробничого персоналу за галузями промисловості***

	1990		2000	
	крб.	% до середньої	грн.	% до середньої
Вся промисловість	278	100,0	310	100,0
Електроенергетика	317	114,0	481	155,2
Паливна	407	146,4	423	136,5
Чорна металургія	311	111,9	477	153,9
Кольорова металургія	306	110,1	564	181,9
Хімічна	263	94,6	296	95,5
Нафтохімічна	273	98,2	272	87,7
Деревообробна і целюлозно-паперова	240	86,3	202	65,2
Будматеріалів	257	92,4	228	73,6
Машинобудування та металообробка	277	100,0	219	70,7
Машинобудування	281	101,1	216	69,7
Легка	220	79,1	163	52,6
Харчова	234	84,2	291	93,9

*Джерело:* Стат. щорічник України за 2000 рік. – С. 387 – 388.

Слід також звернути увагу, що продовжує зростати частка так званих “інших операційних витрат” (14,6 %) у загальних витратах, що ускладнює контроль за цим комплексним елементом витрат<sup>1</sup>.

Галузеву структуру промисловості можна розглянути і через структуру виробничих основних фондів. Звичайно, питома вага продукції окремих галузей в загальному обсязі промислової продукції і питома вага вартості виробничих основних фондів у загальній їх вартості не співпадають, що цілком закономірно, оскільки фондівіддача в різних галузях відрізняється.

До того ж на це порівняння впливають рівні цін, у яких оцінювалась вартість продукції кожної галузі. У фактичних цінах 1990 р. найбільша фондівіддача спостерігалась у легкій промисловості, а найнижча – в електроенергетиці; 3,1 відсотка виробничих основних фондів

<sup>1</sup> Стат. щорічник України за 2000 рік. – С. 107.



промисловості (легка промисловість) давали 10,8 відсотка всієї продукції, а паливно-енергетичний комплекс, продукція якого становила 8,9 відсотка, мав фонди, питома вага яких становила 25,8 відсотка (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

**Галузева структура виробничих основних фондів,  
інвестицій в основний капітал та введених в дію основних  
фондів у промисловості**

(відсотків)

	Питома вага галузі в					
	загальній вартості фондів		усіх інвестиціях		усіх введених в дію фондів	
	1990	1999	1990	2000	1990	2000
Вся промисловість	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Електроенергетика	12,8	14,2	8,3	15,0	6,8	13,7
Паливна	13,0	15,9	22,3	29,0	22,5	30,3
Чорна металургія	14,4	18,9	8,9	19,0	9,4	16,0
Кольорова металургія	...	1,7	0,9	1,5	1,3	2,2
Хімічна і нафтохімічна	8,9	8,4	5,6	3,7	5,4	3,5
Деревообробна і целюлозно-паперова	1,9*	1,5	1,9	1,4	2,5	1,6
Будматеріалів	4,8	3,8	4,8	1,8	4,3	1,7
Машинобудування	24,1	20,3	29,3	8,1	30,9	7,3
Легка	3,1	2,3	4,8	1,4	5,1	1,6
Харчова	7,7	6,6	9,7	15,6	8,5	18,7
Інші галузі	9,3	6,4	3,5	3,5	3,3	3,4

\* З лісовою

Розраховано за даними: Народне господарство України у 1991 році. – С. 283; Стат. щорічник України за 2000 рік. – С. 203, 208; Держкомстату України.

Під час трансформаційних процесів, коли нерівномірно зростали ціни, змінювались обсяги продукції, а також нерівномірно і не завжди досконало відбувалася переоцінка вартості виробничих основних фондів, співвідношення питомої ваги продукції окремої галузі і питомої ваги вартості виробничих основних фондів у промисловості в цілому змінилося. Але оцінювати результат цього руху на даному етапі недоцільно, оскільки вплив не завжди об'єктивних чинників (не пов'язаних з результатами промислової діяльності) викривляє ці показники. Доцільно було б повернутися до оцінки вартості виробничих

основних фондів відповідно до їх реальної ринкової вартості та ввести індекс-дефлятор для їх порівняння.

Про те, як формувалась галузева структура, можуть показати і такі показники, як обсяги і структура інвестицій в основний капітал і введення в дію основних фондів. Обсяги інвестицій у промисловість (у порівнянних цінах) у 2000 р. зменшились у 3,4 раза відносно 1990 р<sup>1</sup>. При цьому найбільш значного зниження зазнали інвестиції за рахунок державних централізованих джерел фінансування. Звичайно, процес зниження інвестицій не був рівномірним у галузевому розрізі. Найбільш суттєво зменшились інвестиції в машинобудівну галузь – у 12,2 раза і їх питома вага в загальних інвестиціях впала з 29,3 відсотка до 8,1 відсотка, а питома вага інвестицій в паливно-енергетичний і металургійний комплекси за цей період зросла в 1,6 раза (40,4 відсотка у 1990 р. і 64,5 відсотка – у 2000 р.) (див. табл. 1.6). Така сама тенденція у зміні обсягів введення в дію основних фондів в галузі промисловості – більш як в 1,5 раза збільшилася питома вага введених у дію основних фондів у паливно-енергетичний і металургійний комплекси і в 4,3 раза знизилася в машинобудування. Характерне також збільшення питомої ваги (у 2000 р. порівняно з 1990 р.) інвестицій і введених основних фондів у харчосмакову промисловість (див. табл. 1.6). Таким чином, можна зробити висновок, що галузева структура формувалася також під впливом негативних тенденцій в інвестиційній сфері.

Як уже відзначалось, в умовах нестабільної економічної ситуації ставки дисконтування, які використовуються для оцінки ефективності інвестиційних проектів, через інфляційні процеси і фінансові ризики тяжіють до високих рівнів, що приводить до скорочення інвестиційної діяльності. При визначенні ставки дисконтування часто орієнтуються на процентні ставки рефінансування, встановлені Національним банком України. З огляду на динаміку ставки рефінансування останнім часом умови для інвестиційної діяльності в Україні, хоч дуже поступово, але поліпшуються (особливо в 2002 р.).

Аналіз галузевого аспекту фінансових результатів у промисловості, порівняння структури прибутку від реалізації продукції (1990 і 1999 рр.), а також структури фінансових результатів від операційної діяльності (2000 р.) свідчить про зниження прибутку від реалізації продукції у 1999 р. порівняно з 1990 р. (табл. 1.7), яке пов'язане, перш за все, зі зменшенням обсягів продукції, а також зі зниженням ефективності виробництва. У 1990 р. найбільша частка прибутку створю-

---

<sup>1</sup> Стат. щорічник України за 2000 рік. – С. 203.

валась у машинобудівному комплексі (35,2 відсотка від усього прибутку в промисловості), далі йшли легка і харчова галузі промисловості.

Таблиця 1.7.

**Галузева структура прибутку від реалізації продукції та фінансового результату від операційної діяльності в промисловості**

	Прибуток від реалізації продукції				Фінансовий результат від операційної діяльності	
	1990		1999		2000	
	млн. крб.	% до підсумку	млн. грн.	% до підсумку	млн. грн.	% до підсумку
Вся промисловість	20314,0	100,0	11427,5	100,0	9781,5	100,0
Електроенергетика	1032,5	5,1	3287,8	28,8	-121,3	-1,2
Паливна	1046,3	5,2	3133,5	27,4	2648,0	27,1
Чорна металургія	1729,7	8,5	1649,1	14,4	5377,4	55,0
Кольорова металургія	392,8	1,9	224,4	2,0	139,8	1,4
Хімічна і нафтохімічна	1138,1	5,6	252,6	2,2	554,1	5,7
Машинобудування і металообробка	7153,8	35,2	1047,5	9,2	-122,3	-1,3
Деревообробна і целюлозно-паперова	674,3*	3,3*	120,3	1,1	165,9	1,7
Будматеріалів	401,8	2,0	24,5	0,2	-235,6	-2,4
Легка	2764,7	13,6	32,7	0,3	3,5	0,0
Харчова	2030,2	10,0	1195,4	10,5	1074,4	11,0

\* З лісовою

Джерело: Фінанси Української РСР за 1989 – 1990. – С. 58 – 59; Фінанси України за 1999 рік. – С. 70 – 71; Фінанси України за 2000 рік. – С. 97.

Частка прибутку галузі у загальному обсязі прибутку промисловості визначилась в основному питомою вагою галузі в обсязі продукції всієї промисловості. За рівнем рентабельності (прибуток від реалізації до повної собівартості реалізованої продукції) галузі промисловості розташувались таким чином: перше місце було за лісовою, деревообробною та целюлозно-паперовою промисловістю (26,7 %), далі йшли машинобудівний комплекс (22,8 %), легка промисловість (21,1 %), електроенергетика (20,5 %), а в кінці цього ряду був металургійний комплекс (12,6 %), харчова (11,0 %) і паливна (8,7 %) промисловість. При цьому загальний рівень рентабельності в промисловості у 1990 р. становив 16,8 відсотка. Такий рівень дозволяв оцінювати його в цілому як прийнятний, але коливання в межах окремих галузей і

комплексів були великими і необґрунтованими (більше 20 відсоткових пунктів).

Як уже відзначалось, трансформаційний період для промисловості України виявився досить складним – значне і нерівномірне падіння обсягів виробництва, різке і ще більш нерівномірне зростання цін, низька конкурентоздатність продукції, висока залежність галузей від імпорту енергоносіїв. У результаті у 1999 р. найбільша питома вага прибутку окремої галузі належала паливно-енергетичному комплексу (56,2 % прибутку від реалізації продукції), за ним ідуть металургійний комплекс і харчова промисловість. При середньому рівні рентабельності за рік 9,1 відсотка найвища рентабельність була в паливній промисловості (22,8 %) і електроенергетиці (14,1 %). Машинобудівний комплекс, легка, харчова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість, промисловість будматеріалів стали малорентабельними. Їх прибутковість недостатня для забезпечення не тільки розширеного, але й простого відтворення. Коливання в рівнях рентабельності окремих галузей, як і на початку періоду, перевищує більше 20 відсоткових пунктів (табл. 1.8).

Оскільки статзвітність перейшла на нові показники і замість звичного показника “прибутку від реалізації продукції” при визначенні рентабельності в 2000 р. використовувався “фінансовий результат від операційної діяльності”, який дорівнював валовому прибутку за вирахуванням “інших операційних доходів і витрат”<sup>1</sup>; останні (витрати) за діючими положеннями бухгалтерського обліку не включаються в собівартість реалізованої продукції (адміністративні витрати, витрати на збут та інші операційні витрати).

У загальній сумі фінансового результату від операційної діяльності в промисловості 2000 р. 56,4 відсотка належить металургійному комплексу, 27,1 відсотка – паливній промисловості, 11 відсотків – харчовій промисловості, в електроенергетиці, машинобудівному комплексі і промисловості будматеріалів результат із від’ємним знаком (див. табл. 1.7).

Середній рівень рентабельності (відношення фінансового результату від операційної діяльності до витрат на операційну діяльність) в промисловості становив 4,8 відсотка, найвищий її рівень був у паливній промисловості (15,1% при збитковій вугільній промисловості), у металургійному комплексі – 9,4 відсотка, далі з невеликою різницею в рівнях ідуть хімічна і нафтохімічна промисловість (разом – 4,7%), де-

---

<sup>1</sup> Фінанси України за 2000 рік. – С. 70 – 71.

ревообробна і целюлозно-паперова, харчова промисловість. Легка промисловість – практично без прибутку (рентабельність 0,1 %), а машинобудівний комплекс – збитковий.

Таблиця 1.8

**Рентабельність промислової продукції за галузями\*<sup>1</sup>**

	(відсотків)		
	1990	1999	2000
Вся промисловість	16,8	9,1	4,8
Електроенергетика	20,5	14,1	- 0,3
Паливна	8,7	22,8	15,1
Чорна металургія	11,2	6,4	10,1
Кольорова металургія	28,4	10,8	2,5
Хімічна	15,4	4,3	6,8
Нафтохімічна	24,7		- 6,2
Машинобудування та металообробка	22,8	7,5	- 0,4
Деревообробна і целюлозно-паперова	26,7* <sup>2</sup>	6,6	3,9
Будматеріалів	12,7	0,8	- 5,0
Легка	21,1	1,9	0,1
Харчова	11,0	7,3	3,7
з неї:			
харчосмакова	13,2	8,6	4,7
м'ясна	6,2	4,3	1,3
маслосироробна і молочна	8,2		0,9
рибна	27,2	- 9,3	- 3,7

\*<sup>1</sup> За 1990 і 1999 рр. – прибуток від реалізації до повної собівартості (витрат на виробництво) реалізованої продукції; 2000 р. – фінансовий результат від операційної діяльності до витрат на операційну діяльність.

\*<sup>2</sup> З лісовою.

Джерело: Фінанси Української РСР за 1989 – 1990. – С. 58 – 59; Фінанси України за 1999 рік. – С. 70 – 71; Фінанси України за 2000 рік. – С. 97; дані Держкомстату України.

Виявивши і проаналізувавши прояви деструктивних тенденцій в промисловості за останні 10 років, потрібно визначитися у пріоритетах і напрямках розвитку української економіки, які б дозволили уникнути накопичення таких тенденцій у подальшому.

Для України єдино правильний вибір розвитку – це інноваційний шлях розвитку і державна політика має бути спрямована на запровадження інноваційної моделі структурної перебудови та забезпечення сталого економічного зростання, як це було зазначено в Посланні

Президента України до Верховної Ради України “Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002 – 2011 роки “Європейський вибір”. Інакше кажучи, структурна перебудова промисловості повинна відповідати інноваційному типу з метою досягнення радикальних змін у галузевих пропорціях, скорочення витрат паливно-сировинних ресурсів і обсягів відповідних галузей промисловості та імпорту і заміни сировинного вектора розвитку. До того ж для здійснення такої моделі розвитку є науково-технічні і виробничі передумови. Сьогодні рівень недовикористання виробничих потужностей найбільш високий у машинобудуванні, легкій промисловості і промбудматеріалів<sup>1</sup>.

На основі зіставлення потреб і науково-технічного потенціалу визначаються напрями структурної перебудови. Потреби, як уже зазначалось, складаються з потреб внутрішніх (власних потреб, платоспроможного попиту) і потреб (можливостей) експорту. Важливий аспект побудови раціональної структури промисловості є визначення раціонального співвідношення обсягів галузей по виробництву продукції, яка споживається (використовується) в галузях по виробництву продукції кінцевого споживання і, власне, обсягами останніх галузей. Саме дотримання цих пропорцій буде забезпечувати, з одного боку, більш повне використання потужностей, а з другого – не створювати нереалізованих надлишків.

В умовах перехідних економік, коли централізоване керівництво майже втратило свої позиції, а ринкове середовище ще остаточно не сформувалося, протиріччя між бажанням отримати хоч невелику, але негайну вигоду і негарантованим, більш віддаленим результатом, вирішується на користь негайного результату. Тому державні органи повинні взяти на себе (після визначення пріоритетів) вирішення принаймні двох завдань – інвестувати проекти, які можуть бути нецікавими (неефективними) для окремих інвесторів, і направляти, стимулювати вирішення окремих завдань, використовуючи як державні, так і ринкові важелі. Державні органи управління мають стати на заваді негативних проявів стихійних ринкових процесів, але вони не повинні підміняти чи витіснити дію ринкових механізмів. Сьогодні на перше місце претендує завдання корекції регуляторної політики держави, включаючи всі її різновиди – промислову, цінову, податкову, грошово-кредитну, інвестиційну, митну тощо. І найголовніше – це взаємо-

---

<sup>1</sup> Стат. щорічник України за 1999 рік. – С. 120.

узгодження окремих напрямів політики, – як одна з непохитних умов успіху.

Щодо конкретних напрямів змін структури промисловості в галузевому розрізі, виходячи з наведеного вище аналізу (див. табл. 1.3), то найбільшої уваги і найбільш значної корекції потребує галузь машинобудування, виходячи з декількох чинників: це значний спад обсягів виробництва і його питомої ваги у всій промисловості за 10 років (1991-2000 рр.), значне відставання частки цієї галузі в Україні в останні роки порівняно з іншими країнами і, врешті-решт – це те, що саме ця галузь найбільшою мірою визначає науково-технічний стан всієї промисловості. Саме в цій галузі є значний виробничий і науковий потенціал. Мова йде про ракетно-космічну галузь, літако- і суднобудування, приладобудування, а також вихід на новий технологічний рівень автомобілебудування. На нашу думку, орієнтир, якого треба прагнути щодо обсягів і частки продукції машинобудування у найближчі роки – це доведення питомої ваги машинобудування у промисловості, принаймні, до 20 відсотків. Звичайно, досягти цього можна не за один рік. Розвиток машинобудування – це один із пріоритетних напрямів, який дозволить підняти конкурентоспроможність всієї промисловості.

Наступна галузь, яка потребує втручання з огляду на кількісні показники її частки – це металургія. Обсяги продукції цієї галузі великі для внутрішніх потреб України. Але питання про зниження частки металургії потребує дуже виваженого підходу – поступове скорочення виробництва в міру того як формуватиметься нова структура експорту. Крім того, ця галузь потребує втручання з огляду на застарілі виробничі основні фонди та надзвичайно високі енерговитрати, що, в свою чергу, впливає на обсяги інших галузей. Модернізація цієї галузі передбачена в Національній програмі розвитку гірничо-металургійного комплексу України до 2010 р. На найближчі роки головне завдання – це збільшення випуску продукції кінцевого споживання при збереженні експортного потенціалу галузі, про що наголошується у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України<sup>1</sup>.

Потребує певної уваги і легка промисловість, частка продукції якої навіть у постійних (світових) цінах скоротилася в три рази. Але нарощування обсягів виробництва цієї галузі має суттєві обмеження: купівельна спроможність населення і наявність на ринку значної кількості завезених з-за кордону товарів, що формує рівень платоспромо-

---

<sup>1</sup> Програма діяльності Кабінету Міністрів України // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 106. – С. 10.

жного попиту на товари власного виробництва. Продукція саме легкої промисловості на початку періоду (1990р.) відзначалась найбільш відносно завищеними цінами в порівнянні з світовими, до того ж асортимент товарів, їх якість залишали бажати кращого. Таким чином, враховуючи значне зниження життєвого рівня (у структурі сукупних витрат 2000 р. витрати на непродовольчі товари впали майже в три рази порівняно з 1990 р. і досягли надзвичайно низького рівня, оскільки отримані населенням доходи переважно витрачаються на продукти харчування і оплату послуг<sup>1</sup>), а також те, що асортимент і якість продукції не завжди відповідали потребам, визначили важку ситуацію в галузі.

Обсяги виробництва продукції паливно-енергетичного комплексу формують енергетичну незалежність, на нього спирається національна безпека держави. Питома вага цього комплексу за 10 років значно виросла, тут, перш за все, проявився вплив цінового чинника. Крім того, це свідчить про велику паливно-енергоємність виробництва в Україні. Енергоємність ВВП в Україні значно вища, ніж у розвинутих країнах, що є наслідком структурних деформацій, застарілих технологій та виробничих фондів. Тому зменшення питомої ваги цього комплексу – це зниження споживання палива і енергії, перехід на нові енергозберігаючі технології, і завдання це виходить за межі просто структурних зрушень – це пріоритетний напрям модернізації промисловості, тому що за цим стоїть зменшення витрат на виробництво всієї продукції, скорочення імпорту енергоносіїв і, врешті решт, енергетична безпека.

Ще одна галузь, до якої слід привернути увагу – промисловість будівельних матеріалів. При зниженні питомої ваги в 1,3 рази індекс обсягів продукції впав в 4,3 рази і є найнижчим з усіх галузей промисловості (див. табл. 1.3). Таке становище обумовлене, в першу чергу, скороченням будівництва (виробничого і невиробничого призначення), яке, в свою чергу, сталося через зменшення інвестицій.

Реалізація структурно-інноваційної стратегії потребує відновлення інвестиційного потенціалу держави і в тому числі за рахунок державних централізованих джерел фінансування, реформування системи амортизації, створення сприятливих умов для активізації інвестиційної діяльності.

Аналізуючи галузеву структуру промисловості і намічаючи напрями її змін, навряд чи варто задаватись конкретними значеннями

---

<sup>1</sup> Стат. щорічник України за 1995 рік. – С. 390; Стат. щорічник України за 2000 рік. – С. 409.



питомої ваги кожної галузі. Досить, на нашу думку, визначити напрям змін (збільшення чи зменшення обсягів конкретної галузі) і в подальшому щорічно вносити корективи. До того ж структуру промисловості потрібно буде переглянути і переоцінити у зв'язку з переходом статзвітності з галузевого розрізу на види промислової діяльності, в результаті чого обсяги продукції окремих галузей можуть не співпасти.

Як було вже зазначено (при аналізі галузевої структури), на пропорції обсягів продукції окремих галузей справляють вплив ціни, їх рівні, динаміка, співвідношення. Особливо цей вплив посилюється під час масштабних інфляційних процесів. Для інфляційних процесів властивий ланцюговий характер поширення. Дуже часто поширення інфляції порівнюють із сніговим клубком, що набирає під час руху руйнівної сили (від галузей, що генерують інфляційні процеси, як правило – це галузі по виробництву паливно-енергетичних ресурсів). Хоч це порівняння і недосконале, але воно дає уяву про певний характер даного процесу. Це, перш за все, нерівномірність і непропорційність цінових змін. Тим самим інфляція провокує структурні зрушення і ціновий диспаритет, коли рівень зростання цін на вжиті ресурси не відповідає зміні цін на кінцеву продукцію.

Існують відмінні тлумачення цього явища. В одному випадку ціновий диспаритет розглядається як просто наявність різниці в рівнях індексів цін ресурсів і продукції, виробленої з їх використанням, в іншому – як порівняння індексів цін на спожиті ресурси і кінцеву продукцію з їх використанням з урахуванням питомої ваги вартості певного ресурсу в загальних витратах. На нашу думку, коли мова йде про необхідність відшкодування втрат через ціновий диспаритет, враховувати його слід тільки зваженням його впливу в усіх витратах. Тим більше, що цей вплив буває значно перебільшеним як у результаті закладання в ціну так званих інфляційних очікувань, так і в результаті використання собі на користь певного безладдя, яке виникає в умовах високої інфляції (що доводилось дуже часто спостерігати в 1992-1995 рр.).

Дуже часто ціновий диспаритет виникає через неповне відображення подорожчання вжитих ресурсів, тому що при повному його відображенні ціни на кінцеву продукцію можуть стати на заваді її реалізації і або виробник сам призупиняє зростання цін, або на ціни поширюється державне регулювання, і вони обмежуються регулюючим органом. У цьому випадку ціновий диспаритет означає для виробника зменшення прибутків або навіть збитковість виробництва. Для забезпечення обсягів виробництва такої продукції (і, відповідно, певної

структури), якщо потреба в ній не може бути задоволена іншою, слід вжити спеціальні компенсуючі заходи для нейтралізації впливу деформацій цінової системи, диспаритетів цін, у тому числі і дотуванням важливих галузей промисловості чи АПК. Звичайно, що такі заходи повинні носити тимчасовий характер, і в разі зміни ситуації чи то в разі заміни продукції, чи змін на споживчому ринку їх дія повинна припинятись.

У створенні структурних зрушень, розглянутих вище, задіяна, так би мовити, вимірювальна функція ціни. Тобто, все може вироблятися у попередніх фізичних обсягах, але через зміну їх вартості структура зазнала змін. Такі структурні зміни повинні були б відповідати співвідношенням індексів цін на окремі види продукції. Але, як правило, таке трапляється рідко. Водночас накладається багато інших чинників і структура змінюється не пропорційно індексам цін.

Як уже зазначалось, у ринковій системі випереджаюче зростання цін на продукцію певної галузі, як правило, супроводжується збільшенням обсягів її виробництва, тому що дозволяє акумулювати кошти на розширення. В кризових ситуаціях перехідних економік і, зокрема в Україні, спостерігалось явище, коли випереджаюче зростання цін на продукцію певної галузі не приводило до збільшення обсягів її виробництва, тому що вплив інших чинників виявлявся більш вагомим і порушував звичний зв'язок.

Ситуація, коли зростають ціни і спадає виробництво, може свідчити про посилення монополістичних тенденцій у ціноутворенні, прагнення до отримання більших прибутків (наприклад, як реакцію на високі темпи інфляції), або про випереджаюче подорожчання матеріальних ресурсів, а також про ускладнення в постачанні та збуті. На ситуацію в Україні, як уже згадувалось, вплинуло руйнування економічних зв'язків СРСР після його розпаду, що призвело до порушення постачання. Випереджаюче зростання цін на ресурси і диспаритет цін означає неможливість їх придбання через нестачу коштів. Підприємствам нічим було платити за сировину, матеріали, паливо, енергію. У той же час через падіння платоспроможного попиту виникли проблеми з реалізацією власної продукції. Створилася і довго трималась ситуація суцільної фінансово-грошової заборгованості, що призвело до поширення бартеризації. Одержані при цьому кредити на інвестиції дуже часто використовувались на поповнення обігових коштів. У такій ситуації відбувався тривалий (і звичайно, нерівномірний) спад виробництва і споживання, що викликало структурні зрушення. Перепоною на шляху до відродження промислового виробництва і зміни

його галузевої структури, як уже наголошувалося, стала нестача фінансових ресурсів і в тому числі власних, що так само пов'язано з цінами.

Формуванню фінансових ресурсів на відновлення і розширення (зміну структури) виробництва в основному покликано слугувати два складових елемента ціни – амортизаційні відрахування і прибуток. Для збереження трудових ресурсів, висококваліфікованих кадрів має також велике значення частка ціни, що йде на оплату праці.

Не викликає сумніву, що несвоєчасна і не в повному обсязі індексація вартості виробничих основних фондів у промисловості призвела до скорочення такого джерела інвестицій, як амортизаційні відрахування. Питома вага амортизації в 1994 р. (рік найменших амортизаційних відрахувань) зменшилась у промисловості до 20 разів і становила 0,4 відсотка усіх витрат<sup>1</sup>. Багато років амортизаційні відрахування не могли в достатній мірі відігравати роль у відтворювальному процесі. Зараз це положення деякою мірою виправлено, але залишаються питання оцінки виробничих основних фондів і реформування амортизаційної системи в напрямі розширення прав підприємств у формуванні і використанні власних амортизаційних коштів.

Рівень заробітної плати і її питома вага у загальних витратах на виробництво – не тільки збереження та залучення висококваліфікованих кадрів, це також формування платоспроможного попиту на споживчому ринку, без якого взагалі зникає мотивація розвитку виробництва. Крім того, заробітна плата у вигляді заощаджень населення у всьому світі використовується як джерело інвестицій. На жаль, існуюча система оподаткування та відрахувань підштовхує до приховування реальних рівнів, зменшення елемента “витрати на оплату праці”, що має негативні наслідки ще й для формування пенсійного фонду.

Склалась така ситуація, що в результаті незавершеності формування ринкового середовища при відсутності належного контролю ціни на продукцію часто використовуються її виробниками у власних інтересах, в коло яких не завжди входить акумуляція коштів на майбутню перебудову. При цьому ціни не тільки завищуються, але й змінюється їх структура в бік зменшення тих елементів, пропорційно до яких діють ставки оподаткування та нормативи відрахувань (зокрема, заробітна плата, прибуток).

---

<sup>1</sup> Стат. щорічник України за 1994 рік. – С. 130.

Таким чином, ціни не забезпечують умов навіть для простого відтворення, не кажучи вже про формування фінансових ресурсів на структурні зрушення.

Світовий і вітчизняний досвід свідчить, що тривале і масштабне втручання у ціни і ціноутворення після отримання на початку позитивних результатів в подальшому дає негативні – і першим на поверхню впливає дефіцит, при цьому обмежується міжгалузевий перелив капіталів, гальмується інвестиційна політика та ін. Цінова політика має будуватись з урахуванням законів ринку, і всіляке штучне виправлення диспропорцій може мати негативні наслідки.

У країнах із стабільною ринковою економікою регулювання цін здійснюється через ринковий механізм, перш за все, під впливом конкуренції та співвідношення попиту та пропозиції. Втручання держави в ціни, звичайно, трапляється, але здійснюється в межах суворого законодавства, яким передбачаються випадки втручання у ціноутворення, а також його форми, методи і строки.

Що стосується питань подальшого вдосконалення ціноутворення, його нормативно-правової бази і їх зв'язку з завданням структурної перебудови, то доцільно відмітити, що в ціновій політиці в цілому і в методах регулювання цін, зокрема, немає окремих спеціальних засобів, спрямованих саме на структурні зрушення в пропорціях випуску продукції, на яку поширюються ціни. Більшість відомих методів, чи то напрямів регулювання можуть сприяти бажаним структурним змінам, а можуть і викликати зміни протилежної направленості.

При визначенні напрямів зміни (збільшення, зменшення обсягів) окремих структурних підрозділів (галузей, виробництв) потрібно в першу чергу виходити з показників зміни обсягів у порівнянних цінах або індексів-дефляторів для кожної галузі. Тобто при визначенні напрямку структурних зрушень спочатку треба абстрагуватись від впливу динаміки цін.

Цілком логічно, на нашу думку, починати з заходів, спрямованих на зупинення виявлених негативних зрушень останніх років (відмічених раніше).

Одним із найважливіших методів впливу на рівні цін є безпосереднє зменшення матеріальних витрат на виробництво продукції, особливо паливно-енергетичних ресурсів, що в остаточному підсумку матиме позитивний вплив на обсяги паливно-енергетичних і сировинних галузей, а, значить, і структуру всієї промисловості.

Впливати на рівні цін можна також шляхом контролю і спостереження за структурою самої ціни. Для цього орієнтиром має стати

розрахункова структура ціни на окремі види товарів і послуг, розроблена регулюючим органом (в першу чергу природних і штучних монополій), дотримання якої, окрім очікуваного зниження рівня цін за рахунок скорочення непродуктивних витрат, забезпечуватиме створення більш ефективних виробничих пропорцій та акумуляцію фінансових ресурсів для впровадження нових видів виробництв, що і складатиме основу структурних зрушень у бажаному напрямі.

Першочергове завдання, без вирішення якого неможливе стале економічне зростання – забезпечення стабільності формування всіх видів цін, підкорення інфляції, введення її темпів в кероване русло. Це потребує розробки механізмів, що нейтралізують дію інфляційних чинників, особливо зовнішньоекономічної сфери. Завжди наготові мають бути заходи, які б зупинили ланцюговий ефект поширення зростання цін. Треба наперед знати, де і коли слід виставити перепону, щоб уникнути нового витка інфляції (тим більше, що місце зародження нового інфляційного витка – товари і продукцію, як правило, можна передбачити заздалегідь). Це, в свою чергу, приведе до зниження інфляційних очікувань і стабілізації цін.

Однією з найважливіших умов вільного ціноутворення є обов'язкове формування конкурентного середовища. Без конкуренції в умовах лібералізації ціноутворення проявляються монополістичні тенденції, коли ціни зростають, підживлюючи темп інфляції, що заважає здійсненню структурних перетворень. Держава повинна проводити антимонопольну політику, підтримуючи утворення конкуруючих підприємств там, де це можливо, і встановлюючи регулювання цін на продукцію монопольних утворень, фіксуючи його в законодавчих актах. Таке законодавство в Україні є, але воно потребує подальшого вдосконалення, так само як і деякі заходи щодо економічної стабілізації.

Основою антимонопольної політики, безумовно, залишається усунення бар'єрів на шляху конкуренції і тому наступним завданням є регулювання і подолання монополізму в ціноутворенні, особливо природних монополій. З метою формування дієвих заходів контролю за цінами і тарифами, слід уточнити їх витратну базу на основі використання нових положень бухгалтерського обліку, а також доповнити перелік даних, необхідних для оцінки обґрунтованості рівня цін. В Законі України "Про природні монополії" вказується, що при регулюванні цін враховуються валові витрати виробництва та обігу<sup>1</sup>, але ва-

---

<sup>1</sup> Офіційний вісник України. – 2000. – № 19. – С. 10.

лові витрати – це витрати підприємства в цілому і законом не передбачається їх відслідковування в розрізі елементів витрат, що не сприяє контролю обґрунтованості цін. Витратною базою мають стати собівартість продукції або операційні витрати на виробництво продукції (див. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 16 “Витрати”). Витрати мають бути наведені в розрізі економічних елементів, щоб можна було перевірити і матеріальні витрати, і витрати на оплату праці, і амортизацію. Так, на споживчому ринку найбільшу увагу привертає монопольна поведінка галузей зв’язку та ЖКГ. Саме ціни і тарифи цих галузей характеризуються випереджаючими темпами (порівняно з іншими) і невмотивованістю зростання (зростають не завжди в результаті подорожчання спожитих ресурсів, або в значно більших масштабах) і ці тенденції зберігаються і сьогодні. Тому, встановлюючи моніторинг цін на споживчому ринку, слід зосередити увагу на товарах і послугах цих галузей.

Особлива увага має бути приділена формуванню прибутку в цінах. Тому в переліку даних, які враховуються при регулюванні цін, мають бути очікуваний і досягнутий прибуток, рентабельність у цілому по підприємству, норматив прибутку (рентабельності), визначений для кожної галузі з урахуванням потреб в інвестиціях для задоволення державних і ринкових потреб при встановлених цінах. При цьому визначення рівня нагромадження в цінах і тарифах повинно враховувати структуру майбутніх інвестиційних джерел. У цілому рівень доходності, зафіксований ціною, має бути достатнім, щоб забезпечити розвиток галузі і окупність інвестицій. Усі ці вимоги як доповнення і зміни слід внести в Закон України “Про природні монополії”.

Слід ще раз підкреслити важливість усунення або нейтралізацію диспаритетів цін, вводячи компенсаційні доплати (дотації тощо).

З метою подальшого вдосконалення нормативно-правової бази стосовно проведення цінової політики, доцільно розробити новий Закон України “Про ціни і ціноутворення” (старий діє з грудня 1990 р.), що відповідав би сучасному і перспективному стану економіки України, і на його основі забезпечити єдність і взаємоузгодженість усіх діючих і нововведених нормативно-правових актів, в яких є положення щодо регулювання цін, ліквідувати дублювання окремих положень і протиріч у правовому полі. Це допоможе забезпечити узгоджений системний характер нормативно-правової бази цінової політики і ціноутворення, що надасть державному регулюванню цін легітимний характер – невідворотність контролю, але без свавілля і зайвої опіки.

Привертає увагу також потреба в подальшому вдосконаленні методів визначення індексів цін, особливо коли це групові індекси і їх рівень залежить від структури товарів (послуг), на які цей індекс поширюється. Мають бути не однозначні рівні індексів, а представлені їх варіанти залежно від вибраної структури зважування (поточної чи базової).

#### **1.4. Державне регулювання цін природних монополій у структурних перетвореннях**

Природні монополії (як це було зазначено у попередніх підрозділах) залишаються генератором інфляційних тенденцій в економіці України. До природних монополій відносять товарні ринки, на яких є економічно обґрунтованою діяльність одного виробника при відсутності конкуренції. Природні монополісти функціонують у галузях нафтогазового комплексу (трубопровідний транспорт), електроенергетики (енергопостачання), житлово-комунального господарства (постачання води, теплової енергії, відведення каналізаційних стоків), залізничного транспорту (залізнична інфраструктура), зв'язку (місцевий зв'язок і канали зв'язку).

Природні монополії у значною мірою впливають прямо чи опосередковано на всю економіку в цілому. Навіть незначні підвищення у рівні тарифів чи погіршення якості продукції природних монополій негативно впливають на підприємства та населення, що користуються їх продукцією та послугами. Проблема полягає у тому, що попит на продукцію природних монополій є нееластичним, що в умовах відсутності альтернатив і конкуренції на ринках природних монополій, вимушує споживачів до придбання цієї продукції на вигідних для природних монополій умовах.

Природні монополії є інтегрованими у виробничий процес окремих галузей: зв'язок, електроенергетика, нафтогазовий комплекс, залізничний транспорт, житлово-комунальне господарство. Досвід державного регулювання ринків природних монополій показує необхідність структурного виділення та створення умов для економічної незалежності видів діяльності з ознаками природних монополій, виділення їх у окремі незалежні компанії, що дозволяє не тільки відокремити потенційно конкурентні види діяльності та стимулювати розвиток конкуренції на таких ринках, але й уникнути загальної монополі-

зації галузей, до складу яких входять природні монополії та застосувати відомі методи державного регулювання.

Якщо природна монополія виділена в окрему компанію, то вона може впливати тільки на своїх споживачів, тобто на ті підприємства однієї галузі, що використовують інфраструктуру природних монополій для проведення своєї діяльності. У цьому випадку державне регулювання спрямовується на контроль діяльності природних монополій та регулювання рівня тарифів та якості продукції. Ситуація значно ускладнюється, якщо природні монополії інтегровані у монополії, що контролюють окрему галузь. У цьому випадку державна політика обмеження проявів монополізму та регулювання природних монополій значно ускладнюється, а ефект від такого регулювання знижується.<sup>1</sup>

Сьогодні в Україні система державного регулювання природних монополій не є ефективною. Прийнятий у 2000 р. Закон України “Про природні монополії” носить більше декларативний характер і визначає тільки основні напрями державного регулювання, що потребує додаткової розробки та прийняття на законодавчому рівні конкретних заходів щодо державного регулювання у цій сфері.

При проведенні структурних перетворень у галузі природних монополій виникає ціла низка спільних для усіх природних монополій проблем. До них відносяться: монополія інформації про справжній фінансовий стан підприємств-монополістів і погіршення їх фінансового стану, практика перекладання державою на природні монополії соціальних функцій, що виражається у заниженні тарифів для населення та компенсації збитків за рахунок завищених тарифів для промислових споживачів, проблема неплатежів та бартеризації, що у цілому погіршує економічну ситуацію у цих галузях. Особливої уваги потребує проблема зношеності основних фондів і проведення безпечної діяльності на підприємствах природних монополій, що стоїть сьогодні дуже гостро.

Аналіз результатів діяльності Антимонопольного Комітету України показує, що природні монополії в Україні схильні до погіршення якості послуг в умовах фіксації тарифів, що дозволяє їм знижувати витрати та отримувати вищий рівень прибутку, а також до завищення витрат при регулюванні рівня рентабельності.<sup>2</sup> В Україні також існує практика штучного завищення тарифів на продукцію природних мо-

---

<sup>1</sup> B. Stoffels. What Natural About a Natural Monopoly?//“Outside Plant Magazine”. February, 1999. - С.4-5.

<sup>2</sup> Завада О. Житлово-комунальне господарство: проблеми галузі з точки зору антимонопольного законодавства. // Економіка України. – 2000. - № 10. – С. 8.



нополій, що зумовлюється включенням у базу розрахунку тарифів сум безнадійної заборгованості (прострочена заборгованість споживачів, держави). Таким чином, невідшкодовані борги включаються у базу розрахунку тарифів наступного періоду. У результаті витрати природних монополій штучно завищуються, що впливає на зниження надходжень до державного бюджету від податку на прибуток.

У повному обсязі не використовується природними монополіями в Україні в повному обсязі можливість впровадження перспективних технологій та методів виробництва, які застосовуються в даний час у розвинутих країнах, що могло б бути додатковим резервом у зниженні вартості послуг і поліпшенні їх якості, зниженні показників забруднення навколишнього середовища.<sup>1</sup> Невикористання нових технологій, відсутність дієвої амортизаційної політики на підприємствах природних монополій може у подальшому обернутися кризою у таких галузях і відповідним підвищенням вартості послуг. Але ситуація в Україні стосовно цього питання ще не є критичною.<sup>2</sup> Але така стабілізація у галузі природних монополій була досягнута за рахунок підвищення рівня тарифів та нав'язування своїх умов споживачам.

Основними пріоритетами при проведенні структурних перетворень у сфері природних монополій є виділення видів діяльності з ознаками природної монополії в окремі компанії та застосування до них спеціального режиму державного регулювання, стимулювання конкуренції у сферах, які є потенційно конкурентними, підвищення технологічного рівня природних монополій та стимулювання інвестиційного процесу, підвищення ефективності їх виробничої та фінансової діяльності.

Ключовим моментом при проведенні структурних перетворень у галузі природних монополій є встановлення ефективного механізму ціноутворення на їх продукцію. Це підтверджується досвідом державного регулювання природних монополій закордоном. Через механізм ціноутворення можливо комплексно проводити державну політику щодо підвищення ефективності функціонування ринків природних монополій тому, що встановлення режиму ціноутворення на продукцію природних монополій вимагає вирішення цілої низки пов'язаних питань.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Бородюк Н. А експеримент триває... // "Урядовий кур'єр". – № 210. – 12.11.2002. - С. 6.

<sup>2</sup> Коваль І. Американці ліквідуєть Києвообленерго // Делова столица. - 2001. - №3. - С. 10.

<sup>3</sup> Ole Gunnar Austvik. Competitive and Monopoly Equilibrium's. // "Economics of Natural Gas Transportation". – Høgskolen. – 2000. - С. 23-24.

Особливості функціонування ринків природних монополій зумовлюють і відмінний механізм ціноутворення, котрий відрізняється від загальних правил і підходів щодо складання тарифів в умовах конкуренції.<sup>1</sup> Ціноутворення на продукцію природних монополій є складним процесом, котрий залежить від багатьох чинників. Держава як уособлення інтересів усіх зацікавлених сторін має знаходити такі вирішення проблем і суперечностей, щоб уникнути таких негативних проявів помилкової тарифної політики, як цінова дискримінація окремих груп споживачів, необґрунтоване завищення рівня тарифів, з одного боку, або з іншого – їх зниження, яке призводить до збитків природних монополій та порушення їх фінансової рівноваги. У масштабі національної економіки невідповідна тарифна політика дає помилкові сигнали та ускладнює економічну ситуацію цілком по країні.

Якщо взяти до уваги системну єдність і взаємну залежність таких складових системи державного регулювання, як технологічна досконалість природних монополій, їх фінансовий стан, якість продукції, антимонопольна та інвестиційна політика, у галузях природних монополій, зниження рівня технічних і комерційних втрат, то державне регулювання ціноутворення, з одного боку, впливає на ці складові єдиної системи державного регулювання, а з іншого - є залежним від них.

Важливим є послідовне вирішення таких завдань, як збір детальної інформації для аналізу, визначення цілей та пріоритетів державного регулювання природних монополій та вибір моделей державного регулювання для окремого підприємства на основі ситуації, яка склалась на ринку та умов, які зумовлюють державне втручання. Періодичне проведення такої роботи має призводити до більш детального вивчення державним регулюючим органом справжньої ситуації на ринку, фінансового стану природних монополій, потреб споживачів у їх продукції. Такий підхід дозволяє проводити гнучке регулювання, яке пристосовується під зміни на ринку, зумовлені коливаннями у економіці, технологічними змінами.<sup>2</sup> Таким чином, подібна процедура ціноутворення на продукцію природних монополій не обмежується технічними розрахунками рівня тарифів, які дозволяють їм компенсувати свої витрати та отримувати нормальний рівень прибутку.

Практика доводить, що використання інших підходів щодо ціноутворення на продукцію природних монополій, має негативні аспекти

---

<sup>1</sup> Афонин А.С. Ценообразование в бизнесе. – К., 1994. - С. 32.

<sup>2</sup> Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия./ Пер. с англ. – М.: Экономика, 1995. - С. 234.

і є невиправданою.<sup>1</sup> Мається на увазі процедура встановлення тарифів самою природною монополією чи адміністративне встановлення та зміна тарифів. Негативні наслідки самостійного визначення рівня тарифів природними монополістами загальновідомі (необґрунтоване підвищення тарифів, цінова дискримінація, перехресне субсидіювання тощо). Адміністративна зміна рівня тарифів, що не базується на реальних економічних розрахунках і потребах, викликаних сьогоднішніми проблемами як в цілому по економіці, так і потребах окремого підприємства, яке функціонує на окремому ринку, може призвести як до отримання додаткових прибутків природними монополіями, які працюють у сприятливих економічних умовах (задовільний стан інфраструктури, висока платоспроможність споживачів), так і до реальних економічних втрат, погіршення фінансового стану тих підприємств, які функціонують в умовах технічно зношеної інфраструктури, високого рівня технічних втрат тощо.

Збір інформації, необхідної для обґрунтованого визначення рівня тарифів, має не обмежуватись тільки визначенням витрат при різних обсягах випуску продукції природних монополій та обґрунтуванням рівня прибутку, необхідного для підтримання інтересу інвесторів до природних монополій. Важливою є інформація про реальний попит споживачів на продукцію та можливість самої природної монополії задовольняти цей попит, необхідність додаткових витрат при зміні існуючих обсягів випуску продукції.

Моніторинг якості продукції природних монополій та її відповідності існуючим стандартам і витратам, дозволяє отримувати цінну інформацію про фактори зниження витрат. Природна монополія має можливість змінювати якість продукції та відповідно знижувати чи збільшувати свої витрати. Тому, коли відомо, що зниження загального обсягу витрат природної монополії зумовлювалось зниженням якості послуг, то це є підставою для відповідних змін у тарифах разом із підсиленням контролю якості продукції.

За даними Антимонопольного Комітету України, гострою проблемою є заниження природними монополістами якості послуг, особливо у комунальній сфері у випадках водо- та тепlopостачання. Так, на підставі проведеного моніторингу якості послуг у комунальній сфері протягом 2000-2002 р. АМКУ був проведений перерахунок вартості послуг і відшкодовано споживачам суми у обсязі 650 млн. грн.

---

<sup>1</sup> Жаліло Я.А. Регулювання ринкової економіки: сучасний досвід розвинутих країн./Рада національної безпеки при Президентові України. Нац.ін-тстратегічних досліджень. – К., 1996 - С. 80.

Інформація про наявність монопольних зловживань з боку природних монополій має також братись до уваги при визначенні тарифів. Регулюючий орган підраховує у вартісному відношенні обсяг додаткових доходів, отриманих природною монополією, за рахунок зловживання своїм монопольним становищем на ринку. Залежно від наявності засобів у розпорядженні регулюючого органу зміна тарифів може компенсувати споживачам ті додаткові витрати, що зумовлені проявами монополізму з боку природних монополій. Такі заходи можуть бути цілком виправданими на певному проміжку часу, якщо регулюючий орган не має можливості по-іншому впливати на природні монополії та примушувати таке підприємство до припинення практики монопольних зловживань.<sup>1</sup>

Важливим також є збір інформації про рівень технічних та економічних втрат природних монополій. Обґрунтування технічних втрат є дуже важливою проблемою, бо природна монополія може необґрунтовано вимагати збільшення рівня тарифів на обсяг задекларованих втрат, або додавати до їх обсягу економічні втрати, які зумовлені низьким рівнем менеджменту, низькою продуктивністю праці, неплатежами з боку частини споживачів, застосуванням схем бартеру, взаємозаліків.

Економічно має обґрунтовуватись і необхідність інвестицій у технологічний розвиток природних монополій та порівнюватись з обсягом тих вигод, які може отримати природна монополія у довгостроковому періоді. За своєю економічною природою природні монополії більш зацікавлені у збільшенні вартості своєї продукції, ніж у технічному розвитку, націленого на зниження собівартості та отримання за цей рахунок додаткового обсягу прибутку.<sup>2</sup> Саме на цьому принципі і базуються моделі стимулюючого державного регулювання природних монополій, які націлені на підвищення технічного рівня підприємств, ефективності ведення виробництва, оптимізації фінансової діяльності. Тому виявлення резервів до зниження собівартості продукції природними монополіями за рахунок збільшення ефективності ведення виробництва має проводитись і враховуватись у процесі ціноутворення на їх продукцію.

Держава може провадити через природні монополії свою соціальну політику чи політику стимулювання окремих галузей економіки

---

<sup>1</sup> Бокарева Н.А. Монополизм и антимонопольное регулирование: опыт, проблемы, решения. – М.: Наука, 1991. - С. 137.

<sup>2</sup> Кваснюк Б. Інвестиційна політика та відтворення в Україні.// Економіка України. – 1997. - №9. - С. 17.

чи регіонів. Необхідною є вартісна оцінка проведення державою таких заходів і визначення джерел, за рахунок котрих держава має компенсувати природним монополіям майбутні витрати на проведення передбачених заходів. Попереднє визначення таких джерел, а також встановлення процедури відслідковування та підрахунку обсягу необхідних компенсацій з боку держави є необхідною при визначенні рівня тарифів, коли не існує інших джерел такої компенсації, як загальне підвищення рівня тарифів для усіх споживачів, та отримання за рахунок цього коштів для фінансування втрат природних монополій від проведення державою таких заходів. Це дозволяє встановлювати чіткі правила взаємодії між державою та природними монополіями та економічно обґрунтовано відповідати на вимоги з боку виробників про підвищення вартості послуг.<sup>1</sup>

Після збору вхідної інформації, на основі котрої мають прийматися наступні рішення, важливим етапом є чітке визначення цілей та пріоритетів державного регулювання. Для відповідного встановлення рівня тарифів необхідним є вирішення таких питань, як встановлення певного балансу між попитом і пропозицією на ринках природних монополій, бажаного рівня основних фінансових показників, встановлення стандартів якості на майбутній період, визначення монопольних проявів, які будуть усунені, вироблення плану дій щодо заходів по зниженню витрат та аналіз факторного впливу на них різних чинників, а також визначення обсягу необхідних інвестицій та їх джерел.

Встановлення на майбутній період обсягу продукції, котрий має вироблятися та реалізовуватися природними монополіями є необхідним для чіткого встановлення рівня постійних і змінних витрат виробництва, на основі чого проводиться наступне ціноутворення. Відомо, що за різного обсягу виробництва та пропорції є різним і обсяг витрат, потреба в обігових коштах та інвестиціях.<sup>2</sup> При аналізі даного аспекту, як встановлення обсягу випуску та природних монополій, необхідно також брати до уваги тенденції щодо збільшення чи зменшення потреби у їх продукції у майбутньому. Це є важливим у випадку, коли період перегляду цін на продукцію природних монополій є значним. Саме тому у механізмі ціноутворення має бути закладена можливість перегляду тарифів, коли обсяг попиту істотно змінюється, і це впливає на фінансовий стан таких підприємств.

Нормальне функціонування природних монополій досягається при стабільному фінансовому стані. Тому встановлення нормативів

---

1 Мельник. Л. Е. Государство и экономика. Днепропетр. гос. агр. ун-т. – Запорожье, 1997. - С. 34.

2 Кириленко В.І. Мікроекономіка: Навч. посібник. – К., 1998. - С. 332.

на основні фінансові показники діяльності має братись до уваги при ціноутворенні на продукцію природних монополій. Нормативи основних фінансових показників мають також враховуватись і при встановленні строків оплати за продукцію та при наданні знижок, що є частиною процесу ціноутворення.

Визначення рівня та вимог щодо якості продукції ПМ також впливає на процес ціноутворення. У цьому випадку доцільним є врахування при складанні тарифів додаткових витрат при необхідності підвищення якості продукції, що може потребувати додаткових інвестицій.<sup>1</sup>

На державному рівні при встановленні режиму ціноутворення може провадитись державна політика по стимулюванню технічного розвитку галузей з ознаками природних монополій та залучення у такі галузі необхідних інвестицій. Для цього можуть бути визначені пріоритети по встановленню норми прибутковості на вкладений капітал, що є заходом по стимулюванню залучення інвестицій. Врахування цього при складанні тарифів дозволяє не тільки поліпшити інвестиційний клімат у країні, але й знизити рівень ризику інвесторів, що буде позитивно проявлятись у меншій нормі прибутку, на яку будуть згодні потенційні інвестори.

Розрахунок тарифів, котрий проводиться на основі зібраної інформації та визначенні цілей та пріоритетів державного регулювання, має на меті обґрунтовано розрахувати базовий тариф, який відображає реальні обґрунтовані витрати, рентабельність, визначену на основі галузевої специфіки, ситуації на ринку капіталів і державних пріоритетів щодо цього питання. Важливим є усунення неофіційних процедур ціноутворення на основі лобістських методів. Такий підхід дозволяє встановлювати правила гри на ринках природних монополій, що знижує ризики як виробників, так і їх споживачів.

Таким чином, впровадження ефективного механізму ціноутворення на продукцію природних монополій, котрий враховує визначені на державному рівні пріоритети щодо структурних перетворень у сфері природних монополій, має сприяти підвищенню ефективності їх діяльності.

---

<sup>1</sup> Каттан Дж. Введение в стандартизацию: антимонопольный анализ // США: экономика, политика, идеология. – М., 1996. -С. 32.

## **РОЗДІЛ 2. ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТРУКТУРНИХ ЗМІН**

### ***2.1. Державні програми як інструмент реалізації структурної політики***

Структурна перебудова економіки – довготривалий, широкомасштабний процес, пов'язаний з перерозподілом матеріальних, трудових і фінансових ресурсів відповідно до намічених структурних зрушень, для забезпечення необхідної послідовності та комплексності, в здійсненні якої держава повинна проводити активну структурну політику. Незважаючи на те, що проблема структурної перебудови неодноразово ставиться в урядових програмах, вона не підкріплена ні теоретично, ні організаційно, ні фінансово.

Механізм структурної політики не має універсальних форм, а охоплює цілу систему методів, засобів та інструментів впливу з метою формування високоефективної конкурентноздатної структури економіки. Конкретний їх склад значною мірою визначається рівнем розвитку економіки, завданнями, які стоять перед нею, традиціями та соціальними стереотипами, що історично склалися, розкладкою ідеологічних і політичних сил.

Для досягнення кардинальних змін в структурі економіки необхідно поставити її перебудову на фундаментальну основу і здійснювати виходячи з точного народногосподарського розрахунку суспільно необхідних витрат і результатів; направленості і швидкості структурних зрушень; етапів і черговості перебудови галузей і комплексів; складу і розмірів джерел ресурсного і фінансового забезпечення; політики концентрації сил і засобів на пріоритетних напрямках, а також мотивації трудових колективів.

Одним з найважливіших інструментів реалізації стратегічних змін в структурі економіки є система цільових програм державного рівня, реалізація яких має сприяти забезпеченню керованості економіки шляхом впливу на основні чинники формування структури та методи їх стимулювання (дестимулювання).

Доцільність використання програмних методів державного управління структурними зрушеннями пов'язана з декількома умовами, а саме: часовим характером вирішення проблем; можливістю досягнення намічених цілей в установлені строки; комплексним характером завдань, які потребують міжвідомчого підходу до їх вирішення. Програму, як плановий документ, що охоплює сукупність матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, а також систему заходів і завдань, які згруповані за ознакою спільності їх цільового призначення, можна розглядати як механізм інтеграції різних видів діяльності, необхідних для досягнення певних цілей в обумовлені строки.

Початок активного використання державних програм як основного інструмента регулювання пов'язано з Великою депресією 1929 – 1933 рр. У 1960 – 1970-і роки в промислово розвинутих країнах (насамперед у США) державне програмування стало розглядатись як необхідна складова системи безперервного планування, основною метою якого є ув'язування перспективних цілей і завдань держави з його поточною бюджетною політикою. В найбільш закінченому вигляді цей напрямок реалізувався в системі “планування – програмування – бюджетування” (ППБ), вперше розроблений у Міністерстві оборони США<sup>1</sup>. Система ППБ дозволяла формувати пріоритети національного розвитку з урахуванням реальних бюджетних можливостей їх фінансового забезпечення.

У теперішній час в країнах “великої сімки” здійснюється планування 46 макротехнологій, що забезпечують зміну техніко-економічних парадигм і обумовлюють переваги на світових ринках. Під макротехнологією розуміється сукупність всіх технологічних процесів (НДДКР, підготовка виробництва, збут і сервісна підтримка проекту) по створенню певного виду продукції із заданими параметрами. В середині макротехнологій виділяються критичні технології, тобто такі, відсутність яких не дає можливості реалізувати макротехнологію<sup>2</sup>. Так, у Франції державні ініціативи щодо розвитку наукомістких галузей і нових технологій інтегруються в довго- або середньострокові програми. Нагромаджено великий досвід у галузі розробки і реалізації програм виробництва обчислювальної техніки, сучасних літаків, космічної техніки, електронного та комунікаційного устаткування тощо<sup>3</sup>. Галузеві стратегії виявились досить нерівнозначними за

---

<sup>1</sup> Экономическая энциклопедия / Под ред. Л.И. Абалкина. – М.: Экономика, 1998. – С. 622 – 623.

<sup>2</sup> Амосов А. Планирование производственного аппарата // Экономист. – 2000. – № 8. – С. 33.

<sup>3</sup> Государственное регулирование промышленности: новые отрасли и передовые технологии (на материалах Франции). – М.: РАН, Институт научной информации по общественным наукам. – С. 38.



своїми результатами. Вони часто закінчувалися невдачею, інколи мали обмежений успіх і лише в дуже невеликій групі галузей сприяли суттєвому посиленню позицій країни на європейському і світовому ринках. Більш результативною формою галузевого плану вважаються державні ініціативи – такі, як “великі проекти” і “великі програми”. Їх об’єктом є складна і дорога технічна система (механізм або агрегат), розрахована на обмежене число споживачів, які мають значні фінансові кошти.

В Україні практика застосування цільових програм впродовж більш як 20 років в значній мірі призвела до послаблення значення і дійовості цієї форми планування і управління. Використання програм як інструмента управління економічним розвитком дискредитувало себе через безсистемність у формуванні переліку програм, відсутність жорстких критеріїв їх відбору. Зараз вони розробляються згідно з постановами Верховної ради та її Президії, указами та розпорядженнями і окремими дорученнями Кабінету Міністрів. Розроблення більшості програм ініціюється міністерствами, іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади. З огляду на це, програми часто зорієнтовані на розв’язання локальних проблем, які не є першочерговими з точки зору державних інтересів. Приймається велика кількість різноманітних програм, які охоплюють всі напрями діяльності та всі рівні управління без урахування стратегічних цілей соціально-економічного і науково-технічного розвитку, і далеко не повною мірою відповідають завданням першочергової реалізації державних пріоритетів. Так, на кінець 1999 р. в Україні реалізувалося понад 200 державних програм соціально-економічного спрямування. Крім того, в стадії розробки перебували ще близько 50 таких програм<sup>1</sup>.

У проекті Програми соціально-економічного розвитку на 2002 рік передбачена реалізація 124 державних цільових програм, спрямованих на виконання ключових (пріоритетних) завдань економічного і соціального розвитку на коротко-, середньо- та довгострокову перспективу<sup>2</sup>.

Розмаїття програм створює видимість активної діяльності, яка в дійсності не змінює реальних результатів, веде до надлишкових витрат коштів на розробку, розгляд і затвердження програм, багато з яких потім фактично не реалізуються. При збільшенні кількості програм, що одночасно реалізуються, останні не можуть виконувати

---

<sup>1</sup> Шкворець Ю. Програмно-цільове управління реалізацією пріоритетних напрямів соціально-економічного та науково-технічного розвитку // Економіка України. – 2001. – № 7. – С. 34.

<sup>2</sup> Економічні і соціальні пріоритети 2002 року // Уряд. кур’єр.–№ 170 від 20 вересня 2001 р. – С. 4.

конструктивну роль в структурній перебудові економіки, а навпаки, відтягують її здійснення, оскільки замість концентрації обмежених фінансових ресурсів на визначених пріоритетах відбувається їх розпорошення.

Програми структурної перебудови економіки, що розробляються урядом упродовж останніх років, характеризуються декларативністю, надмірною широтою запланованих заходів, необґрунтованістю очікуваних кінцевих результатів, не охоплюють всіх структурних зрушень, через що все більша частина економічних рішень перейшла у компетенцію безпосередніх суб'єктів господарювання. В структурних перетвореннях недооцінюється фактор глобальної гео економічної взаємозалежності, що не дає можливості своєчасно враховувати нові вимоги до структурної політики, які висуває транснаціоналізація економіки. Не враховується і участь інших окремих зовнішніх факторів, а взаємодія із зовнішнім світом передбачається, головним чином, в рамках взаємної торгівлі.

Серед програм, які мають відношення до вирішення структурних проблем, переважають галузеві програми, що пов'язано з галузевим підходом до вибору пріоритетів. Сьогодні в Україні вибір пріоритетів здійснюється безсистемно, без урахування закономірностей структурних зрушень і реальних фінансових можливостей, що дискредитує саму ідею пріоритетності. Пріоритетними називаються галузі (виробництва), які належать до різних технологічних укладів: від високих, характерних для наукомістких і високотехнологічних галузей і виробництв, до низьких (у галузях АПК, добувній промисловості). Так, в Стратегії соціально-економічного розвитку на 2000 – 2004 рр., як пріоритетні виділені такі галузі: літакобудування, ракетно-космічна галузь, судно- і танкобудування, приладобудування, виробництво енергетичного устаткування, важке машинобудування, автомобілебудування, весь комплекс галузей, пов'язаних із створенням в Україні сучасної бази матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва, розвиток переробної та харчової промисловості<sup>1</sup>.

На період до 2010 р. розроблено декілька крупних національних та державних програм: Енергетична, Інформатизації, а також Програми щодо розвитку гірничо-металургійного комплексу, кольорової металургії, вугільної промисловості, нафти і газу, засобів зв'язку для єдиної національної системи зв'язку України. Цей перелік можна

---

<sup>1</sup> Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000 – 2004 роки. Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 рік // Уряд. кур'єр. – № 34 від 23 лютого 2000 року. – С. 6.

продовжити. Отже, практично всі галузі віднесено до пріоритетних. Причому в цих галузях перевага віддається вирішенню поточних питань, розшивці “вузьких місць”, а не перспективним процесам з урахуванням новітніх тенденцій структурних зрушень, здатних забезпечити економічне зростання, специфіки різних сфер і обмеженості темпів структурних і технологічних перетворень. Не узгоджуються строки виконання програм, їх взаємозалежність, що призводить до втрати основного сенсу програмно-цільового підходу до пріоритетних напрямів.

Надмірна кількість пріоритетів не відповідає економічним можливостям держави. При швидкому зростанні кількості програм їх фінансування з державного бюджету, а також з інших джерел скорочувалось. Відсутність концентрації ресурсів на науково обґрунтованих напрямках призвела до суттєвого зниження наукомісткості вітчизняної продукції. Структура експорту все більше набуває сировинної спрямованості, що призводить до посилення деформації структури економіки в бік зростання частки енерго- і матеріаломістких технологій.

Дуже складна проблема в програмуванні – відбір конкретних інвестиційних проектів, що включаються в секторні програми, які являють собою сукупність підпрограм по різних галузях в прив’язці до певних часових строків, котрі в кінцевому рахунку об’єднували б окремі інвестиційні проекти. Структурна перебудова передбачає довгострокові інвестиції. Так, для реалізації програми ресурсозбереження потрібно виконати досить капіталомісткі проекти, що окупаються в більш тривалі строки, порівняно з проектами формування торгової інфраструктури та іншими. Ще вища вартість і більш тривалі строки здійснення проектів по створенню магістральної інфраструктури, без якої не добитися конкурентоспроможності підприємств (насамперед, з точки зору виробничих витрат) у більшості традиційних промислових галузей і особливо в сільському господарстві. В більш віддаленій перспективі тим більше необхідні інвестиції з тривалішим строком окупності в капіталомісткій галузі промисловості. Тільки при цій умові можливий перехід до високоіндустріальної структури економіки, конкурентоспроможної з провідними західними країнами.

Поки що відсутня чітка стратегія і тактика залучення інвестицій. Так, в “Програмі розвитку інвестиційної діяльності на 2002 – 2010 рр.” розпливчато, не конкретно сформульовані завдання, які слід вирішувати на кожному етапі. Зокрема, “на першому етапі основна увага приділяється лібералізації підприємницької діяльності, створенню оптимального правового середовища, гармонізації національного за-

конодавства з європейським і світовим законодавством”, а на другому (останньому) “передбачається продовжити виконання завдань з оптимізації структури економіки та промислового виробництва, ефективного використання енергетичних і матеріальних ресурсів, оздоровлення економічного середовища”<sup>1</sup>. Подібна Програма, на наш погляд, не може бути основою перспективної дії щодо залучення інвестицій. Вона носить універсальний характер.

Одна з причин низької ефективності програмування – відсутність органічного зв’язку між галузевими і науково-технічними програмами. Більшість науково-технічних проектів носить описовий характер. Існуючі науково-технічні програми не пов’язані між собою комплексом науково-технічних, організаційних заходів, а також соціально-економічною метою через відсутність у більшості проектів їх техніко-економічного обґрунтування. Проведене вченими Інституту економічного прогнозування НАН України дослідження стану формування та реалізації науково-технічних програм показало, що програми формуються “без виявлення потреб народного господарства у науково-технічній продукції та урахування кон’юнктури ринку” і “недостатньо пов’язані з потребами українського виробництва”<sup>2</sup>. Такі напрями вітчизняної науки і техніки, як нові речовини і матеріали; екологічно чиста енергетика та ресурсозберігаючі технології, перспективні інформаційні технології, прилади комплексної автоматизації, системи зв’язку, які повинні забезпечити прогресивні структурні зрушення в галузях економіки, мають проектів з кінцевою практичною спрямованістю відповідно 8; 4,3 і 5% від загальної їх кількості<sup>3</sup>. Відсутня спрямованість на структурну перебудову і в інших державних програм – зайнятості, приватизації тощо. Кожна з них переслідує свою власну ціль, яка іноді не пересікається з цілями галузевих програм.

При розробці державних програм не враховуються реальні можливості їх фінансування. В результаті спостерігається значне недофінансування програмних робіт. Так, за даними анкетного опитування, проведеного Мінекономіки України спільно з Науково-дослідним економічним інститутом і Державним науково-дослідним інститутом інформатики і моделювання економіки, станом на 01.07.1998 р. з усіх джерел було профінансовано менш ніж 6%, у тому числі за рахунок коштів державного бюджету – трохи більше 4% загальної вартості

---

<sup>1</sup> Урядовий кур’єр. № 234 від 15 грудня 2001 р. С. 6.

<sup>2</sup> Александрова В., Бажал Ю. Економічні проблеми державного програмування науково-технічного розвитку // Економіка України. – 1999. – №10. – С. 30.

<sup>3</sup> Там же. – С. 31.

програмних робіт. При цьому, якщо за рахунок бюджетних коштів галузеві програми було профінансовано більш як на 20%, то національні – тільки на 3,8%, державні – на 3%, а міжгалузеві – лише на 1,3%, що свідчить про відсутність чіткої державної політики при розподілі коштів на фінансування пріоритетних програм<sup>1</sup>.

Не створено ефективного механізму багатоканальності джерел фінансування програм, планування і розподілу фінансових ресурсів у рамках програм, створення централізованих програмних фондів, повернення виділених бюджетних коштів тощо. За такої ситуації державні замовники не приділяють належної уваги пошуку позабюджетних коштів на реалізацію програм, створенню тимчасових консорціумів тощо, розглядаючи програми як одну з форм безповоротного прямого бюджетного фінансування підпорядкованих підприємств і організацій. Це часто призводить до практичної відсутності альтернативних джерел фінансування програм, окрім державних. Водночас з досвіду Росії відомо, що за рахунок позабюджетних коштів можна фінансувати до 2/3 витрат на виконання федеральних програм<sup>2</sup>.

Суттєвим недоліком в програмному забезпеченні структурної перебудови є відсутність дійового механізму затвердження та моніторингу програм, що фінансуються із залученням коштів державного бюджету. Так, відсутній чіткий розподіл виконавчої і контрольної функцій по управлінню програмами та їх фінансуванню. Єдиним державним замовником науково-технічних програм виступає центральний орган виконавчої влади, що відповідає за розвиток науки. Це не сприяє підвищенню відповідальності інших органів державної влади, зокрема Мінпромполітики, Мінагрополітики, Мінекобезпеки за реалізацію і ресурсне забезпечення цих програм і використання програмної продукції. При діючій нині організації програмування відсутній зв'язок між заходами по перебудові структури економіки, передбаченими програмами, та їх державним регулюванням за допомогою бюджетної, податкової, митної, амортизаційної, грошово-кредитної політики та інших важелів регулювання.

Для координації економічної політики по оптимізації структури національної економіки доцільно розробити комплексну програму структурної перебудови, в якій би чітко визначалась послідовність структурних зрушень; комплекс заходів, які передбачають узгодже-

---

<sup>1</sup> Якубовський М., Шкворець Ю. Фінансування програм державного рівня: проблеми та шляхи удосконалення // Фінанси України. – 2000 – № 12. – С. 4.

<sup>2</sup> Комаров И. Федеральные целевые программы: опыт разработки и осуществления // Экономист. – 1998. – № 1. – С. 30.

ний розвиток (якщо потрібно підтягування технологічно пов'язаних з ними галузей і виробництв), створення відповідних науково-технічних заділів по новій техніці і технології, розвиток кооперації (галузевої, міжгалузевої, міжнародної), інтеграції, а також важелів державного регулювання процесом структурної перебудови.

Вперше ідея щодо розробки комплексної програми структурної перебудови економіки України була висунута науковцями Центру розвитку і реконструкції економіки України при Кабінеті Міністрів України, очолюваного проф. В.С. Найдюновим, ще в 1994 р.<sup>1</sup>. Ними була розроблена концепція Програми, визначено перелік інвестиційних проектів, які мали б реалізуватись в кожній галузі промисловості, та інструменти реалізації заходів Програми. Але ці розробки не були враховані при формуванні програми дій Уряду, а діяльність Центру – припинена. В подальшому ні урядові, ні наукові установи структурними проблемами серйозно не займалися. Нагальність структурної перебудови продовжує декларуватись, але її стратегія до цього часу так і не вироблена.

Сьогодні необхідно, на наш погляд, розвивати ідею розробки комплексної програми структурної перебудови економіки. Її метою має бути реалізація державної структурної політики і пріоритетних напрямів соціально-економічного, науково-технічного, екологічного, національно-культурного розвитку України, концентрації фінансових, матеріальних, трудових та інших ресурсів, виробничого і науково-технічного потенціалу, а також координація діяльності центральних і виконавчих органів влади задля розв'язання найважливіших загальнодержавних завдань. Ця Програма повинна бути підпорядкована вирішенню таких загальних стратегічних задач:

- досягненню раціонального, а потім наближеного до європейського рівня споживання матеріальних благ і послуг й забезпечення населення іншими життєво необхідними соціальними благами;
- збільшенню частки сучасної наукоємної, високотехнологічної продукції, конкурентоспроможної на внутрішньому і світовому ринках, а також сучасних послуг в загальному обсязі випуску продукції (послуг);
- зменшенню потреби первинної сировини на одиницю кінцевого продукту;
- зменшенню технічних навантажень на довкілля, скороченню та ліквідації шкідливих виробництв, створенню здорових умов життя.

---

<sup>1</sup> Стратегія структурної перестройки економіки України: Препринт. – К.: Центр розвитку и реконструкции економіки України при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 102 с.

Програма структурної перебудови – це інтегрована система, яка включає окремі програми, пов'язані між собою єдиною метою – побудовою високорозвинутої ефективної соціально-орієнтованої економіки. Базою для вибору пріоритетних галузей (виробництв, об'єктів) повинні стати, на нашу думку, державні цільові програми двох типів: *структуроутворюючі і структурозабезпечуючі*. До перших можна віднести програми розвитку окремих галузей економіки (виробництв), які мають потенціал для розвитку (відносно конкурентоспроможні і з низькою конкурентоспроможністю, але мають потенціал для розвитку), а також програми згортання депресивних галузей і виробництв, які не мають перспектив розвитку (значне інноваційне відставання від світового рівня). Програми другого типу – це ті, що спрямовані на розвиток чинників, які в найбільшій мірі сприяють ефективним структурним зрушенням в економіці.

Кінцевою метою галузевих програм має стати досягнення тією чи іншою галуззю на кінець прогнозованого періоду певних рубежів щодо кількісних показників обсягів виробництва, питомої ваги в загальному обсязі виробництва, якісних характеристик продукції (послуг), виходячи з потреб як внутрішнього ринку, так і експорту. В програмах згортання депресивних галузей і виробництв слід було б визначити перелік останніх і розробити програму їх повільного згортання.

При розробці галузевих програм важливо врахувати послідовність структурних зрушень, виходячи з їх ролі у відтворювальному процесі і впливу на ефективність суспільного виробництва. Послідовність структурних зрушень значною мірою залежить від стадії, яку досягла та чи інша країна у розвитку національної конкурентоспроможності. Сьогодні співвідношення сил між державами, їх конкурентоспроможність визначаються порівнянням інноваційних можливостей, вмінням ефективно їх використовувати. У сценарії модернізації економік розвинутих країн, що базуються на інноваційній основі, відтісняється на другий план проблема їх ресурсного забезпечення. В цих країнах одним із показників розвитку економічної системи все більше виступає “не ступінь досконалості промислового виробництва в тій чи іншій країні, а саме ступінь ”постіндустріальності”, тобто відсутність або згортання промисловості в традиційному її розумінні і розвиток взамін виключно інтелектуальних виробництв – НДДКР, удосконалення сфери різноманітних послуг, управління фінансовими ринками (або, як мінімум, вплив на них), безперервна оптимізація системи освіти, охорони здоров'я, перенесення акцента на дослідження

навколишнього середовища, в тому числі у позаземних умовах”<sup>1</sup>. У цьому зв’язку переглядається критерій віднесення продукції до високотехнологічної (наукомісткої). Наукомісткими вважаються ті галузі, у вартості продукції яких витрати безпосередньо на НДДКР коливаються від 7 – 8 до 15%<sup>2</sup>.

Про масштаби розвитку програмного продукту в розвинутих країнах свідчить той факт, що обсяг капіталізації однієї із західних фірм цього профілю (Microsoft), за висловом нинішнього міністра фінансів США Л.Саммерса, “переважає всю американську сталеливарну, автомобільну та авіаційно-космічну галузі промисловості разом взяті”<sup>3</sup>. Важливість розвитку виробництва програмного продукту усвідомили в ряді країн, що розвиваються. Так, в Індії за останні 10 років зусиллями держави і приватного сектора обсяг продажу програмного продукту тільки на експорт становить 2,5 млрд. дол.<sup>4</sup>

Україна поки що немає достатніх передумов для “стрибка” в постіндустріальне суспільство. Обмежуючим чинником служить інерційність фонду нагромадження, який є джерелом матеріальних та інвестиційних ресурсів. Адже для вирішення структурних проблем потрібні не взагалі інвестиційні і поточні матеріальні ресурси деякої середньої структури, а строго визначеного речового складу і якості. Теж саме стосується і трудових ресурсів, їх професійного складу. Таким чином, якщо навіть існує принципова можливість перерозподілу інвестиційних і трудових ресурсів, це ще не означає, що вони можуть бути ефективно використані. Потрібні час і значні фінансові ресурси для перепрофілювання виробничих потужностей і перекваліфікацію трудових ресурсів.

Враховуючи масштабність завдань, які необхідно вирішувати у зв’язку із структурною перебудовою, і обмеженість фінансових ресурсів, необхідно зважено підійти до вибору пріоритетів. Сучасна теорія конкурентоспроможності національної економіки застерігає проти непередчасної ставки на новітні (пріоритетні галузі, тобто ті, які можуть використати конкурентні переваги країни). Для завоювання і збереження лідируючих позицій на світовому ринку в основних галузях обробної промисловості, в інноваційній сфері велике значення має попереднє посилення підтримуючих галузей еконо-

---

<sup>1</sup> Даниелов А.Р. Развитие высокотехнологичного сектора американской промышленности // США и Канада. – 2001. – № 2. – С. 108.

<sup>2</sup> Там же, – С. 109.

<sup>3</sup> Социально-экономические проблемы переходного общества из практики стран СНГ. – М.: Наука, 2000. – 71.

<sup>4</sup> Там же. – С. 71.



міки, нарощування інвестиційних можливостей. Розширення останніх залежить від ефективності використання наявних факторів виробництва.

У колишньому СРСР (в т.ч. в Україні) циклічна перебудова галузевої структури економіки постійно гальмувалась у середині циклів на фазі розповсюдження технологічних нововведень на традиційні галузі. Відповідно, незавершеним залишався процес розширення питомої ваги нових і оновлених галузей. Нові технології з'являлись, але не ставали переважаючими (зосереджувались в основному у ВПК). Замість їх зміни відбувалось нашарування технологічних і соціально-економічних укладів. Змішування сучасних технологій із застарілими і навіть архаїчними було настільки велике, що економіка виключилась із нормального циклічного оновлення структури, і стало неможливо однозначно визначити, в якому циклі розвитку знаходиться суспільне виробництво.

Нині в Україні ще не завершений індустріалізації на основі розповсюдження ефективних технологій у базових галузях і є лише зародки переходу на ресурсозберігаючу структуру економіки. У зв'язку з цим необхідно вирішити наступну складну теоретичну і практичну проблему вибору шляху входження у цикли перебудови галузевої структури: чи шукати кластери проривних технологій постіндустріального циклу, чи направити ресурси на завершення циклів індустріального розвитку? У більш загальній формі питання полягає у тому, чи можливо здійснювати стрибки, перескакувати через фази циклів і через самі цикли перетворень галузевої структури.

Враховуючи глибину деформованості структури української економіки, перехід від нинішньої паливно-сировинної, ресурсопоглинаючої, екологонебезпечної до соціально-орієнтованої, наукомісткої, ресурсозберігаючої і екологобезпечної структури може бути здійснений шляхом послідовного проходження циклу економічного зростання на базі переходу на ресурсозберігаючі технології. Отже, йдеться про послідовне оновлення технологій галузей і галузевої структури, а не про перескакування через технологічні уклади.

Для згладжування міжгалузевих диспропорцій потрібна заміна галузевого принципу формування структурної політики відтворювальним на основі інтегрованого підходу, тобто визнання органічної єдності прогресивних структурних зрушень і всіх чинників, що їх забезпечують. Цей принцип передбачає підвищення структурної гнучкості і розширення маневру ресурсами на основі їх міжгалузевого перерозподілу. На кожному етапі повинні визначатись ключові галузі (підга-

лузі, виробництва, групи товарів тощо), здатні у стислі строки забезпечити прорив у досягненні цілей, поставлених на даному етапі.

При формуванні структурної політики слід виходити не з можливостей і пропозицій окремих підприємств (галузей), а ув'язувати їх з балансом перспективних потреб України у тому чи іншому виді продукції, включаючи і розвиток експорту. В першу чергу, слід реалізувати програми, направлені на подолання технологічного відставання базових секторів промислового комплексу, розглядаючи їх як основний об'єкт державної селективної підтримки промисловості. Реалізація цих програм повинна забезпечити максимальний мультиплікативний ефект, тобто сприяти не лише підвищенню конкурентоспроможності конкретного виду промислової продукції, а й оживити виробництво на максимально можливому числу суміжних підприємств. Очевидно, такому критерію відповідають, з одного боку, програми виробництва промислової продукції, що є завершенням декількох технологічних переділів, а з іншого – програми по розвитку промислової інфраструктури і формуванню нової галузі – виробництва програмного продукту.

У тих галузях, де немає порівняльних переваг українських товарів, можливо слід орієнтуватись на забезпечення конкурентоспроможності не галузей (виробництв) в цілому, а конкретних підприємств. Такий підхід закладено, наприклад, в проекті Програми соціально-економічного розвитку Росії до 2015 р. Головна особливість цього документу, спрямованого на вирішення завдань постіндустріальної епохи, – відсутність у ньому галузевих пріоритетів. Як наголошується у проекті Програми, “поки що не на часі говорити про порівняльні переваги російської економіки в галузевому розрізі – тільки практика покаже, в яких секторах країна може на рівних конкурувати з найбільш передовими світовими виробниками, а можливо найбільш перспективними і конкурентоспроможними виявляться не галузі, а конкретні підприємства”<sup>1</sup>.

Основними структурозабезпечуючими програмами, на наш погляд, є програми, представлені в табл. 2.1. Розглянемо більш детально деякі з них.

---

<sup>1</sup> Мау В. Экономическая политика России: в начале новой фазы // Вопросы экономики. – 2001. – № 3.– С. 13.

Таблиця 2.1

**Перелік структуроабезпечуючих програм та їх мета**

№ п/п	Назва програми	Мета
1.	Розвиток вітчизняного ринку технологій та інтелектуальної власності	Сприяння нарощуванню виробництва науко- та техноємних видів продукції і виходу їх на зовнішній ринок
2.	Розвиток імпорту високих технологій, які відсутні в країні	- / -
3.	Енерго- і ресурсозбереження	Створення передумов для переходу до широкомасштабного розповсюдження новітніх технологій
4.	Інвестиційна	Забезпечення раціонального розподілу інвестицій відповідно до визначених галузевих пріоритетів
5.	Формування і розвиток крупних інтегрованих корпоративних структур (галузевих, міжгалузевих, міжнародних)	Концентрація капіталів для здійснення крупних інвестиційних проектів; сприяння диверсифікації виробництва і зростання його конкурентоспроможності
6.	Створення об'єднання виробництв (синдикатів) депресивних галузей	Сприяння державній політиці пом'якшення згортання виробництв
7.	Розвиток міжнародної кооперації та інтеграції	Сприяння участі країни в світогосподарських зв'язках з метою підвищення ефективності виробництва і конкурентоспроможності продукції
8.	Зайнятість населення	Забезпечення розподілу і перерозподілу трудових ресурсів відповідно до галузевих програм
9.	Розвиток науки і освіти	Сприяння розвитку фундаментальних і прикладних досліджень з математики, кібернетики, біотехнології та інших напрямків сучасної науки; створення умов для підготовки науковців спеціалістів з цих спеціальностей і використання їх у вітчизняному виробництві
10.	Розвиток підприємництва	Сприяння розвитку венчурного бізнесу; забезпечення зайнятості працівників, що вивільнюються в результаті репрофілювання виробництв, скорочення обсягів виробництва, банкрутства підприємств

Нагальність розробки програм “Розвиток вітчизняного ринку технологій та інтелектуальної власності” і “Розвиток імпорту високих технологій, які відсутні в країні”, пов'язана з тим, що сучасне економічне зростання у вирішальній мірі визначається науково-технічним прогресом та інтелектуалізацією факторів виробництва. На частку но-

вих знань, втілених в технологіях, устаткуванні, освіті кадрів, в організації виробництва припадає 80 – 95% приросту ВВП розвинутих країн<sup>1</sup>. Впровадження нових технологій стало ключовим фактором ринкової конкуренції, головним засобом підвищення ефективності виробництва і поліпшення якості товарів і послуг. Сполучення активної інноваційної політики з концентрацією зусиль на основних напрямках становлення нового технологічного укладу дає можливість забезпечити максимально повну реалізацію наявних в країні можливостей економічного зростання. З урахуванням цих закономірностей і необхідно будувати політику модернізації української економіки, реалізувати пріоритети структурної політики держави.

Інвестиційна програма повинна містити перелік найважливіших проектів, які передбачається реалізувати згідно визначених галузевих пріоритетів. При цьому мають бути узгоджені строки виконання окремих проектів, а також визначені джерела фінансових ресурсів, необхідних для їх реалізації.

У рамках програми „Розвиток міжнародної кооперації та інтеграції” необхідно спільно з зарубіжними партнерами, особливо з країнами-членами СНД, сформулювати достатньо чітку довгострокову політику співробітництва в нових сферах, які є все більше і більше домінуючими в розвитку світової економіки, визначити можливості і конкурентні переваги кожного партнера. Саме така політика, як справедливо, на наш погляд, відзначає директор-організатор Інституту проблем міжнародної безпеки РАН А. Кокошин, позначить потенціал для того, щоб крок за кроком за декілька десятиліть зайняти достойне місце в новій системі глобальної економіки<sup>2</sup>. Йдеться, насамперед, про той людський потенціал, який присутній в країнах СНД внаслідок індустріальних зрушень, що відбувалися в СРСР, і який був практично проігнорований на початковому етапі реформ, коли ставка робилась зовсім на інші чинники економічного росту і розвитку.

Значні невикористані можливості активізації структурної перебудови економіки можна реалізувати за допомогою заходів щодо професійної підготовки і перепідготовки кадрів, які мають бути передбачені програмою "Зайнятість населення". Система професійної освіти і перепідготовки кадрів України розрахована на масові професії, а не на попит на ринку праці, який потребує гнучкості і оперативності реагування на ринкову кон'юнктуру, що змінюється. В період проведен-

---

<sup>1</sup> Глазьев С.В. В очередной раз на те же грабли ? (К оценке «Стратегии развития РФ до 2010 года») // Росс. эконом. журнал. – 2000. – №5 – 6. – С. 25.

<sup>2</sup> Социально-экономические проблемы переходного общества. Значена праця. – С. 69.

ня крупних структурних реформ можливості зайнятості жорстко пов'язані з переливом працюючих у нові, прогресивні галузі та сектора економіки, з розвитком трудових ресурсів. Вітчизняна служба зайнятості поки що не має розвинутої учбово-курсової сітки, ефективних методик навчання, кваліфікованих викладачів, об'єктивної інформації щодо якісних і кількісних характеристик попиту на робочу силу на ринку праці. В умовах, що склалися, доцільно було б використати зарубіжний досвід підготовки сучасних кадрів для ринкової економіки, який полягає в тісній кооперації професійних учбових закладів і промислових підприємств (фірм). Ініціатором і координатором цієї кооперації можуть виступати державна служба зайнятості та її регіональні органи. В галузях з високим потенціалом прихованого безробіття необхідно мати програму випереджаючої перепідготовки для осіб, що знаходяться у вимушених адміністративних відпустках і під загрозою звільнення.

Фінансування програм, що включені в Комплексну програму структурної перебудови, повинно здійснюватись на багатоканальних засадах за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів; коштів різного роду інвестиційних фондів (державних і недержавних); цільових відрахувань від прибутку підприємств – споживачів програмної продукції; громадських організацій та позабюджетних фондів; інвестиційних кредитів; цільових кредитів комерційних банків; кредитів міжнародних фінансових організацій; коштів іноземних інвесторів на засадах пайової участі; випуск і реалізація цінних паперів під програму; інших джерел, не заборонених чинним законодавством.

Враховуючи обмеженість державних фінансових ресурсів, їх, на наш погляд, слід зосередити переважно на фінансуванні принципово нових галузей (виробництв, технологій) і частково депресивних (тих, що підлягають модернізації і поступовому скороченню), на розвиток матеріально-технічної бази і підготовку наукових кадрів і спеціалістів із сучасних напрямів науки і техніки. Для того щоб надати більшу цілеспрямованість бюджетному плануванню і створити передумови для здійснення довгострокових програм, була б, думається, корисна розробка бюджетних програм на 3 – 4 роки (відповідним чином скоординованих з урахуванням національної концепції економічного розвитку). Середньострокова бюджетна програма повинна носити характер нормативного прогнозу.

Важливо знайти правильні підходи до поєднання інвестиційних програм, що користуються державною підтримкою, з чисто комерційними проектами, що здійснюються приватними інвесторами в тих же секторах економіки. Надійне обґрунтування процесу поєднання

проектів принципово різних типів з точки зору синхронізації в часі (перш за все почерговості) і фінансових можливостей дозволить підвищити рівень рентабельності капітальних вкладень і створити заділ для широкомасштабного інвестування в промисловість, особливо в її високотехнологічні галузі. Для цього потрібне тісне співробітництво різних інвестиційних інститутів.

Складовим елементом комплексної програми структурної перебудови має бути набір інструментів, за допомогою яких держава може направляти і стимулювати структурну перебудову, відповідно визначених системою програм (структуроутворюючих і структурозабезпечуючих) заходів. Держава, як виразник загальнонаціональних інтересів, повинна за допомогою переважно економічних методів створити умови для зміцнення фінансів суб'єктів господарювання (основного джерела фінансування структурної перебудови) і концентрації фінансових ресурсів різних вітчизняних і зарубіжних структур на пріоритетних напрямках розвитку.

Економічні методи державного впливу передбачають широке використання контрактної системи (через систему державних замовлень), стимулювання виконавців шляхом податкових, митних, амортизаційних і кредитних пільг, гарантування кредитів, видачі субсидій і субвенцій, регулювання цін і тарифів на продукцію (послуги) природних монополій, політики доходів тощо, а також встановлення обмежень на деякі види діяльності і на виробництво окремих видів продукції за допомогою ліцензій і квот. Управління програмами також може мати обмежуючу, контролюючу спрямованість, що реалізується за допомогою прийняття спеціальних підзаконних актів, інструкцій, стандартів якості, ресурсомісткості і екологічної безпеки продукції, більш жорстких санкцій у боротьбі з організованою злочинністю, встановлення особливих умов господарювання учасників програм, нетарифних методів регулювання імпорту тощо. Всі перераховані методи – строго вибіркові. Вони застосовуються до кожного об'єкта окремо, з урахуванням його особливостей.

Важливими функціями держави по управлінню програмами повинні бути:

- забезпечення галузевих структур максимально достовірною інформацією щодо ринків збуту продукції, світових цін, міжнародних стандартів якості продукції тощо;
- організація позавідомчих експертиз альтернативних варіантів рішень по кожному ланцюжку технологічних процесів з метою вибору оптимального варіанту розвитку: згортання або розширення

якого-небудь виробництва, перерозподіл ресурсів між різними ланками такого ланцюга, придбання ліцензій на виробництво нового продукту, залучення іноземного капіталу, створення спільних підприємств тощо;

- чітке законодавче, правове регулювання всіх соціально-економічних процесів, тобто формування цілісної системи взаємодоповнюючих, внутрішньонесуперечливих законів, що слугують своєрідним кодексом державного економічного регулювання; в міру розширення міждержавної кооперації та інтеграції, а також зміцнення економіки країни, гармонізація державних національних стандартів з міжнародними стандартами (насамперед, країн СНД і ЄС).

Комплексна програма структурної перебудови економіки повинна мати більш високий статус порівняно з іншими державними цільовими програмами, а саме – національний. В її розробці та реалізації, крім урядових структур, повинні приймати участь неурядові структури (союзи, спілки, асоціації), наукові установи, а також бізнесові структури і громадські організації. Найважливіші завдання і показники програм, що входять в Комплексну програму структурної перебудови, повинні включатись у відповідні розділи Державної програми економічного і соціального розвитку України.

Важливим складовим елементом Програми є управління нею. Науково-дослідним економічним інститутом Мінекономіки України обґрунтована доцільність створення державної експертної ради при Кабінеті міністрів України для експертизи концепцій та проектів державних цільових програм<sup>1</sup>. Вважаємо доцільним створення такого органу. Він повинен забезпечити наукову обґрунтованість структури та змісту програм, що включаються в комплексну програму структурної перебудови, здійснювати об'єктивну оцінку очікуваних та фактичних результатів їх реалізації, узгоджувати цілі та завдання окремих програм тощо.

Центральним виконавчим органом, що формує державні цільові програми, координує розробку і виконання програм, на наш погляд, повинно бути Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції. Воно має стати потужним центром, що спирається на науку, вільним від будь-якого тиску, укомплектованим високопрофесійними спеціалістами. Як центральне економічне відомство, Мінекономіки повинно виробляти стратегічні напрями розвитку економіки, методи-

---

<sup>1</sup> Макроекономічна політика, прогнозування і державне регулювання економіки. Т. 3. – К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1996. – С. 38.

чні підходи до такої розробки, методи реалізації державних цільових програм. У повноваження Міністерства повинно входити визначення інструментів реалізації Програми, що дозволить узгодити фінансову і грошово-кредитну політику, яка розробляється відповідно Мінфіном і НБУ.

Управління програмами не повинно замикатися на державних органах влади. Регулюючі функції можуть бути зміщені на рівень фірм-виконавців програм всіх форм власності. З цією метою можуть засновуватись на договірних началах спеціальні державні, приватні, змішані незалежні компанії, консорціуми, агентства із спеціальними повноваженнями і відповідальністю. Децентралізація управління цільовими державними програмами, створення умов для їх реалізації можуть здійснюватись на основі передачі підприємствам різних форм власності (генеральним підрядникам великих робіт по програмах) ряду функцій по координації і фінансовому контролю за діяльністю субпідрядників. Органи управління державними програмами повинні створюватись по принципу централізації обмеженого кола функцій (склад централізованих функцій визначається стосовно кожної програми). Організація управління державними програмами в ході виконання може модифікуватись з метою підвищення її ефективності.

Таким чином, Програма комплексної структурної перебудови економіки – це синтетичний документ, який має визначати напрями і послідовність структурних зрушень в економіці, а також інструменти їх реалізації. Він повинен включати комплекс взаємопов'язаних соціально-економічних, виробничих, науково-технічних, організаційних та інших заходів і завдань (цільових проектів), узгоджених за терміном виконання, складом виконавців і відповідними видами ресурсів (насамперед, фінансових) і спрямованих на досягнення конкретних кінцевих цілей. Розробка та прийняття такої програми зможе, на наш погляд, дати імпульс до практичного втілення у життя декларацій щодо структурної перебудови.

## **2.2. Податковий механізм реалізації програмних заходів**

Один із ефективних засобів структурної перебудови економіки, як свідчить світовий досвід, є податковий механізм. З його допомогою можна створити необхідні умови для прискореного нагромадження капіталу і його перерозподілу між окремими галузями еконо-



міки, переливу робочої сили в найбільш перспективні галузі (виробництва), формування конкурентного середовища, активізації інноваційно-інвестиційної в підприємницької діяльності, розвитку процесів кооперації та інтеграції, а також інших чинників, що сприяють структурним зрушенням в економіці.

Для прискорення структурної перебудови економіки необхідно оптимізувати податкове навантаження як в цілому на економіку, так і на окремі її сфери (галузі) і суб'єкти господарювання.

Питання щодо оптимального рівня податкового тягаря є дискусійним. Висловлюються думки про те, що чим вищий податок, тим сильніша спокуса у платників податків ухилитись від його сплати в обхід закону<sup>1</sup>. Тому податки, на думку прихильників цієї точки зору, повинні бути низькими. При цьому податки розглядаються абстрактно, без зв'язку з бюджетними проблемами, соціально-економічними завданнями, які належить вирішувати на тому чи іншому етапі розвитку суспільства.

Оптимальним, на наш погляд, слід вважати такий рівень оподаткування, який забезпечує найраціональніший розподіл новоствореного продукту між секторами економіки і державою. Якщо суспільні потреби задовольняються через загальнодержавні грошові фонди, що формуються за рахунок податкових надходжень, то рівень оподаткування вищий, а якщо система задоволення суспільних потреб слабо розвинута або задовольняється за рахунок недержавних фондів – нижчий. У разі, коли витрати бюджету перевищують податкові надходження, бюджетний дефіцит, що утворився, є по суті податковий тягар, перенесений на майбутнє. У цьому випадку необхідно, крім показника податкового тягаря на поточний бюджетний рік, визначати і показник податкового тягаря, перенесений на майбутні періоди.

Стандартних рецептів визначення оптимального рівня податкового навантаження не існує. Як свідчить світовий досвід, оптимізація податкових систем – довготривалий процес, який визначається рядом історичних, інституціональних, економічних, соціальних та політичних передумов. Оптимальні податкові пропорції можуть скластися лише в умовах тривалої ринкової рівноваги. В сучасних умовах, що склалися в Україні, необхідно вести мову не про зниження податкового навантаження, а про визначення на кожний рік (в Законі про бю-

---

<sup>1</sup> Кравченко И. А. Налоговые реформы 80-х гг. в США: социально-экономический аспект. – М.: НИФИ, 1989. – С. 9; Пепеляев С. Г. Законы о налогах: элементы структуры. – М.: СВЕА, 1995. – С. 37; Тимошенко Ю., Турчинов О. Основні напрями удосконалення системи оподаткування в Україні. – К.: НАН України, 1998. – С 31-53.

джет) економічно доцільного рівня оподаткування, виходячи з конкретних розрахунків на основі Зведеного фінансового балансу, міжгалузевого балансу виробництва і розподілу продукції, балансу попиту і пропозиції тощо. Ставки податків, а також розмір податкових пільг слід встановлювати на такому рівні, щоб вони стимулювали ефективні структурні зрушення в галузях економіки як безпосередньо, так і опосередковано, через ті чинники, які їм сприяють. Йдеться про стимулювання всіх заходів, передбачених Комплексною програмою структурної перебудови економіки.

Для принципового вирішення питання щодо оптимізації податкового тягара необхідно якнайповніше задіяти стимулюючу функцію податкової системи<sup>1</sup>, яка б сприяла зростанню ВВП і тим самим розширювала та зміцнювала податкову базу, створювала сприятливі умови для успішного використання фіскальної функції податків.

Стимулююча функція податкового механізму реалізується через систему пільг і проявляється у зміні об'єкта і зменшенні бази оподаткування, диференціації ставок податків, відстрочці (реструктуризації) податкових платежів, звільненні від оподаткування, запровадженні спеціального податкового режиму тощо. Варіювання податковими пільгами дозволяє впливати на динаміку і структуру виробництва, інвестиційні процеси, зайнятість, розподіл доходів, розвиток процесів кооперації та інтеграції тощо. Разом з тим пільги викривляють умови конкуренції, порушують принцип однакового підходу до платників податків і зборів, сприяють ухиленню від податків, зменшують надходження до бюджету.

Практично всі країни з розвинутою ринковою економікою в період швидкого зростання і структурної перебудови економіки (1950 – 1970-і роки) використовували податковий механізм як дійовий інструмент, здатний кваліфіковано забезпечити перерозподіл ВВП на користь найбільш значущих, з точки зору держави, галузей, напрямів соціального і регіонального розвитку економіки<sup>2</sup>. Так, для стимулювання модернізації виробництва, прискорення впровадження науково-технічних досягнень, розширення експорту, забезпечення пріоритет-

---

<sup>1</sup> Про стимулюючу функцію податкової системи див.: Камаев В.Д. и коллектив авторов. Учебник по основам экономической теории. – М.: «Влада», 1996. – С.262; Барулин С.В. Налоги как инструмент государственного регулирования экономики // Финансы. – 1996. - №1. – С.25; Мозенков С.В. Зміст і роль податкової політики в державному регулюванні // Фінанси України. – 1997. - №4. – С.93; Палкин Ю., Медведев Ю. Про стимулюючу функцію податків // Економіка України. – 1998. - №8. – С.48-53; Злоткін Б. Податкам – стимулюючу роль // Економіка України. – 1996. - №2.

<sup>2</sup> Караваева И.В. Налоговое регулирование рыночной экономики. – М.: ЮНИТИ, 2000.-С. 58-68.

ності інвестування наукомістких галузей тощо широко використовувались різноманітні податкові пільги<sup>1</sup>.

Характерною особливістю нині діючої в Україні податкової системи є надмірна кількість різноманітних пільг. За попередніми даними Державної податкової адміністрації України, в 2001 р. загальна сума пільг з усіх видів податків перевищувала 36,2 млрд. грн. (з них третина не мала достатнього обґрунтування). Найбільша сума пільг припадала на пільги щодо ПДВ (84% від загальної суми надходжень по цьому податку). Відповідно частка пільг по податку на прибуток становила 9%. Тільки від пільг по цих двох податках бюджет втратив 18,6 млрд. грн. Пільгами користувались біля 17% загальної кількості платників податків.

В українському податковому законодавстві відсутня чіткість щодо пільг. Вони надаються безсистемно – не лише податковими законами, а й іншими (неподатковими) законами, указами Президента, Постановами Кабінету Міністрів. Пільги носять переважно галузевий або груповий характер і видаються не на конкурсній основі, а часто з урахуванням критичного стану тієї чи іншої галузі економіки, незалежно від пріоритетів і конкретних програм (інвестиційних проектів). Не визначені критерії надання пільг і методи контролю за цільовим використанням коштів, зекономлених у результаті надання пільг.

Надання суттєвих податкових пільг підприємствам окремих галузей, регіонів, форм власності тотожне посиленню податкового навантаження на решту платників. Формування множинності податкових режимів породжує різноманітні можливості для ухилення від сплати податків шляхом трансферту прибутку із підприємств, які не користуються преференціальним режимом, у підприємства, які мають пільги. В кінцевому рахунку подібні пільги призводять до ускладнення і нестабільності податкової системи, до правового нігілізму і розквіту „тіньової” економіки.

Більшість податкових пільг виявилась неефективною з різних причин. Так, дійовість інвестиційних податкових пільг нівелювалася високою дохідністю вкладень коштів у комерційні банки, яка значно перевищує дохідність у реальному виробництві. Пільга щодо прискореної амортизації виявилась існуючою лише номінально, тому що амортизаційні відрахування через хронічну нестачу у підприємств власних оборотних коштів використовуються для покриття поточних витрат. Вибірковим обстеженням підприємств України, проведеним у

---

<sup>1</sup> Шаблиста Л.М. Податки як засіб структурної перебудови економіки. – К.: Інститут економіки НАН України, 2000. – С. 118 – 145.

1999 р. рядом уповноважених установ, виявлено, що 61% обстежених підприємств постраждали від суттєвого збільшення собівартості продукції, пов'язаного з віднесенням прискореної амортизації на витрати виробництва. В середньому по Україні заінтересованість у застосуванні прискореної амортизації виявили 13,5% підприємств<sup>1</sup>.

Значних втрат завдало бюджету України помилкове рішення періоду ринкового „романтизму”, коли було прийнято Закон України „Про іноземні інвестиції” (1992 р.), згідно якого іноземним інвесторам надавались податкові пільги на 10 років (до березня 2002 р.). Пільги захистили не інвестиції, а поточну діяльність спільних підприємств. Формально діючи в рамках закону, підприємства, які мали пільги, значно збільшили ввезення в Україну високоліквідних, як правило, підакцизних товарів (лікєро-горілочаних та м'ясних виробів, нафтопродуктів тощо). Це призвело до занепаду відповідних галузей вітчизняної економіки, зокрема птахівництва, переробки нафти, де існуючі потужності використовуються на 10 – 20%<sup>2</sup>. Незважаючи на очевидну дискримінацію вітчизняних товаровиробників в результаті надання пільг імпортерам критичного імпорту і всупереч Закону України „Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження” (17.02.2000 р.) в січні 2001 р. Верховна Рада України прийняла Закон „Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 рр.”, яким передбачаються пільги для імпортерів дизельного палива при сезонному ввезенні (з 1.02. по 1.10.). У цей період вони звільняються від сплати ввізного мита та ПДВ. Пільговий режим ставить вітчизняні нафтопереробні заводи, які здатні повністю забезпечити потреби сільського господарства у дизельному пальному, в нерівні умови з імпортерами. В 2000 р. через введення подібних пільг виробництво власного дизпалива зменшилося в 2 рази і держбюджет недоотримав 1,2 млрд. грн.<sup>3</sup> Таким чином, податкова пільга, надана з метою підтримки одного вітчизняного товаровиробника, перешкоджає іншому.

Поки що не можна зробити однозначних висновків щодо ефективних податкових експериментів, започаткованих в гірничо-металургійному комплексі і на підприємствах легкої і деревообробної

---

<sup>1</sup> Лях Л., Короткевич О. Основне протиріччя державної амортизаційної політики та шляхи його подолання // Економіст. – 2000. – №3. – С. 106.

<sup>2</sup> Завада О. Пільги для СП: випробування суспільства на зрілість // Уряд. кур'єр, № 53 від 23 березня 2000 р. – С. 4.

<sup>3</sup> Чепіжко В. Ми знову стимулюємо інших // Уряд. кур'єр. – № 49. – 20 березня 2001 р. – С. 4.

промисловості Чернівецької області<sup>1</sup>, а також в спеціальних економічних зонах (11 зон) і територіях пріоритетного розвитку (9 ТПР) через відсутність відкритої офіційної інформації відносно цього питання. На основі окремих неповних даних можна зробити попередній висновок, що завдяки ряду заходів щодо послаблення податкового навантаження досягнуті певні позитивні локальні результати, тоді як з точки зору загальнонаціональних інтересів намітились негативні тенденції. Так, за даними Агентства УНІАН і Центра антикризових досліджень, в Чернівецькій області в другому півріччі 1999 р. оживлено роботу підприємств легкої та харчової промисловості, створено нові робочі місця, відновлено стимулюючу роль заробітної плати. Разом з тим податкові надходження до бюджету знизились на 21% порівняно з аналогічним періодом попереднього року. Крім того, залишилась непогашеною частина заборгованості по податках, нарахованих на початку експерименту, які не підлягали відстрочці<sup>2</sup>. На підприємствах гірничо-металургійного комплексу, що працюють в умовах експерименту, упродовж першого року його проведення порушувались умови експерименту. Так, з 11 умов, визначених законом, третина підприємств виконала лише частину з них. Так, 12 підприємств виконали 10 умов, 5 підприємств – 7 – 8 умов, 6 – не виконали головних умов експерименту щодо здійснення обов'язкових платежів до бюджетів усіх рівнів<sup>3</sup>.

Враховуючи суперечливий характер впливу податкових пільг на економіку, надзвичайно важливо вирішити питання щодо упорядкування пільг. Необхідно провести інвентаризацію всіх пільг проаналізувати їх економічну ефективність і лише після цього вирішити питання щодо їх скорочення.

Самі по собі податкові пільги не мають універсального стимулюючого впливу. Останній буде відчутний лише в тому випадку, коли використання вивільнених завдяки зниженню податкового навантаження коштів забезпечить у сфері, яка стимулюється, значне зростання доходу. Якщо цього не відбудеться, податкова пільга повинна розглядатись як захід фінансової підтримки, а не як цільовий стимул.

---

<sup>1</sup> Закон України “Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України” (934-XIV 14.07.1999); Закон України “Про економічний експеримент щодо стабілізації роботи підприємств легкої та деревообробної промисловості Чернівецької області” (1375-XIV 13.01.2000).

<sup>2</sup> Иващенко Н. Черновицкий эксперимент удался? Экономика: тенденции недели. Еженедельный аналитический продукт Агентства УНИАН и Центра антикризисных исследований. – 2000. – №19 – 20 – 26 мая. – С. 9 – 10.

<sup>3</sup> Зрушення, які стверджують наші можливості // Урядовий кур'єр. – № 218 від 23 листопада 2000 р. – С. 4.

Основними вимогами до пільг повинні бути: системність, цілеспрямованість, гнучкість, ефективність. За допомогою пільг держава повинна спонукати суб'єкти господарювання – здійснювати такі варіанти розвитку, які відповідають загальнодержавним інтересам.

Об'єктом пільгового оподаткування повинен стати конкретний проект, що реалізує пріоритети (ключові напрями), визначені державною програмою структурної перебудови. Всі суб'єкти господарської діяльності незалежно від форм власності, розмірів суб'єктів, які беруть участь у реалізації цих проектів, повинні мати рівні права щодо користування податковими пільгами.

Пільгове оподаткування повинно здійснюватись відповідно з встановленими державними вимогами і стандартами. Суб'єкти господарювання в рамках програм повинні брати на себе чіткі зобов'язання по використанню коштів, зекономлених в результаті наданої пільги (зниження витрат, зміна асортименту продукції, технічне переозброєння виробництва, впровадження енергозберігаючих технологій, забезпечення екологічної безпеки виробництва тощо). Надання будь-яких пільг є основою для укладання між державою і суб'єктами господарювання, яким надається пільга, угоди, що передбачає узгоджене регулювання цін, розподіл і використання прибутку, поставок продукції і послуг для державних потреб. Без такої угоди процес встановлення пільг замість підтримки розвитку економіки перетвориться у лобіювання тих чи інших інтересів, які можуть суперечити інтересам соціально-економічного прогресу країни.

Фінансові ресурси, залишені у суб'єктів господарювання в результаті пільгового оподаткування, мають стати об'єктом державного контролю і використовуватись на цілі, передбачені даною пільгою. У разі нецільового використання цих ресурсів необхідно припинити фінансування і застосувати до відповідного суб'єкта господарювання штрафні санкції. Так, у разі нецільового використання амортизаційних відрахувань, які, згідно Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” повинні використовуватись на придбання, виготовлення або поліпшення основних фондів і нематеріальних активів, а також інших податкових пільг щодо оподаткування прибутку підприємств, спрямованих на стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності, сума прибутку, на яку був скоригований оподатковуваний прибуток, повинна оподатковуватись у звичайному режимі.

З метою підвищення дійовості пільг і запобігання їх нецільового використання слід змінити порядок їх надання: пільги, на які має право платник, повинні враховуватись лише при подачі податкової де-

кларації. Необхідно прийняти закон "Про пільги", в якому чітко визначити перелік пільг, які надаються юридичним і фізичним особам на території України по всіх видах податків, критерії надання пільг, порядок і умови їх встановлення і контролю за цільовим призначенням, строки дії, а також повноваження органів законодавчої і виконавчої влади щодо визначення пріоритетних сфер і виробництв.

Однією з найважливіших проблем структурної модернізації і подолання застою в економіці є стимулювання процесу створення інвестицій. Реальне інвестиційне зростання економічної системи можливе в основному за рахунок внутрішніх джерел - нагромаджень підприємств і населення. Стимулом для зростання процесу нагромадження підприємств має стати механізм прискореної амортизації і пільгове оподаткування прибутку суб'єктів господарювання.

Для того щоб перетворити пільгу щодо прискореної амортизації з номінальної в реальну, необхідно право на неї надавати в межах пріоритетних напрямів структурної перебудови тим підприємствам, які здійснюють переозброєння виробництва на новій технологічній базі. Для пріоритетних наукомістких галузей, де прогрес особливо необхідний, може бути встановлена норма понадприскореної амортизації. Якщо підприємство має можливість за порівняно короткий строк повністю списати вартість застосовуваного устаткування, то цим створюється стимул для придбання більш економічної і продуктивної техніки.

Головною перешкодою на шляху нормального ходу виробничого процесу є не стільки відсутність інвестицій в оновлення основних фондів (на багатьох підприємствах сировинних галузей, металургії, нафтохімії, легкої та харчової промисловості, машинобудування ще збереглися основні фонди, здатні виробляти товари, що користуються платоспроможним попитом), скільки нестача обігових коштів (зокрема, грошових коштів на оплату праці, проведення розрахунків). Тому на першому етапі структурної перебудови необхідно тимчасово (на 3-5 років) допустити використання частини амортизаційних відрахувань на поповнення оборотних коштів для тих підприємств, які мають можливість випускати продукцію, що користується попитом, на існуючих потужностях без додаткових інвестицій, не оподатковуючи їх<sup>1</sup>. У подальшому (через 3-5 років) нагромадження цих підприємств

---

<sup>1</sup> Згідно Закону України "Про зміни і доповнення до Декрету Кабінету Міністрів України "Про порядок використання прибутку державних підприємств, установ і організацій" від 23.02.96 р. підприємства повинні були направляти на поповнення власних обігових коштів не менше 10% балансового прибутку підприємства. Ця частина прибутку звільнялась від оподаткування. Сьогодні ця пільга не діє.

зможуть перетворитись у базис для реальних довгострокових капітальних вкладень.

У світовій практиці пільгове оподаткування прибутку суб'єктів господарювання здійснюється шляхом диференціації або зниження ставки податку, застосування регресивної школи оподаткування. Сьогодні в Україні як стимул до нагромадження капіталів підприємств пропонується зниження ставки податку на прибуток. В проекті Податкового кодексу закладена безпрецедентно низька ставка податку на прибуток підприємств – 20%. (Для порівняння: середня ставка податку на прибуток корпорацій по ОЕСР – 37,7% (на 1.01.96 р.); в Німеччині – 46,1%, Італії – 53,2%, Туреччини – 44,0, Чехії – 39,0%, в Росії планується знизити ставку до 30%)<sup>1</sup>. При цьому передбачається знизити ставку ПДВ до 15%, а також зменшити кількість податків і зборів з 35 до 25. Проблематично, щоб в найближчий час із зниженням ставок двох базових податків змінилась фіскальна функція податків на стимулюючу. Зниження рівня оподаткування, як довів досвід проведення податкових реформ у розвинутих країнах, не супроводжується швидким зростанням податкових надходжень до бюджету через уповільнену реакцію економічних суб'єктів на зниження податків. Тривалість часового лагу — з моменту зміни податкової політики до зростання доходів бюджету, за різними оцінками, становить від 0,5 до 2-х років<sup>2</sup>. Зміни ж у темпах економічного зростання проявляються ще пізніше. Так, передбачуване податковою реформою Р.Рейгана щорічне скорочення прибуткового податку на 10 % протягом трьох років, зменшення ставок на прибуток корпорацій і введення різноманітних податкових пільг для підприємців не компенсувались достатньо одночасним зростанням бази оподаткування. Подібна політика була значною мірою зорієнтована на прискорену модернізацію і структурну перебудову економіки, тобто досягнення довгострокових цілей на шкоду поточним фіскальним потребам. Це привело до того, що питання щодо ліквідації дефіциту федерального бюджету США було у центрі завдань фінансової політики адміністрації Р.Рейгана протягом всього минулого десятиліття<sup>3</sup>.

В умовах, що склалися в Україні, різке зниження ставки податку на прибуток не призведе до розширення бази оподаткування, оскільки криза бюджетно-фінансової системи породжена не стільки рівнем по-

---

<sup>1</sup> Никитин С., Глазова Е., Степанова М. Изменения в системе налогообложения // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 8. – С. 38, 42.

<sup>2</sup> Долан Э.Дж., Линдсей Д. Макроэкономика. – С-Пб. – С.358.

<sup>3</sup> Смирнов А. Налогообложение: модели оптимизации // Экономист. – 1998. - №2. – С.68-76.



даткових ставок, скільки недоліками в організації виробництва, його низькою ефективністю, звуженням внутрішнього ринку через низьку платоспроможність населення і надмірно ліберальну митну політику держави, втратою (в значній мірі) традиційних зовнішніх ринків збуту, жорсткою грошово-кредитною політикою, не збалансованою з економічною, значними ухиленнями від сплати податків (як легальним, так і нелегальним шляхом) тощо. Ефект від зниження ставок податків може бути досягнутий лише при проведенні комплексу взаємопов'язаних заходів по стабілізації бюджетно-фінансової системи, підвищенню ефективності виробництва, зниженню державних витрат тощо.

Продуктивнішою, на наш погляд, з точки зору стимулювання процесу нагромадження інвестиційних ресурсів у підприємницьких структурах, є позиція щодо диференціації ставок податку на прибуток, який є основним регулюючим податком, виходячи із специфічних умов діяльності окремих галузей (сфер) на основі вивчення не лише фінансових, але й матеріальних потоків. Так, з метою усунення диспропорцій між реальною і фінансово-посередницькою сферами слід було б обмежити надприбутки тих фінансово-посередницьких структур, які безпосередньо не вкладають кошти у розширення виробництва, а займаються високодохідними і високоліквідними операціями, встановивши для них ставку податку на прибуток на 5 – 10 процентних пунктів вищою від базової ставки<sup>1</sup>. Разом з тим доцільно створити пріоритетне середовище для тих структур, які сприяють проведенню активної інноваційно-інвестиційної політики<sup>2</sup>. Для цього доцільно стимулювати створення в комерційних банках (перш за все, великих, які спроможні найефективніше використовувати фінансовий капітал на структурну перебудову економіки) спеціальних фондів довгострокового кредитування за рахунок включення коштів, що йдуть на їх створення до валових витрат, а також коштів спеціальних агентств по підтримці ліквідності комерційних банків, які здійснюють інвестиційне кредитування<sup>3</sup>. У перспективі слід створювати спеціаль-

---

<sup>1</sup> Диференційований підхід до оподаткування прибутку різних видів діяльності застосовується, наприклад, в Росії. Високорентабельні види діяльності (банківська, біржова, страхова, посередницька), згідно із проектом Податкового кодексу, передбачається оподатковувати за ставкою 38% (порівняно з базовою ставкою – 30%). Див.: Черник Д.Г. Экономическое развитие и налоги // Финансы. – 2000. – №5. – С. 31.

<sup>2</sup> В даному випадку мова йде не про дискримінацію ринкової інфраструктури, а про економічно виправдані пропорції в доходах і оплаті праці між матеріальною і обслуговуючою її сферами діяльності.

<sup>3</sup> Матвієнко В. Банківські важелі реформування економіки України // Уряд. кур'єр. - №63-64. – 4 квітня 1996 р. – С.9.

ні інноваційно-інвестиційні банки, яким надавати пільги щодо оподаткування їх прибутків від інвестування інноваційних проектів.

Вагомим стимулом щодо активізації інвестиційної діяльності комерційних банків та інших кредитних установ могло б стати встановлення пониженої (у порівнянні з базовою) ставки податку на поточний прибуток у разі, якщо частка довгострокового кредиту в загальній сумі кредитів банку становить не менше 25 %, а також при придбанні банками акцій підприємств, що виробляють високотехнологічну конкурентоздатну продукцію, здійсненні лізингових операцій, які є одним з ефективних способів інвестування підприємств через різні форми оренди обладнання, техніки, комунікаційних, будівельних, транспортних та інших заходів.

В реальному секторі виробництва слід було б встановити понижено (порівняно з базовою) ставку оподаткування прибутку у видобувних галузях, насамперед в енергоресурсних. Це дозволить обмежити зростання затрат в реальному секторі економіки, наблизить структуру внутрішніх цін на первинні природні ресурси до структури, що відповідає нинішньому ресурсоємному типу відтворення.

На сьогодні актуальною для України є розробка такого механізму оподаткування, який стимулював би одночасне збільшення доходів бюджету та зростання ефективності господарської діяльності підприємств. Дія цього механізму має бути заснована на принципі регресивного оподаткування галузей (виробництв), які нарощують виробництво продукції, що має перспективу збуту на внутрішньому і зовнішньому ринках<sup>1</sup>. Суть регресивного методу оподаткування полягає в тому, що при збільшенні суми оподатковуваного прибутку ставка податку знижується. При такому методі понижуюча прогресія ставок стимулюватиме не прагнення зменшити (приховати) оподатковувану базу, а показати її в повному обсязі, так як чим більша сума одержуваного прибутку, тим менша ставка податку. Введення регресивних ставок у той же час вимагатиме посилення контролю з боку податкових органів. Регресія ставок привела б до стимулювання капіталовкладень у науково-технічний прогрес. У цьому випадку бюджетні надходження можуть скоротитися, так як сума платежів у бюджет визначає не стільки ставка, скільки величина оподаткованої бази, яка б у цьому випадку могла б збільшитись.

---

<sup>1</sup> Лукінов І.І. Активізація створювальної політики економічних реформ. Сполучення ринкових і державних регуляторів // Економіка України. – 1998. - №8. – С.4-8; Найденов В. Разработка налогового кодекса: простых решений нет // Зеркало недели. – 1999. - №48. – 4-10 декабря. – С.6-7.

Стимулом для активізації інвестиційної діяльності суб'єктів підприємства, які здійснюють ефективні інвестиційні проекти, що пройшли належну експертизу, могли б стати такі пільги, як надання інвестиційного податкового кредиту, який у світовій практиці проявив себе як ефективний засіб стимулювання розширення та оновлення основних фондів за рахунок придбання новітнього устаткування і переходу на прогресивні технології. Враховуючи, що Україна ще не пройшла стадію ресурсозбереження, і насамперед енергозбереження, і що саме з цієї причини структура цін внутрішнього ринку суттєво відрізняється від структури світових цін, державі слід прийняти заходи по орієнтації інвестиційної активності на вирішення завдань ресурсозбереження, передбачених Комплексною програмою структурної перебудови економіки.

Найважливішими умовами його надання повинні стати наявність у інвестора власних фінансових ресурсів, участь у відповідних інвестиційних проектах комерційних банків, інвестиційних фондів тощо. Доцільно було б для окремих видів сучасної техніки (високих технологій) зробити цей кредит безповоротним.

З метою прискорення концентрації капіталів, що є однією з необхідних умов здійснення широкомасштабної структурної перебудови, необхідно стимулювати процес створення багатогалузевих об'єднань (концернів, корпорацій, холдінгів, промислово-фінансових груп тощо), які повинні стати провідною формою організації крупного бізнесу практично у всіх сферах господарства (як реального, так і фінансово-банківського секторів). Для цього слід було б у разі злиття декількох підприємницьких структур (суб'єктів господарювання) новоутворене об'єднання тимчасово (до 1 року) звільняти від сплати податку на прибуток, якщо хоч би одна з них була збитковою, або надавати відстрочку на сплату податку.

Визнаючи в цілому доцільність надання податкових пільг для активізації інвестиційної діяльності, слід зауважити, що дієвість їх (з точки зору впливу на розширене відтворення) в умовах нерозвинутості фондового ринку – обмежена. Шляхом самофінансування суб'єктів господарювання (на що орієнтує пільгове оподаткування) практично неможливо швидко і ефективно перерозподілити ресурси у пріоритетні галузі через їх зв'язаність, яка обумовлює всі структурно-технологічні перекося в сфері матеріального виробництва<sup>1</sup>. Як свід-

---

<sup>1</sup> Воронцов Р. Стратегия структурных преобразований экономики // Экономист. – 1995. - №1. – С.3-13.

чить досвід розвинутих країн, переоснащення (реструктуризація) чорної металургії відбувалося протягом 15-20 років<sup>1</sup>.

Мобілізувати такі значні кошти та ще й у порівняно короткі строки без допомоги держави неможливо. Саме держава має стати стратегічним інвестором, започаткувати структурний маневр ресурсами за рахунок централізованих інвестицій, які можуть послужити імпульсом для приведення в дію інвестиційного механізму. Як свідчить практика, для підтримки інвестицій у поточну модернізацію, реорганізацію виробництва потрібно державної участі приблизно 20 %, а для довгострокових капіталовкладень – 40-50 % від вартості відповідних проектів<sup>2</sup>. В Україні державні централізовані капітальні вкладення становлять незначну суму і розмір їх відносно ВВП має тенденцію до зниження. Так, якщо в 1995 р. централізовані капіталовкладення становили 6,5 % ВВП, то в 2000 р. вони скоротилися до 0,4 % ВВП<sup>3</sup>. Згідно проекту Стратегії економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. передбачається, починаючи з 2001 р., виділення централізованих капіталовкладень у розмірі не менше 0,5 % ВВП<sup>4</sup>.

Для підвищення інвестиційного значення бюджету необхідно виділити інвестиційні витрати в окремий бюджет – Бюджет розвитку, як це передбачено Законом України “Про бюджетну систему” (1995). Бюджет розвитку – інструмент державної інвестиційної політики, що забезпечує гарантії капіталам вітчизняних і зарубіжних інвесторів, які залучаються, і функціонує на принципах поворотності і платності. Джерелами його формування можуть бути: централізований фонд амортизаційних відрахувань; податок на прибуток, що поступає у Державний бюджет; кредити банків; добровільні внески приватних інвесторів (вітчизняних і іноземних); повернуті суми позик і проценти по них; сума додатково нарахованого податку на ту частину прибутку, яка була недоплачена платникам податку в результаті надання податкових пільг і використана не за призначенням тощо.

Питання щодо створення централізованого фонду амортизаційних відрахувань в інвестиційних цілях є дискусійним. Вважаємо, що держава як співвласник виробничих фондів має право на частковий перерозподіл амортизаційного фонду<sup>5</sup>, виходячи із загальнонаціона-

<sup>1</sup> Бжилянская Л. Инновационная деятельность: тенденции развития и меры государственного регулирования // Экономист. – 1996. - №3. – С23-33.

<sup>2</sup> Губанов С. Обзор денежно-кредитной политики // Экономист. – 1998. - №4. – С.67.

<sup>3</sup> Розраховано за даними: Стат. щорічник України, 2000. – .36, 198.

<sup>4</sup> Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 – 2004 рр. // Уряд. кур’єр. – №16. – 28 січня. – 2000. – С. 10.

<sup>5</sup> Ця думка висловлюється рядом дослідників. (Див.: Даниленко А.І. Фінанси реального сектору економіки: проблеми і шляхи вирішення // Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія

льних інтересів (насамперед, черговості структурних зрушень, передбачених загальнодержавною програмою структурної перебудови економіки). При визначенні нормативів внеску (диференційованих по галузях) від амортизаційних відрахувань у централізований фонд необхідно виходити з частки держави в основних фондах, розрахунків ефективності їх використання, перспектив розвитку галузей (виробництв) тощо.

Централізація частини амортизаційних відрахувань повинна мати тимчасовий характер і здійснюватись на поворотній основі. Для цього можна було б емітувати спеціальні цінні папери (облігації Уряду), номінал яких повинен індексуватись, як основні фонди. Сума погашення боргу також повинна індексуватись по залишку. Для полегшення кредитних зобов'язань підприємств, що одержали довгострокову позику з централізованої частини амортизаційного фонду, повне її погашення може бути розтягнуте на строк амортизації. Оскільки залишкова вартість основних фондів індексуватиметься, то ця довгострокова позика не порушить кругообороту фондів підприємства. Отже, подібне рішення не суперечить законам ринкової економіки. Безповоротні вилучення і перерозподіл амортизаційного фонду можна допустити лише для підприємств із державною часткою власності, що намічаються до ліквідації (закриття).

Бюджет розвитку може (на відміну від бездефіцитного поточного бюджету) бути дефіцитним. У більшості розвинутих країн бюджетний дефіцит на рівні 2-3 % від ВВП вважається відносно безпечним явищем<sup>1</sup>, що допомагає боротися з падінням виробництва. Намагання ж вирішити проблему бюджетного дефіциту через скорочення державних інвестицій, є деструктивним. Як свідчать розрахунки, проведені російським економістом Д.Львовим, зниження державних витрат у 2 рази скорочує дефіцит бюджету на 5 пунктів<sup>2</sup>. Така мала залежність пояснюється сильним спадом виробництва при вказаному скороченні державних витрат.

Покривати дефіцит бюджету слід в основному за рахунок кредитної емісії під конкретні інвестиційні проекти і частково – за рахунок державного боргу (в межах законодавчо встановленого нормативу).

---

розвитку. Матеріали наукової конференції. – К.: Національний технічний університет України, 2001. – С. 282; Хмелевський Є. Амортизаційна політика і оновлення виробничих фондів // Економіка України. – 1993. – №3. – С. 41 – 47; Білик М.Д. Принципи амортизаційної політики в сучасній вітчизняній економіці // Економіка України. – 1997. – №10. – С. 48 – 56 та ін.

<sup>1</sup> Сенчагов В. Стратегия государственной денежно-кредитной и бюджетно-налоговой политики России // Вопросы экономики. – 1997. - №6. – С.61; Меньшиков С. Взгляд на реформы и регулирование экономики // Вопросы экономики. – 1997. - №6. – С.23.

<sup>2</sup> Львов Д.С. К научному обоснованию экономических реформ в России. – С.24.

Одним з потенційних джерел фінансування інвестицій в структурну перебудову в Україні є заощадження населення. За офіційними даними, в останні 3 роки (1998 – 2000) намітилась тенденція до зростання частки приросту заощаджень у вкладах на придбання цінних паперів і зменшення частки грошових витрат на придбання іноземної валюти в загальній сумі грошових доходів населення. Так, якщо в 2000 р. порівняно з 1998 р. перша частка зросла в 2,2 раза, то друга, навпаки, – зменшилась в 3,8 раза<sup>1</sup>. Однак, незважаючи на в цілому позитивну тенденцію щодо заощаджень населення, цей ресурс поки що слабо задіяний. Існують досить значні фінансові активи громадян, які знаходяться в неофіційному (тіньовому) обороті або осіли у формі пасивних домашніх заощаджень.

Для залучення коштів населення до процесу інвестування в економіку України необхідно створити механізм трансформації особистих заощаджень в інвестиції. Так, з метою стимулювання грошових заощаджень населення в легальній банківській системі слід звільнити від оподаткування частину доходів, що відноситься на банківські рахунки, на тривалі строки. В разі їх зняття до обумовленого строку – оподатковувати в звичайному режимі. Доцільно було б виключити з оподаткованого доходу кошти, що використовуються на будівництво або купівлю житлового будинку (погашення відповідної позики тощо.) Для стимулювання заощаджень громадян слід було б знизити максимальну ставку прибуткового податку з населення до рівня 30%. Необхідно прискорити перехід до сучасних форм організації пенсійної справи, страхування та інших областей соціальної сфери. А для цього треба докорінно перебудувати систему оплати праці. Коли оплата праці найманих працівників в Україні наблизиться до реального рівня ціни робочої сили, то й інвестування зможе здійснюватись в основному через сімейні бюджети, як в інших країнах світу.

Крім внутрішніх інвестицій, для прискорення структурної перебудови слід активніше залучати іноземні. Для цього необхідно забезпечити стабільність основних принципів оподаткування; розробити механізм участі іноземних інвесторів в операціях на вторинному ринку цінних паперів; уточнити критерії надання податкових пільг для іноземних інвесторів. Останнє особливо важливе у зв'язку з виданням Указу Президента України “Про залучення іноземних інвесторів в економіку України” від 28.06.99 р., згідно якого не є об'єктом оподаткування ПДВ операції з передачі основних фондів, що ввозяться іно-

---

<sup>1</sup> Розраховано за даними: Стат. щорічник України, 2000. – С.380.

земними інвесторами для внесення до статутних фондів, створених за їх участю на території України юридичних осіб в обмін на їх корпоративні права.

Виходячи з національних інтересів України, пільговий податковий режим (інвестиційний податковий кредит, податкові канікули) слід надавати не всім іноземним інвесторам, а лише тим, які вкладають прямі інвестиції в реалізацію найбільш пріоритетних програм і проектів державного значення, які забезпечують енергетичну, продовольчу та екологічну безпеку країни.

Важливою передумовою для здійснення ефективної структурної перебудови є перелив робочої сили між галузями і регіонами, між містом і селом. Для стимулювання цього процесу необхідно якнайповніше задіяти податковий механізм. Так, для досягнення перелому в потоках міграції працездатного населення (особливо молоді) між містом і селом на користь села слід сприяти перебазуванню промислових виробництв у сільську місцевість шляхом встановлення податкових пільг на ту частину прибутку, яка буде отримана з цих виробництв. Доцільно також звільнити від сплати прибуткового податку молодь віком до 30 років, яка зайнята в сільському господарстві. Для розширення можливостей інвестування житлового будівництва на селі відповідно до Указу Президента України "Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі та реалізації регіональних програм індивідуального житлового будівництва "Власний дім" від 27.03.98 р. слід було б встановити пільги з оподаткування для сільських вкладників будівельних заощаджень.

Для подолання структурних диспропорцій потрібні глобальні зміни в професійній і кваліфікаційній структурі зайнятості, науково-технічній підготовці кадрів, які потребують державної підтримки. Необхідно створити сучасну систему навчання і перепідготовки робітничих кадрів з обов'язковим залученням нової техніки і технології. З цією метою слід було б звільнити від оподаткування видання науково-педагогічної та навчальної літератури для профтехучилищ, а також продукцію, що виготовляється учнями профтехучилищ.

На сучасному етапі у здійсненні ефективної структурної перебудови все зростаючу роль відіграють зовнішньоекономічні зв'язки, перш за все, науково-технічна кооперація і виробнича інтеграція на основі сучасних технологій. Жодна, навіть наймогутніша держава, не може розвиватися в режимі абсолютної самодостатності або претендувати на лідируюче положення у світовому господарстві. У XXI столітті залежність загальнооекономічних успіхів будь-якої держави від її

активності на світовому ринку, як можна передбачити, посилюватиметься. Україні необхідно за допомогою податкового механізму стимулювати процес міжгалузевої кооперації та інтеграції. Зокрема, слід звільняти кооперовані поставки від сплати податків (ПДВ, акцизних зборів, мита), як це передбачено Угодою про загальні умови та механізм підтримки розвитку виробничої кооперації підприємств і галузей держав-учасниць СНД від 23.12.93 р. За деякими підрахунками, звільнення імпортованих поставок в Україну з країн СНД від сплати ПДВ дасть змогу здешевити їх на 20-25%.

В Україні є великі виробничо-технологічні можливості для інтенсивнішого розвитку науково-технічного співробітництва з країнами СНД у ВПК, легкій, харчовій промисловості, машинобудуванні, впровадженні енерго- і ресурсозберігаючих технологій. Для інтенсифікації розвитку виробничої кооперації необхідно активізувати зусилля по уніфікації податкового і митного законодавства, усуненню різного роду неузгодженостей в інших сферах державного права, що сприятиме вільному переливу капіталів і трудових ресурсів і тим самим прискорить реструктуризацію економік країн, підвищуючи їх ефективність.

Україна повинна використати переваги інтернаціоналізації, активізувавши участь у міжнародних економічних угрупованнях, зокрема ЄС. У зв'язку з цим одним з першочергових завдань стає гармонізація, координація національних податкових політик, зближення рівнів оподаткування, способів визначення податкової бази, характеру податкових пільг, що надаються. Основними напрямками податкової гармонізації в ЄС є гармонізація ПДВ та акцизних зборів, а також уніфікація оподаткування компаній<sup>1</sup>.

Для забезпечення ефективної зовнішньоекономічної спеціалізації України в міжнародному поділі праці необхідно поліпшити податковий механізм регулювання експортно-імпортованих операцій. Враховуючи ситуацію, що склалася в країні, слід проводити політику зваженого протекціонізму з метою захисту вітчизняного товаровиробника. Протекціоністські заходи повинні бути суворо вибірковими і лімітованими в часі. Активніше слід використовувати митно-тарифне регулювання для захисту вітчизняного виробника таким чином, щоб імпорт не звужував ринок збуту для продукції українських виробників.

---

<sup>1</sup> Сутурин С.Ф., Погорлецкий А.И. Налоговое планирование в мировой экономике. Учеб. пособие. – С-Пб.: изд-во «Полинуус», 1998. – С.31; Федосов В.М. Проблемы гармонизации и унификации податков у Европейскому Союзу. – Амстердам: Міжнародний фіскальний фонд, 1997.



Основними завданнями формування ефективного механізму захисту економічних інтересів держави і вітчизняних товаровиробників повинно стати створення системи стимулів, спрямованих на найповніше забезпечення потреб у поставках на економічно вигідних для інтересів держави умовах товарів критичного імпорту та іншої продукції виробничо-технічного призначення, та ефективного механізму раціонального обмеження поставок товарів некритичного імпорту і поліпшення їх якості (відповідно з цілями структурної політики).

Розробка митного механізму, адекватного умовам України, досить складне і суперечливе завдання. З одного боку, необхідно відкрити вітчизняну економіку для іноземної конкуренції, а з іншого – забезпечити захист чутливих галузей національної економіки від іноземної конкуренції. Для цього потрібно проводити збалансовану політику державного протекціонізму, яка б враховувала як короткострокові, так і довгострокові макроекономічні наслідки захисних заходів щодо імпорту, не створювала б сприятливі умови для монополістичних зловживань в окремих галузях промисловості і на споживчому ринку.

Очевидно, що сьогодні завдання створення внутрішньоінтегрованої економіки, що має розвинуту структуру, повинна мати пріоритет перед завданням інтегрування у світове господарство. В той же час ізоляція української економіки від світового господарства була б не тільки нерозумною з точки зору ефективності, але й такою, що гальмує перехід її на цивілізований шлях розвитку. Багато галузей української промисловості знаходяться в залежності від імпорту устаткування і крім того, Україна гостро потребує капітальних вкладень для структурної перебудови економіки на інноваційній основі. Інтеграції України у світове господарство має сенс здійснювати поступово, в міру формування відповідних умов, серед яких найбільш важливими є зрілість господарської структури і конкурентоздатність вітчизняних підприємств.

Насамперед необхідно запровадити більш детальну диференціацію ставок мита порівняно з нині діючою залежно від стратегічних пріоритетів розвитку економіки<sup>1</sup>. Так, виробництва (види продукції) з низькоеластичним попитом на імпорту продукцію (відносно конкурентоспроможні), як правило, не реагують на зміну (зниження) ввіз-

---

<sup>1</sup> Звичайне число товарних позицій в митних тарифах багатьох розвинених країн і країн, що розвиваються, наближається до 9 – 10 тис. Імпорتنний тариф в економіці країн ЄС становить біля ста рівнів адвалорних ставок (Див.: Орешкин В. Новый импортный тариф: заварить «кому» легко... // Экономика и жизнь, ноябрь 2000. – № 47. – С. 47).

ного мита і не потребують протекціоністського захисту держави (продукція харчової промисловості, окремі сектори машинобудівного комплексу). В найближчі роки ці товарні позиції можуть бути повністю відкриті для імпорту (безмитного ввозу).

Для виробництв з високоеластичними товарними позиціями (відносно внутрішнього попиту за ціною на зарубіжні і вітчизняні товари) і які відзначаються низькою конкурентоспроможністю (в основному продукція обробної промисловості), але мають значний виробничий і науковий потенціал росту, тарифна політика на період реконструкції повинна орієнтуватися на збереження нинішнього рівня протекціоністського захисту, або (в конкретних випадках) – на його підвищення.

Особливої стимулюючої тарифної політики потребують “депресивні” виробництва, підвищення конкурентоспроможності яких з опорою виключно на власні сили в найближчій перспективі – проблематично – настільки значне тут інноваційно-технічне відставання від світового рівня (випуск окремих компонентів електронно-обчислювальної техніки, високотехнологічних комплексів для автомобільної промисловості тощо). Для цих виробництв необхідний уніфікований рівень імпортного мита, який, з одного боку, стимулював би зарубіжних виробників до відмови від ввозу готових виробів і до переносу виробництв на українську територію (встановлення підвищених ставок мита), а з іншого – забезпечував безмитне ввезення відповідних видів напівфабрикатів і комплектуючих, необхідних для випуску готової продукції, коли подібні види не виробляються в Україні, або налагодження їх виробництва економічно недоцільно.

Здійснення стратегії селективного захисту внутрішнього ринку повинно базуватись на принципі відповідальності вітчизняних виробників, що захищаються, за досягнення власної конкурентоспроможності (в межах визначених пріоритетів), тобто посилення рівня тарифного захисту виключно у зв'язку із зобов'язаннями проведення ними відповідної реконструкції (в обумовлені строки).

Встановлення високих ставок імпортного мита на окремі види товарів можуть бути ефективними лише за умови, що проводитимуться кардинальні заходи по підвищенню конкурентоздатності вітчизняної продукції, а також гнучка антимонопольна політика.

З метою запобігання надмірному вивозу гостродефіцитних видів продукції, необхідних для нарощування виробництва вітчизняними товаровиробниками, необхідно встановити експортне мито на деякі гостродефіцитні види сировини для легкої та переробної галузей промисловості. Експортне мито – тимчасовий захід, обумовлений необ-

хідністю регулювання співвідношення внутрішніх і світових цін на сировинні товари. Для експортерів, які справно сплачують податки, експортне мито можна встановлювати лише на операції із застосуванням форм розрахунків, які не приводять до надходження коштів на розрахунковий рахунок експортера (бартер, взаєморозрахунки, розрахунки векселями, в кредит і т.п.).

Захист вітчизняних товаровиробників не може обмежуватись введенням протекціоністських бар'єрів. Вкрай важливо регулювати структуру імпорту та експорту відповідно до стратегії структурної перебудови. У цьому зв'язку доцільною є стратегія стимулювання за допомогою податкового механізму національних виробництв у пріоритетних галузях із поступовим розширенням іноземної конкуренції як засобу, який допоможе запобігти консервуванню під протекціоністським захистом застарілих неефективних виробництв.

Важливою проблемою є, перш за все, визначення експортного потенціалу країни. Сьогоднішня орієнтація на експорт сировини (чорних металів) безперспективна, враховуючи стан виробничо-технічної бази в галузі і вплив її на екологію. Можливості подальшого нарощування традиційного експорту по суті вичерпані. В майбутньому при поживленні ділової активності в країні завдання розвитку експорту при існуючій його структурі тим більше увійдуть у протиріччя з цілями національної економічної політики, направленої на розширення внутрішнього попиту, в т.ч. і на основні експортні товари. З іншого боку, стабілізація і тим більше нарощування виробництва у сировинно-видобувному комплексі потребує великих капітальних витрат, чому перешкоджає глибока криза інвестиційної сфери.

Тому мова повинна йти про активну участь держави в реалізації експортоорієнтованих проєктів, формуванні нових порівняних переваг і просуванні вітчизняної продукції на зовнішні ринки. За допомогою податкових пільг необхідно стимулювати прискорений розвиток виробництв, здатних сформувати спеціалізацію України в міжнародному поділі праці, яка відповідає її національним інтересам.

Для стимулювання експорту високотехнологічної продукції слід звільнити її експортерів від сплати податку з прибутку на приріст обсягів цієї продукції у порівнянні з попереднім роком; надати пільги експортерам конкурентоспроможної високотехнологічної продукції у вигляді безмитного ввезення сировини, матеріалів і комплектуючих для її виробництва; встановлювати мінімальні експортні ціни з урахуванням необхідності дотримання мінімально допустимої ефективності вивозу та рівня насиченості світового ринку аналогічними видами то-

варів з метою забезпечення вигідних умов укладання зовнішньоторговельних контрактів.

Однією з передумов прискорення структурних зрушень в економіці є пом'якшення впливу податків на цінові перекоси, вирівнювання умов функціонування господарюючих суб'єктів<sup>1</sup>. Найбільший вплив на ціни справляють непрямі податки (ПДВ, акцизні збори, мито), податки на заробітну плату та різного роду збори, що включаються до складу валових витрат суб'єктів господарювання. На нинішньому перехідному етапі в структурі податкової системи переважають непрямі податки, серед яких центральне місце займає податок на додану вартість.

Запровадження ПДВ в Україні в 1992 р. було зумовлено, головним чином, його великими фіскальними можливостями (в 1992 р. частка цього податку в доходах Зведеного бюджету становила 31,3%, а в 2000 р. – 19,2%<sup>2</sup>, завдяки його багатofункціональній направленості (податком обкладаються всі стадії виробництва і розподілу товару, аж до роздрібної торгівлі). Податок з обороту, на зміну якому прийшов ПДВ регулював доходи на рівні окремих галузей (в основному тих, що виробляють товари народного споживання). Перевага ПДВ перед податком з реалізації полягає в усуненні каскадного ефекту при стягненні останнього, так як об'єктом оподаткування ПДВ є лише додана на кожному етапі руху товару вартість, а податку з реалізації – обсяг реалізації, який включає матеріальні затрати.

Переваги ПДВ в повній мірі проявляються в розвиненій економіці. В Україні у умовах нерозвинутого ринку, низького рівня платоспроможності переважної частини населення, грубих порушень платіжної дисципліни, криміналізації бізнесу цей податок піддається критиці. Найбільше нарікань викликають висока ставка податку і недоліки в його адмініструванні (несвоєчасне повернення з бюджету дебетового сальдо).

На наш погляд, необхідно не замінити ПДВ будь-яким іншим податком (з обігу, з реалізації, з продажу тощо), а удосконалити. Процес інтернаціоналізації виробництва, міграція капіталів вимагають уніфікації і гармонізації податкових систем з податковими системами країн-партнерів (насамперед Росії, інших країн СНД та країн ЄС), де цей податок застосовується. Так, в проекті Податкового кодек-

---

<sup>1</sup> Детально про вплив податків на ціноутворення див.: Система регуляторів перехідної економіки України. – К.: Інститут економіки НАН України, 1999. – С.162-229.

<sup>2</sup> Народне господарство України в 1992 р. Техніка, Статистичний щорічник, К.: 1993. – С. 20.; Статистичний щорічник України в 2000 р. – С. 52.

косу Російської федерації передбачається знизити базову ставку ПДВ з 20 до 16 – 15% при паралельному розширенні бази оподаткування. В цілому ставиться завдання максимально зблизити російський ПДВ з європейським, який став важливим інструментом у конкурентній боротьбі за ринки збуту з третіми країнами.

Оскільки Україна має намір в майбутньому вступити в ЄС, необхідною умовою вступу до якого є наявність функціонуючої системи ПДВ, то не варто нехтувати (хоч часом і негативним) 10-річним досвідом його застосування в країні, а слід вчитися цивілізовано з ним поводитись. Враховуючи регресивний характер ПДВ, слід було б диференціювати ставку цього податку, встановивши понижену ставку (10%) на соціально значимі товари (послуги) широкого вжитку, споживання яких важливо для низькодохідних груп, і більш високі, ніж стандартні, на окремі блага і предмети розкоші, які споживаються в основному високодохідними категоріями населення <sup>1</sup>.

Зниження стандартної ставки ПДВ (20%) необхідно здійснювати в міру скорочення пільг щодо ПДВ. Слід було б обмежити застосування нульової ставки ПДВ щодо експорту. Необхідно стимулювати не зростання експорту, як такого, а його прогресивну структуру (зростання частки конкурентоспроможних наукоємних технологій, продукції, послуг) і валютних надходжень на розрахунковий рахунок експортера. На операції із застосуванням негрошових форм розрахунків (бартеру, толінгу, взаєморозрахунків векселями тощо) ставка ПДВ повинна встановлюватись на загальних підставах.

Зниження ставки ПДВ слід проводити поступово в міру упорядкування пільг (скорочення неефективних), закриття “лазівок” для зловживань і в розмірах, що узгоджуються з обсягом скорочених пільг. Для зменшення негативного впливу ПДВ на ціну кінцевої продукції необхідно прискорити процес формування концернів та інших видів об’єднань, що дозволить зменшити кількість проміжних ланок (посередників), які сьогодні широко розповсюджені і на кожній наступній стадії нараховується ПДВ.

Тенденція поступового зниження ставки ПДВ відповідає цілям антикризової політики. Впровадження цього принципу в українську податкову систему особливо важливе, оскільки ПДВ стягується з підприємств без урахування об’єктивних умов виробництва, які впливають на рівень рентабельності, що нерідко приводить до вилучення оборотних коштів підприємств. Зниження ставки ПДВ сприятиме ак-

---

<sup>1</sup> Диференціація ставок ПДВ широко практикується в країнах ЄС. (Див.: Мещерякова О. Налоговые системы развитых стран. Справочник. – М.: Фонд “Правовая культура”, 1995. – С. 43, 44, 58, 60, 91, 94, 116, 118, 154 – 156, 198, 199).

тивізації діяльності суб'єктів господарювання за рахунок збільшення обігових коштів, оскільки не так гостро стоятиме проблема компенсації платникам дебетового сальдо. “Випадаючі” в результаті зниження ставки ПДВ доходи бюджету можна частково компенсувати за рахунок зростання зовнішніх джерел надходження доходів за рахунок мита; підвищення ставок платежів за використання природних ресурсів і зборів за забруднення навколишнього середовища в порівнянні з існуючими, чисто символічними; скасування ряду неефективних пільг; підвищення рівня збираності податків тощо.

Таким чином, для перетворення податкового механізму в надійний інструмент структурної перебудови економіки необхідно провести комплекс заходів по удосконаленню структури податкової системи, диференціації податкових ставок, упорядкуванню пільг, підвищенню збираності податків тощо, провести комплекс заходів по розвитку стимулюючої функції податків, удосконаленню структури податкової системи, поліпшенню адміністрування податків тощо. Найважливішими умовами ефективної податкової політики повинні бути її відносна стабільність і передбачуваність, що дозволять планувати господарську діяльність, правильно оцінювати ефективність тих чи інших поточних і перспективних рішень.

# РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ СТРУКТУРО- УТВОРЕННЯ

## ***3.1. Валютний фактор розвитку експорту та імпорту***

Відповідно до загальної тенденції глобалізації значно зростає відкритість економічних систем, у тому числі перехідних економік й економік, що розвиваються. Питома вага зовнішньої торгівлі в країнах, що розвиваються, зросла майже з 30% наприкінці 60-х до 40% у кінці 90-х рр. У трансформаційних економіках цей показник є набагато вищим і коливається від 45 до 85%<sup>1</sup> (в Україні – 40%). У цих умовах підвищується значення наслідків коливань обмінного курсу. При дослідженні стану зовнішньоторговельних відносин і розвитку експортних галузей, насамперед, звертають увагу на динаміку номінального валютного курсу. Однак для міжнародної торгівлі набагато важливішим виглядає рівень відносних цін товарів, з чого випливає необхідність застосування концепції реального валютного курсу.

Реальний валютний курс вважається одним із ключових макроекономічних індикаторів і його невідповідність стану комплексу макроекономічних фундаментальних показників країни створює досить серйозний макроекономічний дисбаланс. Відтак відхилення реального валютного курсу від його рівноважного значення, яке відповідає рівню розвитку економіки, стає важливим індикатором і свідчить про необхідність зміни в монетарній або фіскальній політиці уряду.

Для порівняння відносних цін (чи реального курсу) використовується концепція паритету купівельної спроможності (ПКС) або закон єдиної ціни, який визначається як рівність вартості кошика товарів всередині країни та в інших країнах. Тобто, у випадку дотримання паритету, обмінний курс і рівень внутрішніх цін зростають з однаковою

---

<sup>1</sup> Дорошенко І.В. Грошово-кредитна політика економічного зростання у трансформаційній економіці./ Київський національний торговельно-економічний університет. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. – Київ, 2001. – С.40.

швидкістю, і конкурентоспроможність національних товарів не змінюється. Зниження реального валютного курсу ( $R$ ) означає дорожчання іноземних товарів і зростання відносної цінової конкурентоспроможності національного експортного виробництва. Реальне зміцнення валюти погіршує конкурентоспроможність національних товарів. Однак, на практиці, у короткостроковій перспективі паритет не дотримується. Для розрахунку реального валютного курсу найчастіше використовується наступна формула:

$$R = e \cdot \frac{P_f}{P_d}, \quad (3.1)$$

де  $R$  – реальний валютний курс,  $e$  – обмінний курс національної валюти по відношенню до іноземної (кількість національної валюти за один долар США),  $P_f$  – індекс зовнішніх цін,  $P_d$  – індекс внутрішніх цін.<sup>1</sup> Співвідношення  $\frac{P_f}{P_d}$  коливається навколо 1 в результаті, зокрема, різної продуктивності праці, існування додаткових експортних та імпорتنних витрат на подолання торговельних бар'єрів тощо.

За допомогою залежності (3.1), яка ґрунтується на ПКС і пов'язує рівень внутрішніх і зовнішніх цін та обмінного курсу, зовнішньоторговельний баланс може бути керований через валютний курс. Для забезпечення прибутковості зовнішньоторговельних операцій співвідношення внутрішньої та зовнішньої ціни експортного товару  $\frac{P_d}{P_f}$  не повинно перевищувати номінального курсу  $e$ , а для імпортованого товару співвідношення  $\frac{P_d}{P_f}$  має бути більшим за  $e$ . Таким чином, повинно виконуватись рівняння:

$$\frac{P_d}{P_f} \leq e \leq \frac{P_d}{P_f}, \quad (3.2)$$

де  $e$  – обмінний курс внутрішньої валюти по відношенню до іноземної (кількість національної валюти за одиницю національної),  $P_d$  і  $P_f$  – ціна експортованого товару на внутрішньому і зовнішньому ринках, виражена відповідно в національній та іноземній валюті,  $P$  і  $P_f$  – ціна імпортованого товару на внутрішньому та зовнішньому ринках, виражена відповідно в національній та іноземній валюті.

Зниження курсу національної валюти призводить до зростання експортних цін у виразі внутрішньої валюти і тим самим робить ви-

<sup>1</sup> Прогнозування і розробка програм. Методичний посібник. / За ред. Бесєдіна В.Ф. – Мін. економіки України Науково-дослідний економічний ін-т. – К: Вид-во Науковий світ, 2000. – С.30.



робництво на експорт більш прибутковим у порівнянні з продажем всередині країни.

Аналіз наслідків девальвації національної грошової одиниці в умовах української економіки свідчить, що стимулюючий вплив на розвиток експорту вона має із деяким часовим лагом (приблизно 5-6 міс.) і лише у поєднанні з імпульсами, що походять від пожвавлення кон'юнктури міжнародних ринків. Однією з причин цього є постійне адміністративне втручання у зовнішню торгівлю протягом останніх років, що значно послаблює безпосередній вплив валютного курсу на динаміку чистого експорту.

Стимулюючий результат девальвації гривні у 1998-1999 рр. ілюструє, зокрема, аналіз відносних змін цін експортних та імпорتنих товарів та показників міри прибутковості експорту порівняно з виробництвом конкуруючих з імпортом товарів (за цей показник приймається співвідношення ефективних обмінних курсів за експортом та імпортом – див. табл. 3.1), проведений українськими економістами. Чим більше від одиниці співвідношення ефективних обмінних курсів за експортом та імпортом (відповідно у 1999 та 2000 рр.), тим більша прибутковість експортного виробництва.

Таблиця 3.1

*Динаміка ефективного курсу гривні  
за експортом та імпортом*

Показники	1996	1997	1998	1999	2000
Ефективний обмінний курс за експортом	1,000	0,414	0,514	0,827	1,040
Ефективний обмінний курс за імпортом	1,000	0,526	0,579	0,692	0,843
Співвідношення ефективних обмінних курсів за експортом та імпортом	1,000	0,787	0,888	1,195	1,234

*Джерело:* Шумська С. Девальвація валюти як інструмент економічної політики // Економіст. – 2001. – №5. – С. 20.

Оцінка цінової конкурентоспроможності економіки України з урахуванням поточних змін валютного курсу гривні й інфляції показує, що резерв конкурентоспроможності відносно рівня 2-го кв. 1998 р. ще не вичерпано.<sup>1</sup> Зокрема, протягом першого півріччя 2002 р. цінова конкурентоспроможність підвищилася на 9,5 п.п., що дає підстави продовжувати політику стабільної гривні. Наші приблизні розрахунки цінової конкурентоспроможності окремих галузей української економіки (величина більша за одиницю свідчить про вищу конку-

<sup>1</sup> <http://www.forecast.dax.ru>.

рентоспроможність, і навпаки) показують, що під впливом девальвації національної валюти у 1998-1999 рр. спостерігалось збільшення конкурентоспроможності продукції майже усіх галузей за виключенням машинобудування, що можна пояснити значною часткою імпортової складової у собівартості продукції цієї галузі (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

**Цінова конкурентоспроможність галузей промисловості  
у 1996-2001 рр.**

Галузі	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Електроенергетика	1,26	1,25	1,09	1,03	1,3	0,99
Паливна	1,73	2,0	2,03	1,92	1,7	1,12
Чорна металургія	1,01	1,11	1,07	1,08	1,03	1,20
Машинобудування	0,79	0,66	0,72	0,59	0,91	0,86
Харчова	1,04	0,81	0,85	0,87	0,78	0,76
Хімічна і нафтохімічна промисловість	1,00	1,08	1,13	1,09	0,98	1,00
Легка	0,71	0,72	0,93	1,09	0,92	1,01
<i>Зміна номінального ВК, %</i>	-5,3	-0,5	-80,5	-52,0	-7,2	2,5
<i>Зміна реального ВК, %</i>	24,2	8,6	-50,4	-26,8	17,2	8,1

*Розраховано за даними:* Статистичний щорічник України за 1996 рік. – К. Мінстат. – 1997. – С.329; Статистичний щорічник України за 1997 рік. – К. Мінстат. – 1998. – С. 311; Статистичний щорічник України за 1998 рік. – К. Мінстат. – 1999. – С. 294; Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К. Мінстат. – 2000. – С. 302; Тенденції української економіки. – 2001. – Лютий. – С. 6; Тенденції української економіки. – Грудень 2000.– С.20; Тенденції української економіки. – Грудень 2001.– С.16; Тенденції української економіки. – Грудень 1999.– С.21; Виробництво та індекси обсягу промислової продукції по галузях за січень-грудень 2000 р. / Стат. Бюлетень про основні показники роботи промисловості України за січень-грудень 2000 р. (Держ. комітет статистики України) – С.3-6; За оперативними даними Держкомстату.

Незважаючи на підвищення конкурентоспроможності українських товарів внаслідок девальвації гривні у 1998 р., стійке збільшення обсягів експорту почалося лише з 4-го кварталу 1999 року, коли було досягнута відносна стабільність в економіці та у валютно-фінансовій сфері (обсяг експорту товарів та послуг в першому кварталі 1999 р. становив 3587 млн. дол. США, в другому кварталі – 4833 млн. дол. США, в третьому – 4130 млн. дол. США, в четвертому – 4508 млн. дол. США<sup>1</sup>). Це свідчить про необхідність підтримки стабільного курсу національної валюти та максимально низьких темпів інфляції для збільшення обсягів експорту. Розширення українського експорту у 2000-2001 рр. спостерігалось, переважно, по головним експортним галузям: експорт неблагородних металів збільшився відповідно на

<sup>1</sup> Тенденції української економіки. – Квітень 2002. – С. 20.

32,7% та 3,9%, що дало зростання його питомої ваги у структурі експорту з 42,2% у 1999 р. до 44,9% в 2000 р. і 41,3% в 2001 р.; обсяги експорту хімічної промисловості у 2000 р. збільшилися на 42,4%, а її частка в структурі експорту – з 9,3% до 10,7% (в 2001 р. – зменшилися на 5,1% при скороченні частки до 9,09%). Таким чином, відбувалося нарощування експорту традиційних товарів українського експорту – напівсировинних товарів (питома вага продукції проміжного споживання в загальному обсягу експорту становила 67,1%). Тобто суб'єкти господарської діяльності України недостатньо скористалися сприятливою зовнішньою кон'юнктурою для освоєння нових ринків. Хоча необхідно відмітити наявність позитивних зрушень у структурі українського експорту у 2000 та 2001 рр. – зокрема, відбулося помітне зростання експорту машин, устаткування і механізмів на 48,2% й 26,22% відповідно.

У 2001 р. продовжувалося зростання обсягів експорту продукції чорної металургії (на 3,9%). Цінова конкурентоспроможність галузі, незважаючи на ревальвацію обмінного курсу гривні, не зазнала відчутного тиску в напрямі погіршення з боку внутрішніх чинників: середньозважена ціна експорту тонни основних видів металопродукції зросла на 7% при зростанні внутрішніх цін на матеріальні складові собівартості металургійного виробництва – в електроенергетиці – на 1,3%, у паливній промисловості – на 6,1%.<sup>1</sup> Однак зниження світових цін на різні види продукції металургії на 20-40% зумовило падіння рентабельності галузі з 26% у 2000 р. до 11-12% у 2001 р.; в цілому в фізичному вимірі експорт українського металопрокату у січні-листопаді 2001 р. зменшився на 1,6% за одночасного покращання його структури: збільшилась частка високотехнологічного прокату й зменшилась – сировинних матеріалів.<sup>2</sup> Це ілюструє вплив іншого фактора підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товарів, а саме уповільнення темпів інфляції, яке діє в тому ж напрямі, що й зниження обмінного курсу.

Внаслідок сильного стимулюючого впливу девальвації валюти у 1998-1999 рр. поряд із припливом капіталу в експортоорієнтований сектор економіки та відповідним зростанням обсягів експорту відбуваються і якісні зміни в структурі вітчизняного виробництва, а саме: випереджаючі темпи зростання галузей з високою часткою доданої вартості та виробництв, зорієнтованих на випуск продукції кінцевого споживання. Диверсифікація українського експорту протягом 1996-

<sup>1</sup> Оперативні дані НБУ в Інтернеті. [www.bank.gov.ua](http://www.bank.gov.ua).

<sup>2</sup> За даними Центру моніторингу зовнішніх товарних ринків. – Бізнес. – 2002. – № 6. – С.33-35.

2001 рр. зросла на 12% у всіх секторах економіки, що є наслідком покращання економічної політики в країні.<sup>1</sup> Відтак, зменшується чутливість українського експорту до коливань цін на зовнішніх ринках і в цілому до зовнішніх шоків. Таким чином, використання протягом деякого часового періоду заниженого обмінного курсу гривні поряд із структурною перебудовою української економіки сприяло розвитку високотехнологічних галузей, виходу на нові ринки та розширенню сфер впливу українського експорту, створює основу для пошуку шляхів підвищення нецінової конкурентоспроможності продукції високотехнологічних галузей і подальшої оптимізації структури вітчизняного експорту.

В економічній теорії покращання торговельного балансу через девальвацію національної валюти в значній мірі залежить від величини еластичності експорту та імпорту, тобто від чутливості попиту на експортні (імпортні) товари до зміни цін або доходу.

Можливість “викривленого ефекту” девальвації валюти першим розглянув А. Маршал: девальвація матиме негативні наслідки для врівноваженого торговельного балансу, “якщо загальна еластичність попиту кожної країни менша від одиниці”<sup>2</sup>.

Існує чотири види еластичності: еластичність експортного попиту та еластичність національної експортної пропозиції; еластичність імпортної пропозиції та еластичність національного імпортного попиту. В загальному вигляді девальвація веде до поліпшення торгового балансу тоді, коли сума еластичностей іноземного попиту на національний експорт та національного попиту на імпорт по модулю більша 1 (умова Маршалла-Лернера)<sup>3</sup>:

$$| \eta(ed) | + | \eta(md) | > 1, \quad (3.3)$$

де  $\eta(ed)$  – еластичність попиту на експорт,  $\eta(md)$  – еластичність попиту на імпорт.

Еластичність пропозиції експорту (імпорту) за відносною ціною відображає залежність обсягу експорту (імпорту) від зміни відносної ціни. Еластичність пропозиції експорту за відносними цінами можна описати наступним рівнянням:

$$E_{RP} = \frac{\Delta XV / XV}{\Delta RPX / RPX}, \quad (3.4)$$

<sup>1</sup> Головень В. Про диверсифікацію торгівлі в Україні // Тенденції української економіки. – Грудень 2001. – С. 65.

<sup>2</sup> Маршал А. Валюта, кредит і торгівля. // Цит. за: Барр Р. Политическая экономия. – М.: Международ. Отношения, 1994. – С. 650.

<sup>3</sup> Ершов М.В. Валютно-финансовые механизмы в современном мире. Кризисный опыт конца 90-х годов. – М.: «Экономика», 2000. – С.73.

де  $XV$  – обсяг експорту,  $\Delta XV$  – зміна обсягів експорту,  $RPX$  – відносна ціна,  $\Delta RPX$  – зміна відносної ціни статей експорту.

Велика еластичність експорту означає, що експорт збільшиться в тій же, або більшій пропорції, що й відносні ціни на нього. Велика еластичність імпорту означає, що імпорт скорочується в тій же, або більшій пропорції, в якій зростають внутрішні ціни на нього.<sup>1</sup>

Аналіз змін структури та обсягів українського експорту свідчить про існування досить значних і швидких змін у зовнішньоторговельній діяльності, які характерні для економіки перехідного періоду. У зв'язку з цим важко отримати надійні оцінки еластичності, і тому значення еластичності визначаються на підставі досліджень країн із ринковою економікою. В цих країнах оцінки відносної еластичності пропозиції експорту за ціною змінюються у широкому діапазоні в залежності від товарної структури статей експорту. Для продуктів первинної переробки (сировини) короткострокові (за один рік) показники еластичності мають невеликі значення від 0,1 до 0,7, тоді як для готових виробів їх величина становить від 0,5 до 1<sup>2</sup>. З іншого боку, на розширення обсягів експорту впливають також зовнішні фактори, зокрема, попит на імпорт в країнах торговельних партнерах, кон'юнктура світових ринків, перспективи розширення зовнішніх ринків збуту тощо.

Таким же чином можна визначити еластичність експортних (імпортних) цін за валютним курсом, яка відбиває зміни відносної ціни в залежності від змін валютного курсу. Показники еластичності українського експорту та імпорту мають наступні значення (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Показники еластичності українського експорту та імпорту за номінальним валютним курсом**

Показники	1997	1998	1999	2000	2001
Еластичність зміни експорту за курсом	0,97	0,49	0,60	1,17	1,16
Еластичність зміни імпорту за курсом	0,91	0,48	0,53	1,09	1,17

Розраховано за даними: Тенденції української економіки. – Квітень 2002. – с.20-22.

На практиці ціни змінюються в меншій пропорції, ніж валютний курс, та із певним часовим лагом. Це пов'язано з ціновою політикою фірм – імпортерів, які шляхом недоотримання прибутків прагнуть

<sup>1</sup> Там же. – С.74.

<sup>2</sup>Прогнозування і розробка програм. Методичний посібник. / За ред. Беседіна В.Ф. – Мін. економіки України Науково-дослідний економічний ін-т. – К: Вид-во Науковий світ, 2000. – С.312.

зміцнити свої позиції на ринку, підвищити конкурентоспроможність товарів. Більш повне включення змін обмінного курсу в ціни відбувається в умовах підвищення внутрішнього попиту і зростання цін в країні, яка девальвує свою валюту. Таким чином, довгострокові коефіцієнти еластичності вищі, ніж короткострокові, що означає потенційну можливість пристосування споживання та попиту до змін відносних цін, викликаних девальвацією. Еластичність сукупного глобального попиту та пропозиції має більші значення внаслідок існування певних запасів імпортованих та експортованих товарів.

Коефіцієнт еластичності імпортованих цін в США за валютним курсом в середньому в 1990-х роках становив 0,39, тобто подорожчання долара на 1% веде до зниження імпортованих цін, виражених в доларах, на 0,39.<sup>1</sup> Що стосується експортованих цін, то кожний відсоток зростання курсу долара США викликає підвищення світових експортованих цін на 0,5%, а зниження валютного курсу веде до відповідного зниження цін на 0,48%. В свою чергу, експортні ціни промислово розвинутих країн зростають на 0,63%, а знижуються на 0,21.<sup>2</sup> Відтак, в цілому тенденції коливання валютного курсу ведуть до підвищення цін.

Таку поведінку цін у залежності від динаміки обмінного курсу описує термін “ефект проходження”, який розраховується як відношення процентної зміни цін, виражених в доларах США, до процентної зміни валютного курсу. Ефект проходження для американського імпорту дорівнює 31% (тобто зміна імпортованих цін становить лише третину від зміни обмінного курсу). Для Японії ефект проходження – 75%, для імпорту ФРН – 105% (ціни зменшуються на величину навіть більшу за зміни обмінного курсу).

У цьому контексті треба відмітити, що в Україні ефективність використання девальвації валюти як інструмента покращання торговельного балансу та швидкість реакції останнього на зміни валютного курсу значною мірою обмежуються переважанням у структурі українського експорту товарів із низькою еластичністю, і слабка, порівняно із впливом світової кон’юнктури, реакція українського експорту на девальвацію валюти пояснюється положеннями теорії еластичності.

Відповідно реакція українського імпорту також визначається значенням еластичності, яка залежить від його товарної структури. В залежності від статей імпорту еластичність за доходами та ціною може коливатися у широких межах, як правило її значення для готової продукції вище, ніж для сировини та проміжної продукції. Імпорт енер-

---

<sup>1</sup> Ершов М.В. Зазнач. праця. – С.104.

<sup>2</sup> Там же. – С.144.

гоносіїв традиційно не надто чутливий до змін цін та валютного курсу, тому у зміні обсягів імпорту необхідно виділяти окремо енергетичний та неенергетичний сектор. Відтак, при проведенні валютної політики в Україні слід враховувати, що девальвація національної валюти збільшить вартість імпорту без істотного скорочення його обсягів, перш за все, в енергетичному секторі.

Для визначення розміру девальвації валюти, яка має скоригувати дефіцит платіжного балансу, існує наступна формула:<sup>1</sup>

$$(1 + p) = (1 + n)^{(\eta(md)h + \eta(ed) - 1)} \quad (3.5)$$

де  $n$  – відсоток девальвації, необхідний для відновлення рівноваги балансу,  $p$  – початковий дефіцит балансу, розрахований у відсотках до ВВП,  $\eta(md)$  – еластичність національного попиту на імпорт,  $\eta(ed)$  – еластичність іноземного попиту на національний експорт.

Взагалі реалізація загальної тенденції поліпшення торговельного балансу і стимулювання економічного зростання через девальвацію національної валюти залежить від ряду факторів. Економічне зростання України в 2000-2001 рр. значною мірою пов'язане з використанням сприятливих умов для нарощування експорту українських товарів, покращанням кон'юнктури світового ринку, економічним зростанням у країнах-головних торговельних партнерах (зокрема, в Росії та Білорусі, в країнах Південно-Східної Азії і Тихоокеанського басейну). За розрахунками Г.Краузе економічне зростання у країнах ЄС на 1% стає причиною збільшення українського експорту на 0,8-1,0% та надає імпульс зростанню виробництва в Україні на 0,2-0,3%.<sup>2</sup> Україна зайняла своє місце в міжнародній торгівлі та розподілі праці, поставляючи на світовий ринок метали та вироби з них, продукцію хімічної та інших низько- та середньотехнологічних галузей. Важливу роль у розвитку експорту з 2000 р. відіграло підвищення цін на зовнішніх ринках на основні види експортної продукції з України, яке в деякій мірі пов'язано із зростанням цін на головні статті експорту з Росії – нафту та газ.

Збільшення обсягів експорту залежить також від наявності певного виробничого потенціалу галузей економіки. Наприклад, існування "союзних" масштабів української трубної промисловості, яка має значні надлишкові потужності (в 1999 р. ці потужності використовувались на 33%, а в 2000 р. – на 48%) і обумовлює в значній мірі можливість швидкого нарощування обсягів (при сприятливій зовнішній

<sup>1</sup> Барр Р. Значч. праця. – С. 654.

<sup>2</sup> Г.Краузе. Вплив Європейського Валютного Союзу на економіку України // Україна на шляху до Європи. – К.: Фенікс, 2000. – С.268

кон'юнктурі) цієї статті українського експорту.<sup>1</sup> При максимальному завантаженні виробничих потужностей зростання експорту викличе підвищення цін всередині країни внаслідок виникнення незадоволеного внутрішнього попиту. Це зростання внутрішніх цін зведе нанівець переваги, що виникли внаслідок девальвації валюти. Для галузей, які працюють на внутрішній ринок, девальвація є стимулюючим фактором внаслідок можливої переорієнтації споживчого попиту на вітчизняні товари.

Отже, зміна відносних цін вітчизняних і зарубіжних товарів в результаті девальвації валюти може виступати важливим чинником розвитку внутрішнього виробництва, перш за все, імпортозаміщуючих виробництв, оскільки збільшення попиту веде до збільшення цін на продукцію, яка по якості близька до імпоротної. Виробники будуть використовувати можливість збільшити норму прибутку через підвищення цін, але в таких межах, щоб зберегти конкурентоспроможність своїх товарів. Девальвація змінює витрати виробництва (зокрема збільшує вартість енергоносіїв), але з деяким часовим лагом. Якщо при існуючому валютному курсі внутрішні витрати є занадто великими, то щоб не бути витісненими з ринку, галузі промисловості повинні будуть провести реорганізацію (підвищити продуктивність праці, покращити якість продукції тощо).

Дослідженням взаємозв'язку реального курсу рубля з динамікою промислового виробництва займалися російські економісти (працівники Інституту економічного аналізу<sup>2</sup>, В.Конторович<sup>3</sup>). Головний висновок, який випливає з результатів цього аналізу за допомогою статистичних методів, полягає в тому, що, починаючи з другої половини 1993 р., в російській економіці існує негативна кореляція темпів проросту промислового виробництва й реального курсу рубля, який був головним чинником (а не номінальний валютний курс та індекс цін) динаміки економічної активності в країні. Згідно з параметрами регресійних рівнянь, розрахованих за кварталними даними 1998-2001 рр., підвищення індексу реального ефективного валютного курсу в Росії на 1% супроводжувалось зниженням річних темпів приросту ВВП на 0,5%, продукції сільського господарства – на 0,8%, інвестицій в основний капітал – на 0,8%, експорту – на 1,4%, промислового виробництва – на 0,7%.

---

<sup>1</sup> Деловая неделя. – 2001. – №21. – С.4.

<sup>2</sup> Илларионов А. Реальный валютный курс и экономический рост // Вопросы экономики. – 2002. – № 2. – С.37-38

<sup>3</sup> Конторович В. Взаимосвязь реального курса рубля и динамики промышленного производства в России // Экономический журнал ВШЭ. – 2001. – № 3. – С. 363-374



Не менш важливі висновки були зроблені при дослідженні впливу реального валютного курсу на зміни структури промислового виробництва. Зокрема, доведено, що лише коли значення реального ефективного курсу валюти є близькими до рівня паритету купівельної спроможності, це сприяє як економічному зростанню, так і галузевим зрушенням в промисловості на користь обробних і високотехнологічних галузей. Підвищення ж реального курсу веде до втрати цими галузями підтримки з боку валютного курсу, тому в структурі як промислового виробництва, так і експорту починають переважати галузі з низьким ступенем обробки продукції.

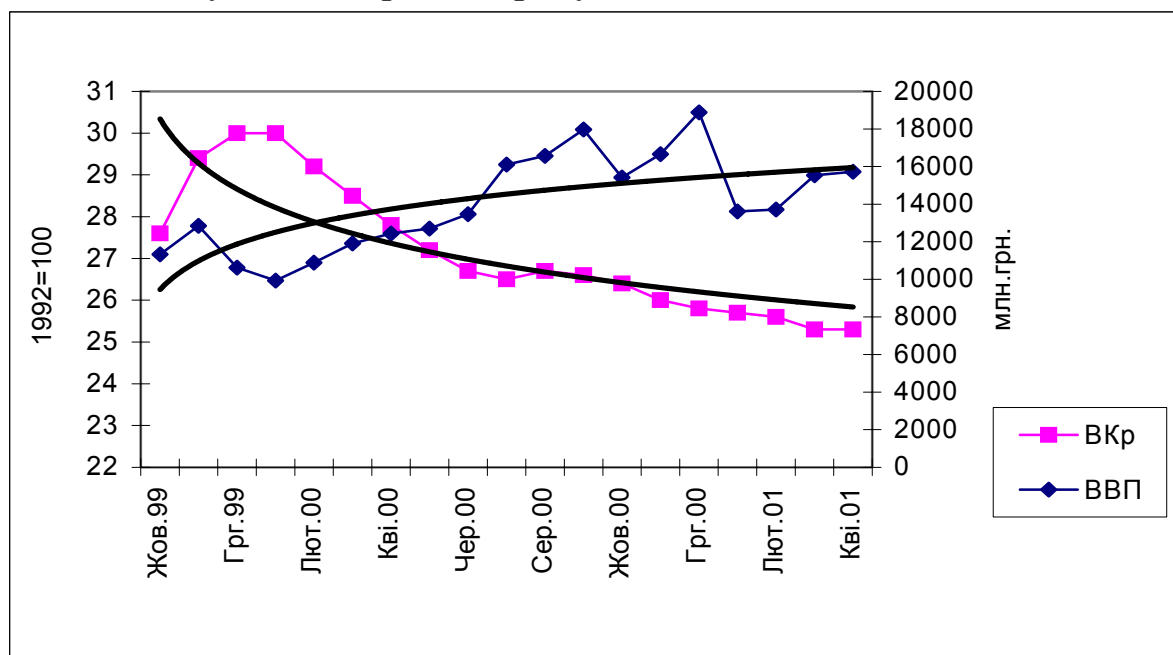


Рисунок 3.1. *Згладжуванні тренди ВВП та реального валютного курсу (ВКр) в Україні (жовтень 1999 – жовтень 2001 рр).*

(За даними: International Financial Statistics. – Wash.: IMF, 2001.–№9; Тенденції української економіки. – Грудень 2001).

За нашими розрахунками, коефіцієнт кореляції між величиною ВВП та значеннями реального валютного курсу становить  $-0,762$  (див. рис. 3.1), що є свідченням існування в Україні досить високої зворотної залежності між цими макроекономічними показниками. Згідно з параметрами регресійних рівнянь, розрахованих для України за кварталними даними 1998-2001 рр., підвищення індексу реального ефективного валютного курсу на 1% супроводжувалось зниженням річних темпів інвестицій в основний капітал – на 0,3%, експорту – на 4,1%, промислового виробництва – на 0,4%<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Розраховано за даними: International Financial Statistics. – Wash.: IMF, 2001. – № 9; Тенденції української економіки. – Грудень 2001.

Таким чином, для прискорення темпів економічного зростання найбільш сприятливим є рівень реального валютного курсу, який є дещо заниженим відносно ПКС або відповідає цьому рівню, оскільки значне відхилення валютного курсу від паритетного рівня в бік заниження збільшує рівень витрат в економіці (перш за все, через зростання цін на імпортовані складові виробництва). В цьому контексті девальвація є політикою перемикавання витрат, яка впливає на структуру внутрішніх витрат на іноземні та вітчизняні товари, і, таким чином, на сукупну пропозицію. Відповідно до положень теорії еластичності, чим більша частка доходу витрачається на певний вид товару, тим більшою є еластичність попиту на нього за ціною. В Україні майже весь доход домогосподарств витрачається на предмети поточного споживання, тож уподобання українських споживачів досить різко змінюються при зміні цінової ситуації на ринку. Тому девальвація гривні 1998-1999 рр. мала відчутний вплив на розвиток як імпортозаміщення (що ілюструє, зокрема, зменшення за 1996-2000 рр. диверсифікації українського імпорту на 9,8%<sup>1</sup>), так і виробництва в цілому. В цілому в 2000 р. товарів народного споживання вироблено на 24,5% більше, ніж у 1999 р., в тому числі продовольчих товарів – на 18,9%, а непродовольчих товарів – на 31,7%, темпи приросту промислової продукції у 2001 р. становили 14,2% (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Темпи приросту обсягів виробництва  
по галузях за 1997- 2001 рр.**

(% до попереднього року)

Галузі	1997	1998	1999	2000	2001
Електроенергетика	-3,0	-0,2	7,0	-2,9	2,6
Паливна	6,0	-0,2	-1,0	-4,1	54,3
Чорна металургія	8,0	-7,0	6,0	20,7	4,9
Машинобудування	4,0	-3,0	-2,0	16,1	18,8
Харчова	-10,0	-1,0	7,0	26,1	18,2
Хімічна і нафтохімічна промисловість	2,0	2,0	0,3	5,0	10,6
Лісова і деревообробна	-0,9	8,0	21,0	37,1	23,2
Будівельних матеріалів	-10,0	5,0	-2,0	-0,4	11,4
Легка	1,0	4,0	8,0	39,0	13,8
Всього	-0,3	-1,0	4,0	12,9	14,2

Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 1996 рік. – К., 1997 р. – С.329; Статистичний щорічник України за 1997 рік. – К., 1998 р. – С. 311; Статистичний щорічник України за 1998 рік. – К., 1999 р. – С. 294; Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К., 2000 р. – С. 302; Тенденції укра-

<sup>1</sup> Головень В. Зазнач. праця. – С. 65

їнської економіки. – 2001. – Лютий. – С. 6. Виробництво та індекси обсягу промислової продукції по галузях за січень-грудень 2000 р. - Стат. Бюлетень про основні показники роботи промисловості України за січень-грудень 2000 р. (Державний комітет статистики України) – С.3-6; Статистичний бюлетень за 2001 рік.

Ще одним важливим наслідком імпортозаміщення є покращання стану експортного сектора та його здатність заробляти іноземну валюту для закупівлі більш високоякісних товарів і послуг, перш за все, інвестиційного попиту.

Досить відчутним був вплив девальвації гривні на динаміку імпорту в Україні: його обсяги за 1998-1999 рр. скоротилися на 14,3% і 19,3%, у тому числі імпорт текстилю у 1999 р. зменшився на 13,4%, продукції харчової промисловості – на 19,6%. У 2000 р. імпорт продукції тваринництва та продукції харчової промисловості продовжував скорочуватись – відповідно на 46,3% та 0,9% (табл. 3.5). Це спричинило перерозподіл сегментів внутрішнього ринку між іноземними і вітчизняними товаровиробниками на користь останніх. Це означає, що ринок споживчих товарів власного виробництва оновився, розширився в асортименті і цілком може конкурувати з імпортними аналогами не лише за ціною, а й за якістю, причому найбільш яскраво негативна кореляція із зменшенням імпорту існує в харчовій промисловості. Водночас, на деяких сегментах ринку продовжується домінування імпоротної продукції, перш за все, через нестачу потрібного сучасного устаткування. В цілому значних змін в структурі імпорту не відбулося – Україна залишалась нетто-імпортером палива і машинотехнічної продукції.

Таблиця 3.5

**Темпи приросту обсягів імпорту  
за групами товарів у 1997-2001 рр.**

(% до попереднього року).

Основні групи товарів	1997		1998		1999		2000		2001	
	Питома вага, %	% зміни обсягу	Питома вага, %	% зміни обсягу	Питома вага, %	% зміни обсягу	Питома вага, %	% зміни обсягу	Питома вага, %	% зміни обсягу
Живі тварини та продукція тваринництва	1,1	-39,0	1,5	15,8	1,6	-12,1	0,8	-46,3	1,2	у 1,7 р.б.
Продукти рослинного походження	1,0	-33,3	1,26	10,6	1,6	1,5	2,2	60,0	1,7	-12,1
Продукція харчової промисловості	2,9	-40,7	3,8	10,3	3,7	-19,6	3,2	-0,9	3,7	34,3
Мінеральні продукти	47,6	-15,4	43,1	-22,5	47,3	-11,4	46,9	16,8	42,6	2,8
Продукти хімічної пром. та пов'язаної з	7,3	19,6	6,8	-19,9	6,7	-20,8	6,4	13,9	7,1	25,5

Основні групи товарів	1997		1998		1999		2000		2001	
	Питома вага, %	% зміни обсягу	Питома вага, %	% зміни обсягу	Питома вага, %	% зміни обсягу	Питома вага, %	% зміни обсягу	Питома вага, %	% зміни обсягу
нею галузей										
Пластмаси та каучук	4,2	-6,5	4,6	-6,9	4,3	-24,3	4,5	22,9	4,4	11,1
Деревина та вироби з неї	0,5	-28,1	0,5	-16,3	0,5	-30,1	2,8	12,2	0,46	47,1
Неблагородні метали та вироби з них	3,9	-17,6	4,28	-5,5	3,5	-34,9	4,9	70,0	5,2	20,7
Машини, устаткування та механізми	5,0	-65,7	15,6	165,4	13,0	-32,5	13,9	25,9	15,1	22,5
Прилади та апарати	1,4	14,9	1,7	1,8	1,5	-25,9	x	x	1,7	40,8
Текстиль	2,9	-2,3	3,7	10,2	4,0	-13,4	4,0	19,5	4,1	15,5
Засоби транспорту	5,0	47,7	6,1	3,1	4,5	-39,5	3,6	-6,1	4,7	48,1
Всього	100	-8,1	100	-14,3	100	-19,3	100	17,8	100	13,0

Розраховано за даними: Статистичний щорічник України за 1996 рік. – К., 1997 р. – С.329; Статистичний щорічник України за 1997 рік. – К., 1998 р. – С. 311; Статистичний щорічник України за 1998 рік. – К., 1999 р. – С. 294; Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К., 2000 р. – С. 302; Тенденції української економіки. – 2001., Лютий. – С. 6; Оперативні дані Держкомстату.

В 2000-2001 рр. спостерігається позитивна динаміка розвитку імпорту, що є наслідком, по-перше, реального зміцнення гривні, а по-друге – свідчить про поживлення економічної діяльності в Україні та розширення внутрішнього платоспроможного попиту. В четвертому кварталі 2000 р. темпи зростання імпорту (21,2%) значно перевищили темпи зростання реального ВВП (4,8%).<sup>1</sup> Це дає можливість зробити висновок, що з II половини 2000 р. імпортозаміщення як джерело економічного зростання почало втрачати свій потенціал: іншими словами стабільне зростання реального валютного курсу гривні спричинило ситуацію, коли імпортувати товари стало прибутковіше, ніж виробляти їх всередині країни. Взагалі імпортери реагують швидше, ніж експортери на коливання валютного курсу: у травні 2001 р., коли реальний курс гривні вже на 3,5% перевищував його січневий рівень, спостерігалось різке збільшення загального обсягу імпорту відносно широкого кола товарів (майже на 50%), за 1-й кв. 2001 р. порівняно з відповідним періодом попереднього року збільшення імпорту становило 4,8%, у 2-му кв. – 20,7%, у 3-му кв. – 24,9%, у 4 кв. – 10,0%.<sup>2</sup> До позитивних зрушень можна віднести деяке поліпшення структури імпортованих енергоресурсів (скорочення імпорту та збільшення експорту нафтопродуктів при незначному зростанні негативного сальдо щодо сировини нафти, зменшення газової складової) та скорочення більш

<sup>1</sup> Розраховано за даними: Тенденції української економіки. – Квітень 2002. – С.6, 20.

<sup>2</sup> Розраховано за даними: Тенденції української економіки. – Грудень 2001. – С.80.

ніж удвічі від'ємного сальдо щодо продукції машинобудування (це є наслідком пошкваллення інвестиційної діяльності).

В економічній теорії аналіз позитивного впливу зовнішньоекономічної кон'юнктури на економічну динаміку базується на показнику зовнішньоторговельного мультиплікатора. Згідно визначенню<sup>1</sup>, мультиплікатор зовнішньої торгівлі – це відношення зміни національного доходу до зміни експорту, що його викликала:

$$K = 1/(1 - MPC), \quad (3.6)$$

де  $K$  – мультиплікатор,  $MPC$  – гранична схильність до споживання товарів вітчизняного виробництва.

З іншого боку, мультиплікатор можна розглядати як коефіцієнт, в якому зростання національного доходу має в чисельнику граничну схильність до експорту ( $s = \Delta S / \Delta Y$ ), а в знаменнику – до імпорту ( $m = \Delta M / \Delta Y$ ).<sup>2</sup> Таким чином, приріст експорту (зокрема, внаслідок заниженого обмінного курсу відносно рівня ПКС) тісно пов'язується із збільшенням національного доходу, а висока схильність до імпорту (в тому числі, через завищення обмінного курсу) у подальшому уповільнює зростання національного доходу. Зростання національного доходу відбувається доти, доки діє ефект девальвації валюти і експорт перевищує імпорт. Після досягнення рівноваги між експортом та імпортом, зростання національного доходу призупиняється (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Співвідношення темпів приросту (зниження) експорту (імпорту) та ВВП в Україні протягом 1996- 2001 рр.**

Показники	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Гранична схильність до експорту ( $s = \Delta S / \Delta Y$ )	1,2	-0,1	0,7	0,3	5,7	1,55
Гранична схильність до імпорту ( $m = \Delta M / \Delta Y$ )	3,2	-0,6	0,86	0,7	3,9	1,6

Розраховано за даними: Тенденції української економіки (табл. 2,4) – 2001. – Квітень. – С.11.

З табл. 3.6. видно, що протягом 1997-1999 рр. темпи приросту експорту та імпорту відставали від темпів приросту ВВП – фактично експорт та імпорт скорочувались меншими темпами, ніж падав ВВП. І лише у 2000-2001 рр. спостерігається ситуація прискореного зростання експорту та імпорту – на 1% зростання ВВП припадає 5,7% зростання експорту та імпорту – на 1% зростання ВВП припадає 5,7% зростання експорту та 3,9% імпорту (1,55 та 1,6% у 2001 р.). Таким чином,

<sup>1</sup> Словник сучасної економіки Макміллана / Пер. з англ. – К.: “АртЕк”. – 2000. – С.320.

<sup>2</sup> Бункіна М.К. Валютний ринок. – М: АО “ДИС”. – 1995. – С. 22.

на динаміку зовнішньої торгівлі негативно впливає як завищення валютного курсу (період 1997 р.), так і значна його заниженість (після кризи 1998 р.). Найбільш оптимальний період – коли валютний курс був близьким до рівня ПКС, що спостерігалось протягом 2000-2001 рр. Причому, якщо у 2000 р. темпи приросту експорту перевищували темпи приросту імпорту, що означало наявність потенціалу зростання ВВП в Україні, то в 2001 р. існувало хоча й незначне (13,98% проти 14,45%), але більш прискорене зростання імпорту. В цілому Україна приєдналася до групи країн, в яких середньорічні темпи приросту експорту та імпорту стійко перевищують темпи приросту ВВП (табл. 3.7). Майже співпадають темпи приросту експорту та ВВП у Туреччині, Мексиці та США. Найбільше перевищення темпів приросту експорту та імпорту було в Японії за рахунок незмінного ВВП при незначних темпах приросту експорту та імпорту.

Таблиця 3.7

**Середньорічні коефіцієнти приросту ВВП, експорту, імпорту та їх співвідношення у деяких країнах за 1996-2000 рр.**

(відсотків до попереднього року)

Країна	ВВП	ВК	Реальний ВК	Експорт	Імпорт	Споживчі ціни	Співвідношення темпів приросту експорту та ВВП, раз	Співвідношення темпів приросту імпорту та ВВП, раз
Аргентина	2,01	-0,01	x	4,20	4,61	-0,10	2,10	2,30
Туреччина	75,01	68,64	x	80,73	83,12	73,66	1,08	1,11
Мексика	24,22	8,05	x	25,01	28,77	19,13	1,03	1,19
Філіппіни	4,53	11,44	-2,11	21,82	14,50	7,11	4,82	3,20
Таїланд	3,66	9,99	x	13,19	6,98	4,23	3,61	1,91
США	5,93	3,90	4,24	6,14	10,19	2,47	1,04	1,72
Німеччина	2,68	-5,46	-3,47	9,58	9,87	1,36	3,57	3,68
Японія	0,56	2,76	-2,06	4,01	4,61	0,30	7,16	8,23
Чехія	7,25	7,78	2,75	13,58	12,80	6,76	1,87	1,77
Польща	17,35	12,38	3,99	19,96	23,04	12,74	1,15	1,33
Росія	35,60	43,90	-1,97	49,92	36,36	32,07	1,4	1,02

Розраховано за даними: International Financial Statistics. – Wash.: IMF, 2001. – № 9. – pp.92-98, 282-287, 368-375, 466-471, 584-589, 686-691, 692-697, 712-719, 824-831, 850-856, 874-882.

Процес мультиплікації доходів і витрат у межах національної економіки внаслідок початкового імпульсу з боку зовнішнього попиту

відбувається наступним чином: збільшення доходів, отриманих експортерами завдяки розширенню збуту продукції за кордоном, веде до збільшення витрат на товари виробничого та споживчого призначення як в межах національної економіки, так і на імпортні товари. Розширення платоспроможного попиту справляє позитивний вплив на рівень вітчизняного виробництва й водночас веде до збільшення обсягів імпорту, що діє у напрямі погіршення торговельного балансу. В країнах-торговельних партнерах внаслідок зростання імпорту відбувається зниження доходів, що веде до підсумкового скорочення імпорту. Відтак виникає двостороння тенденція до відновлення балансу між експортом та імпортом. Мультиплікатор зовнішньоторговельної діяльності пояснює також передачу від країни до країни тенденції пожвавлення або рецесії ділової активності.

У цілому, економічне зростання, яке ініціюється збільшенням обсягу експорту, оцінюється економістами як досить ефективне й бажане.<sup>1</sup> Оскільки воно має не тільки ефект реальної взаємозалежності та мультиплікатора стосовно іншої економіки, а й також гарантує, що зростання не буде обмежено або припинено проблемами платіжного балансу, тому що воно робить доступною будь-яку іноземну валюту для оплати додаткового імпорту, необхідного для зростання.

В Україні існує ряд факторів, які обмежують мультиплікативний ефект від розширення експорту:

- надлишок іноземної валюти, який утворюється внаслідок перевищення експорту над імпортом, спрямовується переважно до міжнародних резервів НБУ та використовується для обслуговування зовнішнього боргу;
- значна гранична схильність до імпорту в Україні (частка імпорту у ВВП в 2000 р. була на рівні 56,3%, у 2001 р. – 48,6%);
- збільшення позитивної різниці між експортом та імпортом вело до зменшення надходжень від ПДВ до бюджету (з 6,6% ВВП у 1999 р. до 5,6% ВВП у 2000 р.)<sup>2</sup>, оскільки в Україні щодо експорту використовується світова практика оподаткування ПДВ за нульовою ставкою, а рівень питомої ваги експорту у ВВП в останні роки не опускався нижче 40%. Крім того, сама структура українського експорту зумовлює значну потребу в імпорті енергоносіїв, сировини матеріалів, комплектуючих виробів, які (раніше більшою, нині меншою мірою) не оподатковуються ПДВ і ввізним

---

<sup>1</sup> Словник сучасної економіки Макміллана / Пер. з англ. – К.: “АртЕк”, 2000. – С.142.

<sup>2</sup> Вахненко Т. Платіжний баланс як дзеркало внутрішньо економічних процесів та зовнішньоекономічних відносин України // Тенденції української економіки. – 2001. – Лютий. – С.8.

митом як товари критичного імпорту. Тож податкові витрати виникають за обома напрями зовнішньої торгівлі.

Все це негативно впливає на формування інвестиційних ресурсів, обмежує розвиток національного виробництва, зменшує можливості для державного фінансування як структурних реформ, так і соціальних програм, податковий тягар перекладається на внутрішніх споживачів, що обмежує їхню купівельну спроможність.

Водночас необхідно відмітити негативні наслідки швидкого зростання експорту з України. Частка експорту у ВВП в 2000-2001 рр. становила відповідно 60,7% і 50,8% – це характеризує високу ступінь відкритості української економіки та підвищення залежності вітчизняної економіки від зовнішніх чинників, збільшує її вразливість від зовнішніх шоків. Зокрема, співвідношення обсягу експорту трубної продукції та обсягу реалізації її на внутрішньому ринку становить 80%:20%, коли в Європі співвідношення експорту-імпорту протилежне.<sup>1</sup> З іншого боку, це є свідченням зменшення критерію ефективності внутрішнього виробництва, оскільки занижений курс гривні (внаслідок значної її девальвації у 1998-1999 рр.) дозволяв навіть недостатньо конкурентоспроможним виробництвам займати виграшне становище.

Порушення еквівалентності між експортом та імпортом веде до підвищення реального обмінного курсу гривні, отже, імпортувати товари стає більш прибутковим, ніж вкладати кошти у їх виробництво всередині країни. Відтак, зменшуються стимули для довгострокового інвестування в реальний сектор економіки, що є необхідною умовою структурної перебудови економіки. Таким чином, аналіз стану і тенденцій розвитку української економіки та зовнішньоекономічного сектора в умовах існування заниженого курсу гривні дає можливість зробити висновки як про нестачу прогресивних змін у структурі українського експорту, так і стримування структурних реформ в економіці взагалі.

Протягом 2000-2001 рр. Україна вичерпала девальваційний ефект цінової конкурентоспроможності, що сформувався після кризи 1998 р. Ревальвація реального валютного курсу гривні у ці роки на 17,4% не була сприятливою для експортоспроможності вітчизняного виробництва, хоча зміцнення української валюти відбувалося під впливом об'єктивних факторів:

- досягнення позитивного сальдо торговельного балансу;

---

<sup>1</sup> Деловая неделя. – 2001. – №21. – С.4.



- надходження коштів від приватизації майна державних підприємств;
- поступового накопичення золотовалютних резервів НБУ (до 4 млрд. дол. США протягом 2002 р.);
- прискорення темпів економічного зростання та збільшення продуктивності праці;
- відставання темпів зростання грошової маси (15% за I пів. 2001 р.) від темпів зростання виробництва (18,8%);
- реструктуризація виплат за зовнішніми боргами, внаслідок чого прямий державний зовнішній борг України скоротився протягом 1-го кварталу 2002 р. на 283,9 млн. дол. США до 7,7 млрд. дол. США. Державний внутрішній борг скоротився на 76,3 млн. грн. і сягнув 20,98 млрд. грн. Загальний обсяг державного боргу зменшився майже на 1,4 млрд. грн. до 61,9 млрд. грн. (станом на 31.03.02).<sup>1</sup>

Країна, що має такі високі темпи приросту ВВП і промислового виробництва – 9,0% і 14,2% за 2001 р. – за законами економічної теорії не може мати валюту, що девальвує. В цих умовах додаткова емісія не створює інфляційного тиску, а обслуговує потреби розширеного виробництва. До позитивних наслідків зміцнення національної валюти можна віднести також зменшення вартості обслуговування зовнішніх боргів і зростання заробітної плати в доларовому еквіваленті, що має позитивний вплив як на розширення платоспроможного попиту, так і на підвищення рівня добробуту. За 2001 р інфляція споживчих цін становила 6,1%, ревальвація гривні – 2,5%, реальні грошові доходи населення зросли на 6,7%, а реальна зарплата – на 11,1%.<sup>2</sup>

Аналіз динаміки валютного курсу гривні у період його стабільності (жовтень 1999 р. – 2001 р.) за допомогою математично-статичних методів дозволив визначити лінійний зв'язок темпів зростання валютного курсу гривні ( $\ln(\delta(Y))$ ) з місячними змінами ВВП ( $\ln(\delta(X1))$ ), обсягами валютного ринку в Україні ( $\ln(\delta(X2))$ ), швидкістю М2 ( $\ln(\delta(X3))$ ) та динамікою споживчих цін ( $\ln(\delta(X4))$ ). Усі змінні представлено у логарифмічній формі.

Аналіз впливу зазначених чинників на динаміку валютного курсу веде до висновку, що динаміка гривні у середньостроковій перспективі визначається переважно обсягами валютного ринку в Україні, який є найбільш статистично значимим чинником. Рівняння багато-

<sup>1</sup> Тенденції української економіки. – 2002. – №4. – С.3.

<sup>2</sup> Тенденції української економіки. – 2002. – №4. – С.3.

факторної регресії, розраховане за статистичними даними з ідентичними позначенням змінних підтверджує цей висновок:

$$\ln(\delta(Y)) = -0,007 - 0,003 * \ln(\delta(X1)) - 0,173 * \ln(\delta(X2)) + 0,245 * \ln(\delta(X3)) + +1,141 * \ln(\delta(X4)), \quad (3.7)$$

Коефіцієнт множинної кореляції для рівняння (3.7) становить 0,838, коефіцієнт детермінації – 0,702. Перевірка на адекватність за критерієм Фішера (при рівні помилки 0,05) дає позитивний результат ( $7,674 > 3,18$ ), рівняння є адекватним дійсності.<sup>1</sup>

Незалежний коефіцієнт у рівнянні (3.7) становить -0,007, що означає ревальвацію валютного курсу (грн./дол. США) на 0,7% щомісяця при інших рівних умовах. Негативні значення коефіцієнтів для ВВП і обсягів валютного ринку свідчать про те, що дані чинники сприяють зміцненню національної валюти. Підвищення ВВП на 10% при інших рівних обставинах викликає ревальвацію гривні на 0,03%, а збільшення на 10% обсягів валютного ринку – на 1,73%. Більш суттєвий вплив на динаміку валютного курсу спостерігається з боку третьої та четвертої змінних (швидкість обігу М2 та темпи внутрішньої інфляції) – при зростанні швидкості М2 на 1% гривня девальвує на 0,245%, а 1% інфляції споживчих цін відповідає 1,14% девальвації гривні. Таким чином, динаміка інфляції та девальвації майже співпадає, що відповідає викладеним вище положенням про тісний взаємозв'язок цих макроекономічних показників. Отже, для стабільності гривні важливим є продовження тенденції зростання ВВП, підтримка низькоінфляційного середовища та розширення обсягів валютного ринку, яке відбувається за рахунок подальшого розвитку експорту з країни.

Однак сприятливі зовнішні обставини, які є головними факторами економічного зростання в Україні, є не стійкими. У 2001 р. та протягом наступних двох років прогнозується зменшення темпів зростання світової економіки. Зниження цін (зокрема на нафту, що веде до відповідного падіння цін на чорні та кольорові метали) або зменшення попиту на світових ринках призведе до ситуації, коли сальдо українського зовнішньоекономічного балансу знову може стати від'ємним. А тенденція підвищення реального валютного курсу веде до масштабного проникнення іноземних товарів на внутрішній ринок, і відповідного скорочення вітчизняного виробництва. Одночасне зупинення внутрішнього та зовнішнього ринку матиме катастрофічні наслідки для української економіки. Тому для підтримання позитивної

---

<sup>1</sup> Лук'яненко І., Краснікова Л. Економетрика. – К.: Знання, 1998. – С.43.

тенденції зростання економічна політика має бути зосереджена на підтримці оптимального валютного курсу гривні, який коригується відповідно до темпів внутрішньої інфляції; збільшенні інвестиційної привабливості економіки; реалізації порівняльних переваг країни в метало – та працесмних виробництвах; на стимулюванні імпорту інвестиційних товарів, технологій, закупівлі ліцензій для виробництва національних конкурентоспроможних виробів.

### **3.2. Конкурентоспроможність української економіки під впливом валютної політики**

Ступінь і характер інтеграції країни в світогосподарські зв'язки, перш за все, в міжнародну торгівлю, а також національна конкурентоспроможність визначається комплексом економічних і політичних факторів. Найбільш важливими, які враховуються у Щорічнику світової конкурентоспроможності, є наступні вісім: рівень розвитку національної економіки, ступінь інтернаціоналізації, роль державного бюджету в регулюванні економіки, розвиток фінансових ринків, якість інфраструктури ринку, розвиток науки та технології, якість ділового менеджменту, динаміка ринку праці (всього при оцінці приймаються до уваги майже 250 критеріїв<sup>1</sup>). Вважається, що чим бідніша країна на природні ресурси, тим меншим є її економічний потенціал, а чим вищий рівень техніко-економічного розвитку, тим більше, при інших рівних умовах, продукції вона виробляє для світової торгівлі.<sup>2</sup>

Базою в цій сфері є розробка інтегрального індексу конкурентоспроможності, який представляється Світовим економічним форумом у Давосі (Швейцарія) в межах щорічного Звіту про глобальну конкурентоспроможність за 1997-1999 рр.<sup>3</sup> Як правило, розвинуті країни займають більш високі позиції за мікроекономічним індексом конкурентоспроможності, який віддзеркалює великі порівняні переваги національних підприємств. У країнах з трансформаційною економікою більш високим є рівень макроекономічної конкурентоспроможності, який визначає активні дії держави, спрямовані на підтримку націона-

---

<sup>1</sup> Оболенский В. Глобализация мировой экономики и Россия // МЭИМО. – 2001. – №3. – С. 23-34.

<sup>2</sup> Там же. – С. 29.

<sup>3</sup> Кондратьев В. Макроэкономические проблемы конкурентоспособности России // МЭИМО. – 2001. – № 3. – С.54, Куликов Г.В. Японский менеджмент и теория международной конкурентоспособности. – М.: ОАО “НПО” “Экономика”, 2000. – С.13-14.

льних компаній в умовах слабо розвинутого інституціонального середовища.

У широкому розумінні, конкурентоспроможність – це обумовлені економічними, соціальними і політичними факторами позиції країни або товаровиробника на внутрішньому і зовнішньому ринках. При цьому наголос робиться на стабільності конкурентоспроможності в довгостроковому періоді: відповідно до думки професора Дж. Сакса, ”конкурентоспроможними є ті нації, які вибирають інституції і політику, що сприяють довгостроковому зростанню”. Комісія по промисловій конкурентоспроможності при Президенті США визначає конкурентоспроможність як “можливість країни в умовах вільного та справедливого ринку виробляти товари та послуги, що відповідають вимогам світових ринків при одночасному збереженні або підвищенні доходів своїх громадян”.<sup>1</sup>

Відтак, визначальним фактором конкурентоспроможності є витрати на виробництво товарів і використання новітніх технологій, які збільшують продуктивність праці та впливають на створення високої доданої вартості. Іноді країна може підтримувати штучну конкурентоспроможність, проводячи політику обмеження імпорту (протекціонізм), надаючи державні субсидії національним виробникам, використовуючи приховане субсидіювання експорту як наслідок значної девальвації національної грошової одиниці, коли її валютний курс стає заниженим відносно рівня паритету купівельної спроможності, або за рахунок скорочення реальної заробітної плати як чинника зменшення собівартості національних товарів. В Україні широко використовувалась підтримка конкурентоспроможності експорту як за рахунок девальвації національної валюти, так і за рахунок стримування зростання заробітної плати, що веде до існування так званої “номінальної” конкурентоспроможності. Досягнення “реальної” конкурентоспроможності передбачає розвиток ринкової інфраструктури країни, високу якість товарів і послуг, постійне зростання добробуту населення. Тож важливим фактором є умови внутрішнього ринку, оскільки конкурентоспроможність продукції визначається не лише на зовнішньому, а, перш за все, на внутрішньому ринку. Так, економіки розвинутих країн майже на 90% залежать від внутрішнього виробництва, а українська економіка лише на 41,1%<sup>2</sup> (залежність в 2000 р. від експорту Японії –

---

<sup>1</sup> Цит. За: Куликов Г.В. Зазнач. праця. – С. 11.

<sup>2</sup> Залежність економіки від внутрішнього виробництва визначається за формулою: 100% - частка експорту у ВВП.

10,8%, США – 7,9%, Німеччини – 29,4%, Польщі – 20,1%, України – 58,9%)<sup>1</sup>.

У сучасній світовій практиці відбувається перехід від використання порівняльних переваг, які відбиваються в низьких витратах на робочу силу та природні ресурси, до конкурентних переваг, що базуються на розвинутому інституціональному середовищі, нових організаційно-інституційних формах виробництва, унікальних товарах і технологіях. Підвищується роль мікроекономічних факторів конкурентоспроможності, внесок яких в економічне зростання становить 55% (макроекономічних відповідно – 45%). Водночас в останні роки істотно зменшилась різниця між витратами виробництва аналогічних виробів на японських, західноєвропейських та американських фірмах, що обумовлює збільшення значення якості експортної продукції та посилення нецінової конкуренції.

Конкурентоспроможність на мікрорівні визначається двома групами факторів: рівнем розвитку національних компаній та якістю мікроекономічного бізнес-середовища (на яке припадає до 60% внеску в економічне зростання).<sup>2</sup> Серед окремих факторів конкурентоспроможності на мікрорівні найбільше значення мають технологія виробничих процесів, кваліфікація менеджерів, досвід маркетингу. З боку підприємницького середовища – інтенсивність конкуренції на внутрішньому ринку, розвиток інформаційної інфраструктури (згідно з оцінками Світового економічного форуму в 90-ті роки фактор доступності бізнес-інформації і розвиненості інформаційної структури за своїм впливу на конкурентоспроможність перевищив фактор доступності фінансових ресурсів), ускладнення характеристик попиту та відповідність внутрішньої пропозиції попиту за якісними та кількісними характеристиками. Саме останні фактори найменш розвинуті в Україні, що визначає низький рівень її конкурентоспроможності на світових ринках.

В цілому, Україна має наступні початкові порівняльні конкурентні переваги:

- унікальний природоресурсний потенціал: значні запаси корисних копалин (особливо залізо- та марганцеворудних) і вигідне територіальне розміщення сировинних родовищ (займаючи 1% території земної кулі, Україна має 5,2% світових природних ресурсів);
- висока родючість сільськогосподарських угідь (25% світових запасів чорноземів);

<sup>1</sup> Розраховано автором за даними: International Financial Statistics. – Wash.: IMF. – 2001. – № 9.

<sup>2</sup> Кондратьев В. Ззнач. праця. – 54.

- високий рівень кваліфікації професійних робітників при низькій заробітній платі;
- наявність системи науково-дослідних інститутів як основи для розробки та впровадження нових технологій;
- вигідне транспортне географічне положення: на території України зосереджений значний транспортний потенціал загальноєвропейського значення (нафто- і газопроводи, лінії електропередач, морський та річковий транспорт тощо)<sup>1</sup>.

Відтак, поєднання на незначній відстані (150-300 км<sup>2</sup>) комплексу енергетичних, рудних, нерудних та інших природних ресурсів створює необхідні передумови для розвитку металургійного, машинобудівного й хімічного комплексів світового значення. Водночас актуальною проблемою залишається забезпечення зацікавленості міжнародних економічних центрів у високотехнологічному та ефективному використанні цих природних ресурсів України, оскільки у випадку освоєння подібних ресурсів в інших регіонах планети (Африці, Австралії) Україна втратить свої переваги. За класифікацією, яку запропонував М. Портер, Україна знаходиться на першій стадії розвитку конкурентоспроможності, на якій головну роль відіграють фактори виробництва, у тому числі наявність природних ресурсів та основних фондів, в значно меншій ступені конкурентоспроможність України базується на таких факторах, як висока кваліфікація робочої сили та передові технології. Відтак, для підвищення конкурентоспроможності української економіки можливо використовувати макроекономічний підхід, який головну увагу приділяє таким параметрам, як вартість факторів виробництва, динаміка сукупного попиту, норми інвестування і заощадження, обмінний курс національної валюти.<sup>3</sup>

Розвинуті країни підтримують свою конкурентоспроможність шляхом інтенсифікації нововведень та інвестицій, що означає вкладення фірмами коштів в сучасне обладнання та кращу технологію, в купівлю ліцензій на винаходи та створення спільних підприємств. Фірми не лише використовують, але й покращують імпортовану техніку та технологію, створюють власними силами нову (відомо, що світові лідери не продають техніку останнього покоління), що є важливою умовою досягнення більш високої стадії конкурентоспроможності. Новітні технології дозволяють подолати односторонність економічної

<sup>1</sup> Пахомов Ю.М., Лук'яненко Д.Г. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі. – К.: "Україна", 1997. – С. 25.

<sup>2</sup> Фащевский Н., Чернюк Л. Геоелектронічний потенціал розвитку виробничих сил України // Економіка України. – 2002. – №7. – С. 33 (С.32-36).

<sup>3</sup> Куликов Г.В. Зазнач. праця. – С. 19.

спеціалізації, забезпечити структурні зрушення, подолати становище хронічної нестійкості, що є одним із наслідків нееквівалентності в міжнародному обміні на підґрунті технологічної відсталості. Внаслідок важкого фінансового становища українські підприємства ще не мають можливості здійснити якісний стрибок до капіталоємних стадій конкурентоспроможності, але використання елементів стратегії діяльності зарубіжних підприємств є необхідним.

Отже, на сучасному етапі політика держави має бути націлена на підтримку конкурентоспроможності, по-перше, традиційних експортних галузей української економіки, які спираються на значні мінерально-сировинні ресурси та забезпечують основну частку валютних надходжень (експорт чорних металів, мінеральних добрив, алюмінію та виробів з нього), по-друге, тих галузей, які мають великий експортний потенціал розвитку – це виробництво високотехнологічних товарів машинобудування та машинотехнічної продукції (приладів, електричних машин, залізничних локомотивів, засобів наземного транспорту, літальних, космічних апаратів, ракетноносіїв та їх частин, військової техніки), а також сфери створення та практичного застосування нових речовин та матеріалів, матеріалів із заданими властивостями, стратегічних матеріалів для електронної промисловості, сфери біотехнологій, і, по-третє, враховувати перспективи розвитку ринку послуг та їх експорту (транспортних, телекомунікаційних, фінансових, туристичних тощо). Стабільно високим коефіцієнтом покриття імпорту експортом відрізняються такі групи технологічних товарів, як залізничні локомотиви і рухомий состав, трамваї, літальні, космічні апарати та їх частини, судна, човни, інші плавучі засоби. Це доводить, що перелічені групи продукції мають конкурентні переваги у порівнянні з іноземними аналогами. Крім зазначених галузей, Україна має конкурентоспроможні технології з виробництва нових матеріалів, регулювання хімічних, біохімічних і біофізичних процесів, біотехнології.<sup>1</sup> Розвиток і підтримка цих галузей є пріоритетними завданнями нарощування експортного потенціалу та удосконалення структури експорту України в довгостроковому періоді.

Тенденції в змінах частки країни у світовому експорті показують її конкурентоспроможність в довго- та середньостроковій перспективі, відбивають успіхи країни на шляху проникнення на світові ринки. Доля України в світовому експорті незначна і протягом 1996-2000 рр. ще знизилась на 0,07 п.п. (табл. 3.8). Головне суперництво в цій сфері

---

<sup>1</sup> Щедріна Т.І. Розвиток міжнародного трансферу технологій в Україні // Економіка і прогнозування. – 2000. – №2. – С. 110-112.

ведеться між США, доля якої стабілізувалась на рівні 12%, та Японії, частка якої в світовому експорті коливається між 7,4% та 9%.

Таблиця 3.8

*Деякі показники міжнародної конкурентоспроможності  
України, Польщі та США*

Показники	Країни	1996	1997	1998	1999	2000
Частка в світовому експорті, %	Україна	0,38	0,37	0,32	0,30	0,31
	Польща	0,45	0,47	0,50	0,48	0,50
	США	11,70	12,46	12,54	12,48	12,38
Показник проникнення імпорту	Україна	40,63	41,74	42,69	45,33	49,65
	Польща	23,74	26,37	26,16	26,48	28,01
	США	9,96	10,26	10,10	10,68	11,80
Продуктивність праці, тис. дол. США на 1 працюючого	Україна	8,47	8,99	8,28	6,63	6,48
	Польща	9,63	9,49	10,36	10,25	10,85
	США	61,66	64,07	66,86	69,43	73,02

*Розраховано за даними:* International Financial Statistics. – Wash.: IMF, 2001. – № 9; Тенденції української економіки. – 2001. – № 9.

Показник проникнення імпорту розраховується як відношення імпорту до сукупного внутрішнього попиту (виробництво плюс імпорт мінус експорт), виражене у відсотках<sup>1</sup>. Цей індикатор показує інтенсивність імпорту та орієнтацію на імпортні поставки. Як правило, розвинуті держави із великою конкурентоспроможністю внутрішньої продукції мають меншу ступінь проникнення імпорту. Показник проникнення імпорту в Україні (майже 50%) має тенденцію до зростання і суттєво відрізняється від його значень у США та інших розвинутих країнах (в Японії, наприклад, він становить біля 6%), що віддзеркалює велику залежність економіки України від імпортних поставок.

Важливим показником конкурентоспроможності країни є продуктивність праці, яка залежить від змін в ефективності виробництва. Продуктивність праці в Україні та США відрізняються майже на порядок (див. табл. 3.8.), що демонструє різницю в рівнях ефективності вітчизняного та американського виробництва.

Показник спеціалізації експорту країни розраховується як відношення частки експорту окремої галузі в загальному обсягу експорту з країни до середньої частки експорту цієї галузі всіх країн Європейського союзу в загальному експорті цих країн, виражена у відсотках. Величина більша 100% означає спеціалізацію експорту країни на да-

<sup>1</sup> Куликов Г.В. Зазнач. праця – С.209.



ній галузі. Показник спеціалізації українського експорту в 2000 р. по відношенню до країн Європейського Союзу по окремих галузях становив: металургія – 888%, текстиль – 41%, деревообробна промисловість – 19%, виробництво машин і устаткування – 32%, хімічна промисловість – 60%.<sup>1</sup>

На рівні окремих галузей ступінь проникнення імпорту (табл. 3.9) відбиває структуру ринку продукції, коли вітчизняні товари продаються краще (гірше) за імпортовані. Цей показник має певні обмеження: низький показник необов'язково означає існування внутрішніх бар'єрів, а лише вищу конкурентоспроможність національних товарів (як, наприклад, в українській харчовій промисловості, де показник проникнення імпорту становив приблизно 10%).

Таблиця 3.9

**Проникнення імпорту та ступінь залежності від іноземної конкуренції деяких галузей української промисловості у 2000 р. та 2001 р.**

Галузі	Проникнення імпорту, %		Ступінь залежності від іноземної конкуренції, %	
	2000	2001	2000	2001
Харчова	9,8	5,6	17,9	13,8
Неблагородні метали й вироби з них	45,7	122,8	94,0	99,5
Хімічна і нафтохімічна	96,2	69,5	99,9	92,4
Деревообробна	10,5	11,5	41,0	94,2
Машини і устаткування	91,4	60,2	99,0	80,4
Легка промисловість	124,1	156,9	93,9	68,1
Усього	53,8	55,3	79,1	80,3

*Розраховано за даними:* Статистичний бюлетень за 2001 рік; Інформаційне агентство Експресінформ – <http://www.ei.com.ua>; офіційна Інтернет-сторінка Держкомстату <http://www.ukrstat.gov.ua>

Дослідження зміни галузевого випуску в залежності від зміни частки імпорту за регресійною моделлю російськими економістами<sup>2</sup> показало існування негативного зв'язку іноземної конкуренції та обсягів виробництва продукції лише для харчової промисловості, в інших галузях зі збільшенням частки імпорту зростали й обсяги випуску, що пояснюється як результат підвищеного внутрішнього попиту. Висока ступінь проникнення імпорту в окремих галузях може відбивати спеціалізацію експорту країни на продукції цих галузей (в Україні така ситуація існує у виробництві неблагородних металів та виробів з них,

<sup>1</sup> Розраховано за даними: Куликов Г.В. Зазнач. праця – С.219; Статистичний щорічник України за 2000 рік. –К., 2001. – С. 281.

<sup>2</sup> Горбань М., Гуриев С., Юдаева К. Россия в ВТО: Мифы и реальность // Вопросы экономики. – 2002. – №2. – С. 79.

хімічній та нафтохімічній промисловості). В цілому, цей показник демонструє частку імпорту у структурі внутрішнього попиту.

Більш комплексним показником, який приймає до уваги як експортну орієнтацію галузі, так і ступінь проникнення імпорту, є показник залежності від іноземної конкуренції. Він базується на припущенні, що певна галузь залежить від іноземної конкуренції пропорційно частці продукції, яка експортується. Для частки, яка не експортується, залежність від конкуренції визначається показником проникнення імпорту. Показник визначається за наступною формулою:

$$Z_{ік} = E + (1 - E)C_{прімп}, \quad (3.8)$$

де  $Z_{ік}$  – ступінь залежності галузі від іноземної конкуренції,  $E$  – частка експорту у загальному обсязі виробництва галузі,  $C_{прімп}$  – ступінь проникнення імпорту в галузі.

Найменше в Україні залежали від іноземної конкуренції у 2000 р. та 2001 р. харчова промисловість (відповідно 17,9% та 13,8%), найбільше – хімічна та нафтохімічна промисловість (99,9% й 92,4%) та виробництво машин і устаткування (99,0% і 80,4%).

Одним із індикаторів конкурентоспроможності є індекс оберненої величини ефективного реального обмінного курсу.<sup>1</sup> Згідно з теоретичними засадами, значні відхилення валютного курсу від рівня паритету купівельної спроможності впливають у напрямі створення значних структурних диспаритетів в зовнішній торгівлі та платіжному балансі. Відтак, коригування валютних курсів є одним із заходів для вирішення зовнішньоекономічних проблем та стимулювання розвитку експорту.

Реальний ефективний валютний курс – це номінальний ефективний валютний курс з поправкою на зміни рівня цін або інших показників витрат виробництва, що відбивають динаміку реального валютного курсу цієї країни по відношенню до валют країн – основних торговельних партнерів:<sup>2</sup>

$$E_r(e) = \sum_i (P_r(e) * W_i) \quad (3.9)$$

де  $E_r(e)$  – індекс реального ефективного валютного курсу,  $\sum_i$  – сума показників по країнам,  $i$  – країна-торговельний партнер,  $P_r(e) = R/R_0$  – індекс реального валютного курсу поточного року у порівнянні з базовим роком країни – торговельного партнера,  $W_i = (X_i + IM_i)/(X_{total} + IM_{total})$  – частка кожної країни в торговому обороті даної

<sup>1</sup> Киреев А. Значч. праця. – С.45.

<sup>2</sup> Прогнозування і розробка програм. Методичний посібник. / за ред. Бесєдіна В.Ф. – Мін. економіки України Науково-дослідний економічний ін-т. – К: Вид-во Науковий світ, 2000. – С.30.

країни з країнами – головними торговельними партнерами,  $X$  – експорт країни,  $IM$  – імпорт країни.

Найбільш повна інформація про реальні ефективні валютні курси (REER) публікується МВФ. За базу, яка змінюється кожне десятиріччя, на сучасному етапі прийнято 1995 р., індекси курсу кожної країни зважуються по середній за 1994-1996 рр. питомій вазі країни у взаємній торгівлі продукцією обробної промисловості. До уваги беруться також індекси заробітної плати в обробному секторі.

Аналіз динаміки реального ефективного валютного курсу за 1994-2000 рр. демонструє, що курси національних валют таких країн, як Канада, Японія, Фінляндія, Франція, Німеччина та Швеція зростають по відношенню до валют інших розвинутих країн, відповідно конкурентоспроможність товарів цих країн зменшувалась. Знижувався реальний ефективний валютний курс (і відповідно підвищувалась конкурентоспроможність) таких країн, як США, Італія, Великобританія. В Україні REER досяг свого найвищого значення в 1997 р., після валютно-фінансової кризи та значної девальвації гривні у 1998-1999 рр. він знизився і протягом 2001 р. коливався навколо рівня 119,5. Така динаміка свідчить, що починаючи з 3 кв. 1999 р., коли індекс REER впав з 130,95 до 117,72<sup>1</sup>, конкурентоспроможність української промисловості суттєво не змінилась (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

**Індекс ефективного реального валютного курсу, що базується на відносних споживчих цінах (1995=100%)**

Країни	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
США	103,4	100	104,3	112,1	120,0	119,4	125,2
Канада	103,4	100	101,7	103,2	98,6	97,6	99,5
Японія	98,3	100	84,5	80,2	78,9	89,3	95,6
Фінляндія	91,7	100	96,0	93,0	93,1	90,7	87,1
Франція	97,4	100	99,9	95,6	96,0	93,2	88,4
Німеччина	95,7	100	96,8	92,0	92,5	89,5	84,6
Італія	107,2	100	111,6	112,3	113,1	110,9	106,3
Швеція	100,2	100	108,4	103,0	100,1	97,0	95,1
Великобританія	103,7	100	102,4	120,5	128,1	127,6	131,9
Україна	83,6	100	117,9	133,5	130,4	126,6	118,4

Джерело: International Financial Statistics. – Wash.: IMF. – 2001. – № 9. – P. 56, 857.

З позиції теорії реального ефективного валютного курсу конкурентоспроможність економіки країни залежить від динаміки номінального валютного курсу і відносного рівня цін на українські товари.

<sup>1</sup> International Financial Statistics. – Wash.: IMF. – 2001. – № 9. – P. 856.

Тому при її дослідженні необхідно брати до уваги, з одного боку, фактори, що визначають зміни цінового рівня, а, з іншого – фактори, які впливають на динаміку номінального ефективного валютного курсу.

Для оцінки зростання цін в економетричних моделях враховується природа інфляції, або чинники, які найбільш суттєво впливають на підвищення цін – фактори попиту чи пропозиції. Якщо в країні домінує інфляція пропозиції, то прогнозування має будуватися на оцінці зростання витрат виробництва, у тому числі зміні світових цін. В умовах інфляції попиту враховуються такі показники, як стан бюджету та грошова маса.

В Україні протягом останніх років переважала інфляція пропозиції, і значний вплив на зростання цін мали зовнішньоекономічні чинники. При оцінці інфляційного впливу зростання світових цін, зокрема цін на енергоносії, необхідно мати на увазі, що внутрішні ціни на конкретні товари зростають із певним часовим лагом та в меншій пропорції, ніж світові ціни.

Для реалістичної оцінки інфляції необхідно враховувати також вплив факторів з боку попиту. Це, по-перше, динаміка грошової маси: якщо зростання номінального ВВП відстає від збільшення широких грошей, то в умовах відсутності альтернативних можливостей прибуткового вкладання грошей, зокрема, розвинутих фінансових ринків, утворюється відкладений інфляційний тиск. По-друге, потужним інфляційним фактором є значний дефіцит державного бюджету, оскільки велика можливість його монетарного фінансування. По-третє – інфляційні очікування, за які, як правило, приймаються значення інфляції у попередньому місяці. По-четверте, велике значення має частка фіксованих цін у ціновій структурі економіки та режим валютного курсу: фіксація валютного курсу, з одного боку, слугує “якорем” для внутрішніх цін, особливо у трансформаційних економіках, а, з іншого, – несе в собі загрозу швидкої втрати золотовалютних резервів в умовах лібералізації руху капіталів, що зменшує забезпеченість грошової маси золотовалютними резервами центрального банку.

Для розрахунку впливу окремого фактора (наприклад, імпортних цін) на інфляцію, який може бути як позитивним, так і негативним, використовується наступна формула:<sup>1</sup>

$$B = \left[ \frac{(T_{np}^1 - T_{np}^0)(C^1 + C^0)}{2} \right] / 100, \quad (3.10)$$

---

<sup>1</sup> Киреев А. Значч. праця. – С. 372.

де  $B$  – вклад у відсотках певного інфляційного фактора,  $(T_{np}^1 - T_{np}^0)$  – різниця темпів зростання імпорتنих цін у поточному та попередньому роках,  $\check{C}^1$  та  $\check{C}^0$  – частки імпорту у ВВП у поточному та попередньому роках.

Наприклад, темпи приросту світових цін у 1999 та 2000 рр. були відповідно -0,6% та 2,6%, частка імпорту у ВВП України становила в ці роки 48% та 57%.<sup>1</sup> Відповідно до формули (3.10),  $B_i = (2,6+0,6)*(57+47)/2/100 = 1,68(\%)$ , що є внеском зростання імпорتنих цін у приріст темпів інфляції в Україні.

Сума внесків в інфляцію від змін окремих факторів додається до оцінки інфляції в країні на базі тренду попереднього року (в умовах стабільної економіки можна припустити, що рівень інфляції в наступному році не перевищить її значення протягом 3-6 місяців поточного року), в результаті чого може бути отримана приблизна оцінка інфляції та зроблений прогноз рівня конкурентоспроможності економіки в поточному році.

За дослідженнями<sup>2</sup>, на сучасному етапі найбільш адекватною економетричною моделлю, яка віддзеркалює зв'язок темпів інфляції та базових факторів, є наступна:

$$P_t = (E_t)^{\alpha_1} (Y_t)^{\alpha_2} (P_{t-1})^{\alpha_3} (Mo_{t-1})^{\alpha_4}, \quad (3.11)$$

де  $P_t$  – значення індексу споживчих цін в місяці  $t$ ,  $E_t$  – темп зміни обмінного курсу гривні,  $Y_t$  – темп зміни цін виробників,  $P_{t-1}$  – інфляційні очікування в місяці  $t$  (значення індексу споживчих цін у місяці  $t-1$ ),  $Mo_{t-1}$  – темп місячної зміни монетарного фактору.

За підсумками розрахунків для української економіки параметрів  $\alpha_1$ ,  $\alpha_2$ ,  $\alpha_3$ ,  $\alpha_4$  за період 1999 р. – вересень 2001 р.<sup>3</sup> були отримані наступні значення коефіцієнтів еластичності:  $\alpha_1=0,126$ ,  $\alpha_2=1,016$ ,  $\alpha_3=0,055$ ,  $\alpha_4=0,132$ . Це означає, що девальвація валюти на 10% дає підвищення споживчих цін на 1,26%, зростанню на 1% цін виробників відповідає 1,02 зростання споживчих цін, збільшення інфляційних очікувань на 10% викликає збільшення цінового рівня на 0,55%, а місячна зміна у 10% монетарного фактору прискорює інфляційні процеси на 1,32%. Відтак, інфляція споживчих цін в Україні найбільше залежить від динаміки оптових цін виробників, що підтверджує тезу про переважно витратний характер інфляції в Україні.

<sup>1</sup> International Financial Statistics. – Wash.: IMF. – 2001. – № 9. – Р. 73.

<sup>2</sup> Марьясин М.Ш. Проблемы методического обеспечения таргетирования инфляции в российской экономике // Деньги и кредит. – 2001. – № 5. – С. 66.

<sup>3</sup> Розраховано за даними: Тенденції української економіки. – 2001. – № 9.

Фактор заниженого валютного курсу має подвійний вплив на конкурентоспроможність: по-перше, зменшення ціни експортних товарів у валютному виразі робить їх відносно дешевшими і конкурентоспроможними на світових ринках, а, по-друге, зростання цін у виразі національної валюти на імпортовані сировину, енергоносії та виробниче обладнання збільшує витрати виробництва (матеріальні витрати становлять 78% від собівартості української продукції, третина припадає на енергетичні складові<sup>1</sup>). Тому, досліджуючи динаміку конкурентоспроможності української економіки, базуючись на оцінках індексу ефективного реального валютного курсу, необхідно звернути увагу на співвідношення динаміки оптових цін у паливній промисловості та електроенергетиці порівняно із загальним рівнем цін у країні. У 1998 р. індекс приросту цін виробників в електроенергетиці та паливній промисловості становив 66,4% і 35,3% відповідно при середньому по промисловості 35,5%, в 1999 р. – -2,8% і 29,3% та в середньому – 15,7%, у 2000 р. – 10% і 35,3% та в середньому – 20,8%.<sup>2</sup> Таке прискорене зростання цін у паливній промисловості та електроенергетиці означає зменшення прибутковості вітчизняних товаровиробників і погіршення їх цінової конкурентоспроможності, яке зводить нанівець переваги від девальвації валюти. Відтак вирішення завдання підвищення конкурентоспроможності національної економіки має будуватись на зменшенні матеріало- та енергоємності українських підприємств, впровадженні нових технологій.

Для визначення факторів, що впливають на валютний курс, а через нього на конкурентоспроможність продукції, можна використати теоретичну модель режиму вільного плавання. Основними факторами в ній є пропозиція грошей, реальний ВВП та ставка відсотку. При цьому модель базується на кількісній теорії грошей, теорії купівельної спроможності грошей, доктрині паритету процентних ставок, співвідношенню Фішера між реальною та номінальною відсотковими ставками, монетаристській теорії очікувань. Відповідно до базових теорій можна вивести наступні залежності: 1) майбутній попит на грошову масу та швидкість грошової маси визначає очікувану інфляцію; 2) за даної реальної процентної ставки рівень інфляції визначає номінальну відсоткову ставку; 3) попит на грошову масу залежить від очікуваної інфляції, номінальної ставки відсотку та реального ВВП; 4)

---

<sup>1</sup> Крючкова І. Макроекономічні наслідки зміцнення гривні // Вісник НБУ. – 2001. – № 9. – С. 8.

<sup>2</sup> Виробництво та індекси обсягу промислової продукції по галузях за січень-грудень 2000 р. / Стат. Бюлетень про основні показники роботи промисловості України за січень-грудень 2000 р. (Державний комітет статистики України) – С.3-6.

попит на гроші, в свою чергу, визначає пропозицію грошей та рівень цін; 5) підсумкове співвідношення між внутрішнім і світовим рівнями цін встановлює курс валюти.

Після логарифмування ця модель зводиться до традиційної лінійної форми, яка має вигляд<sup>1</sup>:

$$\ln E = A_0 + A_1 (\ln M - \ln M^*) + A_2 (\ln Y^* - \ln Y) + A_3 (\ln i - \ln i^*), \quad (3.12)$$

де  $E$  – курс валюти,  $M$  і  $M^*$  – національна та іноземна грошова маса, значення якої регулюється центральним банком,  $Y$  і  $Y^*$  – рівень національного та іноземного реального ВВП,  $i$  і  $i^*$  – національна та іноземна номінальна відсоткова ставка.

Застосування моделі (3.12) для оцінки обмінного курсу національної валюти по відношенню до долара США, дало наступні значення коефіцієнту детермінації та критерію Фішера (при рівні помилки 0,05 має бути більшим від 3,68): 0,999 та 3856,43 в Україні, 0,676 і 6,269 в Польщі, 0,421 і 2,182 у Гонконгу, 0,547 і 3,621 в Мексиці, 0,887 і 23,218 в Японії.<sup>2</sup> Це свідчить про досить високу достовірність цієї моделі і можливість її використання для аналізу як взаємодії економік двох країн, так і для оцінки впливу окремих чинників на рівень валютного курсу та прогнозування його динаміки. Найбільш статистично значущим для України є фактор ВВП ( $t$ -статистика з 9 ступенями вільності й Альфа = 0,05 дорівнює 77,469 > 2,262). Це означає, що для підвищення рівня конкурентоспроможності української економіки необхідно сконцентрувати зусилля на підтримці стабільних темпів економічного зростання та зміщення акценту з цінової конкурентоспроможності у сферу конкуренції факторів виробництва, насамперед, інформаційних технологій.

Стабілізація реального обмінного курсу гривні протягом 2000-2001 рр. поряд із низькими темпами інфляції як чинник сприятливого макроекономічного середовища мала позитивний вплив на динаміку промислового виробництва в Україні, однак, девальваційний потенціал заниженого валютного курсу відносно рівня ПКС, себе вичерпав. Тому, відповідно до стратегічних довгострокових напрямів економічної інтеграції у світову економіку, є доцільним перейти від прихованих у величині заниженого валютного курсу експортних дотацій до відкритої державної підтримки вітчизняного експорту, а саме: до системи експортних субсидій та моделі помірною протекціонізму відповідно до норм ГАТТ/ВТО. Для захисту українських товаровиробників

<sup>1</sup> Домрачев В.Н. и др. О применении простых математических моделей к регулированию курса валюты в Украине // Финансовые риски. – 2000. – № 3. – С. 80.

<sup>2</sup> Розраховано за даними: International Financial Statistics. – Wash.: IMF. – 2001. – № 9.

вище межі імпорتنих тарифів можна використовувати розроблену в рамках ВТО програму надання державних субсидій у наступних формах: пряме бюджетне фінансування, державні пільгові кредити, податкові пільги, у тому числі за кредитами, гарантії по запозиченнях і державних закупках тощо.

Таким чином, на сучасному етапі в Україні суттєво підвищується значення таких факторів конкурентоспроможності економіки, як інституційні чинники, що змінюються відповідно до світових стандартів. Акцент на ключовій ролі державного регулювання в розвитку економіки робиться в так званому “державному підході до конкурентоспроможності”. Сильні держави цілеспрямовано формують у своїй країні конкурентне середовище. Мова йдеться про створення спеціальних програм підвищення національної конкурентоспроможності, підтримку висококонкурентних організаційних структур, надання податкових пільг для стимулювання конкурентоспроможності окремих підприємств, про концентрацію наявних коштів у пріоритетних галузях, сприянні прискореному розвитку повноцінної ринкової інфраструктури – науки, зв’язку, інформаційних систем, що дозволяє змінити порівняльні переваги країни в світовій торгівлі завдяки інтенсифікації інвестицій. Величезний емпіричний матеріал, накопичений щодо державної експансіоністської підтримки національного бізнесу, свідчить про важливість не просто сили держави в адміністративному контексті, а спонукання суб’єктів господарювання до активності та участі у спроектованих державою, часто досить складних трансформацій. Як зазначає М.Портер, “держави має підштовхувати вітчизняну промисловість і стимулювати її розвиток, а не пропонувати допомогу, яка дозволяє промисловості не розвиватися”.<sup>1</sup> Одним із яскравих прикладів ефективності державної політики є “японське диво” – поєднання бізнесу та держави. Аналіз зовнішньоекономічної моделі Китаю свідчить, що намагаючись продовжити подальшу лібералізацію і ринкову трансформацію уряд не відмовляється від макроекономічного регулювання й контролю, особливо в період, коли ринковий механізм не в змозі досконалим і раціонально розподілити ресурси.<sup>2</sup>

Особливо важливою є здатність держави формувати та підтримувати могутні експортоорієнтовані структури (як в Японії, Південній Кореї, Тайвані, Китаї<sup>3</sup>). У цих країнах формування експортоспромож-

---

<sup>1</sup> Портер М. Международная конкуренция. – М. – 1993. – С.48.

<sup>2</sup> Ван Сюе Цзюнь. Формування експортоорієнтованої моделі розвитку економіки: досвід Китаю // Економіка й прогнозування. – 2001. – № 3. – С.107.

<sup>3</sup> Сиденко В.Р. Зазнач. праця. – С. 116-126; Пахомов Ю.М. Дієздатна держава як головний фактор забезпечення економічного успіху / Глобалізація і безпека розвитку. – К., 2001. – С. 501-509.



них структур забезпечувалось не просто концентрацією в експортних фірмах фінансово-промислового потенціалу, а й мистецтвом конструювання нових виробничих систем – так званих “кластерів” – географічних груп взаємозалежних підприємств і компаній, асоційованих у певній галузі, що пов’язані спільними цілями і доповнюють один одного.<sup>1</sup> Під час реалізації цих програм активізується експортна діяльність суміжних галузей, стимулюючи їх при цьому не тільки високими вимогами до якості продукції, але й за рахунок обміну інформацією, розповсюдження новинок, підготовки персоналу, забезпечення синхронності поставок і споживання тощо, що разом дає ефект синергії. Внаслідок докладання державою диверсифікованих зусиль такі експортні структури, як “кейтресту” в Японії та “чеболі” у Південній Кореї мали підвищений заряд конкурентних переваг та унікальні можливості. Ці високі результати не були б досягнуті без координуючих зусиль державних органів: в Японії – це МІТІ (Міністерство промисловості і торгівлі), у Малайзії кластер з інформаційних технологій очолив особисто прем’єр міністр країни, у США, Італії, Південній Кореї та Тайвані координацією займаються не менш дієздатні органи.<sup>2</sup>

В Україні в 1998 р. також був створений кластер на Хмельниччині у сфері текстильного виробництва – Хмельницька асоціація “Поділля Перший”. Ця спроба була досить успішною завдяки конструктивній тісній співпраці трьох секторів – органів влади, бізнесових структур і громадських організацій, фондів, банків, навчальних закладів. На основі цього досвіду на Міжнародному економічному форумі “Нові виробничі системи і прискорений розвиток регіонів”, який відбувся 16 листопада 2001 р., були прийняті Рекомендації щодо розробки Національної програми підвищення конкурентоспроможності економіки регіонів на основі впровадження кластерів<sup>3</sup>. Робота кластерів на Поділлі продемонструвала високий потенціал кластерної моделі об’єднання підприємств у справі підвищення конкурентоспроможності галузі та розвитку економіки регіонів. Зважаючи на природні конкурентні переваги України в світогосподарській системі, головні зусилля мають бути зосереджені на формуванні виробничих енергометалургійно-хімічних регіональних кластерів.

Дії сильної держави дають мультиплікаційний ефект: підвищення доходів населення веде до інтенсифікації процесу заощадження та інвестування, зростають вимоги споживачів до якості споживчих това-

---

<sup>1</sup> Соколенко С.І. Глобалізація і економіка України. – К.: “Логос”, 1999. – С. 344.

<sup>2</sup> Тим же. – С. 345.

<sup>3</sup> Скринник Н. Кластерні моделі в реальній економіці // Економіст. – 2001. – №11. – С. 6.

рів, виникають нові можливості для підвищення кваліфікації працівників, що позитивно відбивається на конкурентоспроможності. Напроти, низький рівень доходів визначає зменшення внутрішніх заощаджень та інвестицій, що підриває загальний стан конкурентоспроможності країни та її експортні можливості. Резерв міцності у високорозвинених держав такий, що збільшення експорту відбувається і при зростаючому реальному валютному курсі національної валюти, а девальвація істотно не впливає на життєвий рівень через розвинуті механізми компенсації (наприклад, в Німеччині та Швейцарії). Досвід Китаю й інших нових індустріальних країн показав, що стійке економічне зростання можливе при ретельно спланованому державному втручанні і навіть частковому перекосі системи розміщення ресурсів і викривленні цінових сигналів, якщо вираш від такого втручання, зокрема, у результаті цілеспрямованої підтримки експортного виробництва, значно переважає втрати від неоптимального розподілу ресурсів.

Однак слід мати на увазі, що в міру досягнення більш високого розвитку державне втручання в економіку має тенденцію до зменшення. В Україні існує доволі специфічна в регулятивному плані ситуація: як правильно зазначає О.В.Плотніков, проведення політики “активізму” (за Д.Кейнсом) унеможлиблюється хронічними фінансовими дефіцитами, наявністю великого критичного імпорту, а використання “пасивної” монетаристської політики недопустимо зараз, коли постає необхідність збереження того конкурентного промислового потенціалу, що залишився.<sup>1</sup>

Витоки зовнішньоекономічних проблем України знаходяться всередині національної економіки. Сировинна спеціалізація країни, зокрема, є наслідком деформованої структури вітчизняного виробництва та застарілого виробничого обладнання. Імпортна залежність – це зворотна сторона недостатньої конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, відтік капіталу – закономірна реакція бізнесу на нестабільність ситуації і несприятливий інвестиційний клімат. Тому необхідно, перш за все, визначити внутрішні пріоритети в державній макро- і мікроекономічній стратегії, і на цій основі проводити зовнішньоекономічну політику. Якої стратегії не дотримувалась би держава – експортноорієнтованої, імпортозаміщення чи їх комбінації, її успіх буде визначатися, насамперед, ефективністю підвищення конкурентоспроможності виробництва, оскільки розширення внутрішніх і зовні-

---

<sup>1</sup> Плотніков О.В. Використання зовнішніх фінансових ресурсів у процесі світового економічного розвитку / Глобалізація і безпека розвитку. – К., 2001. – С. 475.

шніх ринків збуту неможливе, якщо вітчизняна продукція поступається імпортними аналогам в якості та ціні.

### **3.3. Інтеграція національного господарства у міжнародне співтовариство**

В останні роки найбільшої гостроти та актуальності набула проблема адаптації нашої держави до сучасних умов функціонування світового господарства. В основі економічної глобалізації лежить посилення тенденцій уніфікації та інтеграції світової економіки, які співіснують із процесами дезінтеграції в результаті існування фундаментальних відмінностей в рівнях розвитку і ефективності національного виробництва. Тобто, з одного боку, відбувається зростання відкритості національної економіки міжнародному суперництву і глобальній конкуренції, інтенсифікація під їх впливом функціонування економічної системи, а, з іншого, послаблюється значення і вплив національного державного регулювання.

Національна економіка вже не може вважатись самодостатньою: відбувається безперервна взаємодія із світогосподарськими регуляторами, які визначають піднесення або кризу виробництва, змінюють галузеву структуру економіки. Однак інтеграція країни у світову економіку – це послідовне вирішення завдань, що забезпечують, в першу чергу, загальнонаціональні інтереси країни в цілому. Так, наприклад, С. Хантінгтон<sup>1</sup> вважає, що сучасний процес глобалізації виражає намагання інтегрувати через МВФ та інші міжнародні економічні інституції незахідні економіки в глобальну економічну систему, яка перебуває під домінуванням Заходу, що є шкідливим для цих економік. На думку українського дослідника сучасних проблем глобалізації О.Г. Білоруса, “відкритість національної економіки завжди має бути відносно мінімальною, хоч і достатньою”, оскільки “об’єктивно існує глобальний закон внутрішньої компресії економіки, який стверджує: чим сильніший зовнішній вплив на національну економіку, тим вищим має бути рівень її інтеграції, більшою сила внутрішніх взаємозв’язків, сильнішим опір негативному зовнішньому впливу і загрозам”.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Цит. за: Ю.М.Пахомов. Формування глобальної системи регулювання світогосподарських відносин / Глобалізація і безпека розвитку. – К., 2001. – С. 522.

<sup>2</sup> Глобалізація і безпека розвитку. Білорус О.Г., Лук’яненко Д.Г. та ін. – К. – 2001. – С. 45.

Нині Україна знаходиться на перехресті впливів, які йдуть з боку Європи, Росії, США. Однак пріоритетне значення має європейська інтеграція паралельно зі зміцненням економічних зв'язків із країнами СНД, перш за все, з Росією, та подальший розвиток співробітництва з США. Таку політику українські економісти характеризують як “багатовекторну”<sup>1</sup>.

На проведення інтеграційних процесів впливають три моделі гео-економічної поведінки<sup>2</sup>. Суть першої моделі за О. Власюком полягає у намаганні країни зберегти традиційні господарські зв'язки (прикладом може слугувати політика Казахстану і країн Східної Азії). Друга модель – нейтральної орієнтації, що забезпечує узгодження поточних і стратегічних цілей у довгостроковому періоді, забезпечує певну стійкість економіки країни до кон'юнктурних коливань. Третя модель передбачає проведення радикальної переорієнтації на нові ринки та проведення структурної перебудови економіки. Найбільш прийнятною для України, на нашу думку, є друга модель, коли при активному пошуку шляхів виходу на балтійсько-чорноморські, арабські, європейські та латиноамериканські ринки, розвивається також економічна інтеграція з Росією. Чим ширшими і різноманітнішими є зовнішньоекономічні зв'язки, тим більш сталою буде економіка та вищою економічна безпека країни.

Стратегія інтеграції України в ЄС визначається Конституцією України; схваленими Верховною Радою України “Основними напрямками зовнішньої політики України”; “Концепцією національної безпеки України”; Угодою про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (1998 р.); затвердженими у 1998 та 2000 роках Указами Президента України Стратегією та Програмою інтеграції України в ЄС; схваленою Європейською Радою у грудні 1999 р. Спільною стратегією ЄС щодо України. 5 лютого 2002 р. Президент України підписав Наказ №104 “Про програму заходів відносно завершення вступу України до Світової організації торгівлі”, в якому найбільш нагальним завданням визначено необхідність узгодження вітчизняного законодавства з вимогами СОТ, особливо в сфері захисту прав інтелектуальної власності, нетарифного регулювання, санітарних заходів, торгівлі послугами. У відносинах з ЄС Україна сподівається на підтримку у питанні вступу України до ГАТТ/ВТО, на одержання доступу до Загальної системи преференцій ЄС; на вирішення питань щодо

<sup>1</sup> Урядовий кур'єр. – 2000. – № 34. – С. 10.

<sup>2</sup> Власюк О. Економічне співробітництво України з Росією в умовах фінансової кризи // Урядовий кур'єр. – 1998. – № 200-201. – С. 7.

приєднання України до окремих європейських програм, зокрема в галузі енергетики, транспорту, науки і техніки, охорони навколишнього середовища тощо; забезпечення недискримінаційного доступу основних експортних товарів України на ринки ЄС; активізацію фінансової і технічної допомоги країн ЄС Україні.<sup>1</sup> Таким чином, як зазначається в посланні Президента України до Верховної Ради України “Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки: Європейський вибір”, “чітка і пріоритетна орієнтація України на інтеграцію в Європейський Союз, набуття статусу спочатку асоційованого, а згодом повноправного членства в ньому має розглядатися як основа стратегії економічного та соціального розвитку нашої держави на наступні десять років і більш віддалену перспективу”<sup>2</sup>.

В цілому економічна інтеграція базується на координації, синхронізації і відповідності прийнятих рішень у сфері економіки України та ЄС і передбачає ліквідацію перешкод для розвитку конкуренції та обмежене застосування засобів протекціонізму, що веде до поступового набуття Україною повноправного членства в ЄС.<sup>3</sup> Ця політика має свої переваги та вади для української економіки, однак необхідно визнати, що європейська інтеграція, зокрема приєднання до умов ГАТТ/ВТО, є стратегічно необхідною та досить вигідною. Перевагами можна вважати: по-перше, що ринок ЄС набагато місткіший, ніж на інших напрямках (понад 500 млн. потенційних споживачів, які мають високу платоспроможність); по-друге, що ціни на ринку ЄС вищі, ніж на інших ринках української експортної продукції (ближньому й дальньому Сході); по-третє, що орієнтирами для України стануть високі стандарти виробництва, технології та організації виробництва. Як зазначає президент Л. Кучма, “зовнішньоекономічна стратегія нового етапу має... використовувати такі форми та механізми, які дадуть змогу повніше й ефективніше використовувати потенціал взаємозв’язків України з розвиненими країнами..., особливо в трансфері технологій, залученні прямих інвестицій, запровадженні сучасних систем менеджменту та маркетингу. Як засвідчує досвід практично всіх країн – претендентів на вступ до ЄС, ця мета може стати додатковим потужним стимулом і каталізатором відповідних соціально-економічних та

---

<sup>1</sup> Лук’яненко Д.Г. Інтеграція України в систему міжнародних економічних організацій як фактор безпеки розвитку / Глобалізація і безпека розвитку. – К., 2001. – С. 368.

<sup>2</sup> Урядовий кур’єр. – 2002. – 4 червня (№100).

<sup>3</sup> Крупка М.І. Фінансові особливості економічної інтеграції України у світове господарство // Фінанси України. – 2001. – № 9. – С. 16.

політичних перетворень”<sup>1</sup>. По-четверте, в умовах глобальної економічної кризи країни ЄС мають більш стабільні макроекономічні показники розвитку.

Водночас, деякі українські економісти наслідки та результати макроекономічної відкритості для України пов’язують із так званою “теоремою про лібералізацію”: якщо країна перебуває в кризі, а її президент або уряд проводить або продовжує політику лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, то своє виробництво ця країна не відводить навіть теоретично”.<sup>2</sup> Аналізуючи результати переходу України до відкритості в колективній монографії “Глобалізація і безпека розвитку” (2001 р.), академік НАН України Ю.М.Пахомов зазначає, що “високо індустріальна країна стала країною банкрутом, що виживає за рахунок проїдання сировинних ресурсів та похідної від них продукції”<sup>3</sup>. Як справедливо наголошує Д.Г.Лук’яненко, подальше прискорене відкриття української економіки може призвести до ряду деструктивних наслідків, таких як: деградація вітчизняного виробничого потенціалу; руйнування цілих галузей та окремих підприємств, що виробляють кінцевий продукт; консервація надто важкої структури виробництва з переважанням видобувної промисловості; збідніння структури експорту та імпорту товарів і послуг; закріплення за Україною ролі постачальника сировини і споживача готових виробів; послаблення позицій України в світовій торгівлі через утрату ряду важливих ринків збуту, особливо машин і устаткування; посилення фінансової і технологічної залежності від промислово розвинених країн.<sup>4</sup>

Тож актуалізується питання вступу України у ВТО, головною метою якої, поряд із створенням гармонізованих міжнародних стандартів, є неупинний рух до лібералізації торгівлі та впровадження правил по національному регулюванню, що не ведуть до зміцнення протекціонізму. Оскільки головною умовою, відкриваючою шлях у ВТО, є відповідність національного законодавства, адміністративних правил і практики регулювання зовнішньої торгівлі товарами та послугами принципам і правовим нормам системи ВТО, то найбільш важливим наслідком приєднання України до цієї організації може бути радикальна модернізація вітчизняного законодавства в сфері торгівлі това-

---

<sup>1</sup> Послання Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір: Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки". – Урядовий кур’єр. – 2002. – 4 червня (№100).

<sup>2</sup> Павловський М.А. Світ і Україна у ХХІ столітті: взаємозв’язок і співвідношення глобального та національного розвитку / Глобалізація і безпека розвитку. – К., 2001. – С. 712-713.

<sup>3</sup> Пахомов Ю.М. Економічна відкритість в умовах світогосподарської дисгармонії / Глобалізація і безпека розвитку. – К., 2001. – С. 493.

<sup>4</sup> Лук’яненко Д.Г. Зазначена праця. – С. 376.

рами та послугами<sup>1</sup>. Виконання правил і принципів ВТО відчутно впливає як на взаємодію національної економіки зі світовою економічною системою, так і на формування внутрішнього ринку, рівень конкуренції та становище вітчизняних виробників.

Для полегшення вступу у ВТО та адаптації до жорсткої міжнародної конкуренції країн, що розвиваються, і країн із трансформаційною економікою створюються спеціальні полегшені умови, а саме: для них запроваджено більш тривалий період для реалізації деяких зобов'язань і угод (так званий перехідний п'ятирічний період), передбачені винятки з певних зобов'язань, країнам, що розвиваються, надається технічна допомога.

До позитивних наслідків приєднання України до ВТО можна віднести більш широкі можливості використання накопиченого світовим співтовариством досвіду у сфері регулювання зовнішньоекономічної діяльності; збільшення стабільності і безпеки в міжнародній торгівлі; для експортерів полегшується доступ до товарних ринків (наприклад, за деякими оцінками,<sup>2</sup> квоти на експорт продукції української металургії, що дає 42% всіх валютних надходжень, після вступу у ВТО збільшаться, принаймні, на 35-41%), з'являється можливість захисту на підставі типових законів і положень ВТО від демпінгових та антидемпінгових санкцій ряду країн у формі ведення антидемпінгових та обмежувальних квот (це, в свою чергу, унеможлиблює продаж української продукції по демпінгових цінах); удосконалення механізмів внутрішньої конкуренції та стимулювання зростання конкурентоспроможності національних виробників; захист внутрішнього ринку від підробок і неякісної продукції; одержання переваг від міжнародного поділу праці і більш вільного перетоку факторів виробництва; покращання інвестиційного клімату та охорони прав інтелектуальної власності (за результатами аналізу динаміки частки прямих інвестицій в країнах із трансформаційною економікою, що приєдналися до ВТО, був зроблений висновок про підвищення іноземних інвестицій в рік вступу за інших однакових умов на 1,2% ВВП, а в наступні роки частка іноземних інвестицій залишалась на 0,8% вищою, ніж до вступу – середній рівень іноземних інвестицій в цих країнах становив 1,5% ВВП<sup>3</sup>). Відкритість економіки дозволяє суттєво зменшити витрати національних підприємств на пошук і взаємодію з іноземними партнерами. Чітке дотримання принципів ВТО зробить конкурентне сере-

---

<sup>1</sup> Россия на пути в ВТО // МЭИМО. – 2001. – № 9. – С. 121.

<sup>2</sup> Бізнес. – 2002. – №6. – С.33.

<sup>3</sup> Горбань М. та ін. Зазнач. праця – С.69.

довище всередині країни більш прозорим, забезпечить формування захисних механізмів проти монопольної практики окремих підприємств.

Зниження імпорتنих тарифів, що є домінуючою тенденцією політики режиму найбільшого сприяння, яка проводиться в рамках ВТО, вигідне вітчизняним імпортерам, оскільки дозволить зменшити вартість імпортованої сировини й виробничого обладнання, закрити шляхи контрабанді та реалізації “сірих” схем, спрямованих на ухилення від сплати митних зборів. Таким чином, приєднання до ВТО дозволяє використовувати цілий арсенал адміністративних заходів щодо захисту внутрішнього ринку, але, водночас, внутрішній ринок стає більше регламентованим, оскільки число правових документів ВТО на сучасному етапі перевищує 60, і немає галузі, якої б вони не стосувались.

Необхідно прийняти до уваги принципи нагляду МВФ за валютною політикою країн, оскільки згідно зі ст. XV “Валютні заходи” пп.2 Генеральної угоди з тарифів і торгівлі передбачається, що в усіх випадках, пов’язаних із валютними питаннями (у тому числі зі зменшенням або збільшенням валютних резервів), платіжних балансів або заходів щодо іноземної валюти країна має консультуватись із Міжнародним Валютним Фондом. Базові положення валютного контролю МВФ є наступними<sup>1</sup>:

1. Недопустимими є маніпуляції валютними курсами та здійснення впливу на міжнародну валютну систему, які заважатимуть урегулюванню платіжних позицій чи призводитимуть до отримання несправедливих конкурентних переваг над іншими країнами;

2. Для запобігання ненормального стану, який характеризується руйнівними короткостроковими коливаннями валютних курсів, необхідним є здійснення інтервенцій на валютних ринках;

3. При проведенні валютної політики країни мають враховувати інтереси інших країн.

МВФ, аналізуючи економічну ситуацію в окремих країнах і на міжнародному валютному ринку в цілому, оцінює правильність політики уряду з точки зору зміцнення зовнішньоекономічних позицій країни та впливу її валютної політики на інші країни. У випадках масштабних та довготривалих інтервенцій на валютному ринку, залучення великого обсягу позичкових коштів для погашення дефіциту платіжного балансу, введення обмежень по операціях із валютою,

---

<sup>1</sup> Бахармов Ю.М., Глухов В.В. Организация внешнеэкономической деятельности. – СПб.: “Лань” – 2000. – С. 392.



підтримки валютного курсу, який не відповідає базовим економічним факторам вважається за необхідне залучати до розробки національної валютно-фінансової політики консультантів МВФ.

Отже, негативними наслідками вступу в ВТО є, *по-перше*, досить істотний ступінь обмеження самостійності країни у сфері регулювання економіки і зовнішньоекономічних відносин і посилення наднаціонального регулювання національної економіки. *По-друге*, виникнення проблеми “асиметричної інформації”, коли учасники внутрішнього ринку володіють недостатньою інформацією про ціни та правила на світових ринках. Проблема асиметричності може виявитись у різних темпах реформування окремих галузей, підприємств, або окремих компонентів зовнішньоекономічної інфраструктури, а недостатній розвиток слабких галузей вітчизняної економіки в цілому визначатиме неефективність входження України до ВТО і потребуватиме додаткової уваги до рівномірного розвитку всіх галузей або ефективного захисту окремих галузей.

*По-третє*, зниження тарифів ускладнює захист найбільш чутливої до іноземної конкуренції вітчизняної продукції. У зв'язку з цим важливого значення набувають макро- та мікроекономічні дослідження впливу на продукцію окремих підприємств (перш за все, підприємств легкої і харчової промисловості) практики зниження тарифів і усунення бар'єрів на їхніх ринках, що потребує значних коштів. Досвід Польщі, Угорщини, Чехії після вступу цих країн у ВТО свідчить про неминучість насичення внутрішнього ринку дешевою продукцією китайського і тайванського походження (внаслідок низької вартості робочої сили в Азії), що веде до зниження обсягів виробництва, падіння рентабельності і навіть зупинки багатьох вітчизняних підприємств легкої промисловості.

Виходячи з аналізу сукупності позитивних і негативних наслідків приєднання України до ВТО, можна зробити висновок, що застосування прийнятих у ВТО методів має поєднуватись із внутрішньою економічною тактикою щодо захисту вітчизняних товаровиробників і заходами щодо підвищення їх конкурентоспроможності. Оскільки непередумане впровадження типових схем і законів ВТО веде до недооцінки національної специфіки країни, її матеріальних і соціальних можливостей для введення світових стандартів. В умовах розбалансованої економіки уніфікація митних зборів відповідно до ринкових законів створює гірші умови для відстаючих галузей та більш вигідні для розвинутих. Крім того, це відкриває внутрішній ринок, насамперед, для товарів, а не для інвестицій, що закріплює сировинну орієн-

тацію економіки та уповільнює економічне зростання. Тож можливість отримання переваг від вступу у ВТО залежить від того, наскільки глибоко буде реформована українська економіка відповідно до вимог глобальної економіки. Тривалий і вкрай складний характер переговорів щодо приєднання до ВТО Китаю свідчить про розбіжності сторін щодо змісту, темпу, послідовності реформ, та спробу Китаю скоординувати процес вступу у ВТО із самостійним і поступовим процесом зовнішньоторговельної реформи усередині країни.<sup>1</sup> Вивчаючи проблему захисту вітчизняних товаровиробників, російські економісти дійшли висновку, що включення Росії у ВТО має здійснюватися на принципах піднесення економіки, розвитку зовнішньоекономічного потенціалу, раціонального стимулювання тих галузей господарства, які мають порівняльні переваги в міжнародній торгівлі у поєднанні з захистом стратегічно важливих галузей та галузей, що розвиваються.<sup>2</sup>

Відтак Україна має зайняти активну позицію з визначення тривалості й умов перехідного періоду, створення сприятливих умов для окремих галузей, визначення розмірів тарифів, чіткого окреслення умов доступу іноземних фінансових організацій на внутрішній ринок. Нагальним питанням є розробка як макро-, так і мікроекономічної стратегії державної підтримки окремих галузей та експортерів, яка має включати наступні напрями.

1. Для підтримки виробників легкої промисловості важливим є зменшення податкового тиску; створення умов для підвищення технічного рівня виробництва шляхом прийняття в рамках податкового кодексу ряду спеціальних норм; звільнення від сплати ПДВ імпорту сучасних видів обладнання; збільшення строку зарахування валютних коштів на рахунки підприємства до 180 днів.

2. Необхідно запровадити режим найбільшого сприяння для кредитування експортерів і надання державних гарантій по експортних кредитах, створити систему пільг в оподаткуванні експортних підприємств, дозволити використовувати валютні ресурси на розвиток підприємства тощо.

3. Для використання можливості вільного виходу українських підприємств на європейські ринки потрібно інтенсифікувати процес впровадження європейських систем загального управління якістю продукції на підприємствах (TQM – Системи управління загальною

---

<sup>1</sup> Ван Сюе Цзюнь. Формування експортоорієнтованої моделі розвитку економіки: досвід Китаю // Економіка й прогнозування. – 2001. – № 3. – С.107.

<sup>2</sup> Россия на пути в ВТО // МЭМО. – 2001. – № 9. – С. 123.

якістю, WCO – Організації світового класу), які базуються на сімействі стандартів ISO-9000.

4. Першочерговим завданням є розширення мережі українських Торгово-економічних місій, які є важливим каналом просування товарів на іноземні ринки. Для підвищення ефективності роботи доцільно обмежити їх функції наданням допомоги експортерам у продажу товарів і пошуку ділових партнерів без проведення статистично-аналітичної роботи.

5. Держава має всебічно сприяти розширенню виробничої кооперації вітчизняних підприємств з європейськими фірмами: враховуючи високу якість та асортимент продукції в країнах ЄС є можливим розміщення виробництва комплектуючих частин на українських підприємствах, що полегшить доступ до нових технологій та обладнання.

Таким чином, пошук балансу між лібералізацією зовнішньої торгівлі та захистом галузей, здатних формувати потенційні порівняльні переваги, є основою зовнішньоторговельної стратегії України на даному етапі.

### **3.4. Усунення негативних наслідків розширення ЄС**

Для радикального прискорення темпів структурної перебудови в економіці України необхідним є забезпечення всебічного врахування зовнішньоекономічних факторів. Деякі з них своєю дією можуть створити перешкоди на шляху реалізації зазначеного завдання. До таких факторів можна, зокрема, віднести очікуване розширення Європейського Союзу за рахунок приєднання до нього у недалекій перспективі нових країн, до яких належать: Польща, Угорщина, Чехія, Словенія, Кіпр, Болгарія, Румунія, Латвія, Литва, Естонія, Словаччина, Мальта, Туреччина (далі – країни-претенденти)<sup>1</sup>. Звичайно, розширення ЄС матиме і цілий ряд сприятливих для України наслідків. Воно призведе до зниження рівня митного оподаткування поставок національних товарів на ринки нових членів Євросоюзу, ставки тарифу якого є меншими по переважній більшості товарних позицій за ті, що діють на сьогодні майже у всіх країнах-претендентах<sup>2</sup>, зменшення кількості випадків контрабанди в Україну і порушення її митних правил внаслідок підвищення ступеня облаштованості кордону нових членів

<sup>1</sup> Олійник О. Нова хвиля кандидатів до ЄС // Урядовий кур'єр.-1999. - № 234 (1669). - С.2.

<sup>2</sup> Матусич В. На кордоні об'єднаної Європи // Президентський вісник. -2000. - № 24 (024). - С.8.

ЄС з нею. Вищезгаданий процес скоріше за все викличе певне підвищення рівня обгрунтованості торговельних обмежень щодо України, оскільки система захисту внутрішнього ринку ЄС є більш досконалою, ніж у багатьох країн-претендентів. Проте можливий негативний вплив розширення ЄС на економіку України може суттєво нейтралізувати або взагалі звести нанівець вищезазначені позитивні моменти.

З точки зору багатьох спеціалістів, розширення ЄС, насамперед, може обумовити скорочення обсягів експортних поставок товарів (у тому числі тих, для яких характерний високий ступінь обробки) з України на ринки як нинішніх, так і нових членів цього інтеграційного угруповання. Країни-члени Європейського Союзу та країни-претенденти є важливими ринками збуту продукції походженням з України. У 2001 р. величина експорту українських товарів до ЄС становила 2976,6 млн. дол. США (18,30% від загального обсягу експортних поставок), а до держав-претендентів - 3539,1 млн. дол. США (21,76%)<sup>1</sup>. Суттєвими, зокрема, є обсяги експорту з України до зазначених країн високотехнологічних товарів. Так, наприклад, розрахунки на основі даних Держмитслужби<sup>2</sup> дають змогу зробити висновок, що у січні-листопаді 2001р. Україна експортувала до значної кількості країн-претендентів і держав-членів ЄС суттєві обсяги різноманітних видів продукції машинобудування: ядерних реакторів, котлів, машин, апаратів і механічних пристроїв та їх частин; електричних машин і устаткування та їх частин; аудіо- і телеапаратури; морських або річкових плавучих засобів.

Розширення ЄС може викликати зменшення загальної величини експортних поставок українських товарів високого ступеня обробки (рівно як і експорту продукції з України в цілому). У разі розвитку подій за таким сценарієм значною мірою скоротяться зовнішньоекономічні стимули до виробництва українських підприємств секторів, що випускають дані товари. Крім того, скорочення попиту на зовнішніх ринках на продукцію інших секторів народного господарства України (наприклад металургії, хімії, сільського господарства) обумовить у них зменшення обсягів виробництва та, відповідно, потреб цих секторів у новій техніці, устаткуванні, транспортних засобах та іншій високотехнологічній продукції. У цьому випадку скоріше за все матиме місце і підвищення рівня безробіття, зменшення доходів насе-

---

<sup>1</sup> Статистичний бюлетень за січень 2002 року. - К.: Державний комітет статистики України, 2002. - С. 53-55.

<sup>2</sup> Митна статистика зовнішньоторговельних операцій України за листопад 2001 року. - К.: Державна митна служба України, 2001.- С. 10,11,16, 78-90, 155-166.

лення України та його попиту. Це буде вести до зменшення внутрішньоекономічних стимулів випуску товарів із високим рівнем обробки. До того ж, падіння обсягів випуску вітчизняної продукції та її експорту може призвести до суттєвого скорочення бюджетних надходжень і зменшення можливостей держави щодо надання централізованої підтримки розвитку високотехнологічних виробництв. Розширення Євросоюзу спроможне обумовити уповільнення темпів зростання або навіть відчутне зменшення обсягів інвестицій цього угруповання (в його новому складі) в економіку України, зокрема в її сектори, що здійснюють випуск товарів із високим рівнем обробки та науково-технічних параметрів. На сучасному етапі обсяги інвестицій в зазначені сектори національної економіки з країн ЄС та з держав-претендентів є невеликими. Так, станом на 01.01.2001р. обсяг інвестицій в машинобудування і металообробку України з Німеччини становив 6,6% від загальної величини інвестицій з цієї держави в українську економіку, а з Великобританії - 15%<sup>1</sup>. В структурі інвестицій в народне господарство України з інших держав світу частка галузей, що виробляють високотехнологічні товари, також є незначною. Наприклад, станом на 01.01.2001р. обсяг інвестицій із Сполучених Штатів Америки в машинобудування і металообробку України становив 4,9% від загальної величини інвестицій із США в українську економіку<sup>1</sup>. Разом з тим, за розрахунками Кабінету Міністрів, для проведення повномасштабної структурної перебудови в Україні необхідно мобілізувати 40 млрд. дол. США, зокрема під потреби розвитку національного машинобудування – більше ніж 5 млрд. дол. США<sup>2</sup>. Причому, з точки зору спеціалістів Кабміну, мобілізація зазначеної суми фінансових коштів лише за рахунок внутрішніх джерел є неможливою. Тому структурна перебудова в Україні великою мірою залежить від ефективності дій її владних структур, спрямованих на сприяння радикальній активізації процесу іноземного інвестування у вищезазначені сектори національної економіки.

Розширення ЄС може сприяти зменшенню загального обсягу іноземних інвестицій в сектори народного господарства України, задіяні у виробництві товарів із невисоким рівнем доданої вартості або у наданні послуг чи виконанні робіт (наприклад, металургія, хімія, паливна і харчова промисловість, транспорт, торгівля і будівництво). В ці-

---

<sup>1</sup> Моніторинг макроекономічних та галузевих показників за березень 2001 року. - К.: Міністерство економіки України, 2001. – С.100.

<sup>2</sup> Кузнецов В. Инвестиций с гулькин нос, а пекутся о них семь нянек // Финансовая Украина. - 1997. - № 10 (170). - С.8.

лому частка країн ЄС та держав-претендентів у загальному обсязі іноземних інвестицій в Україну є досить значною. Так, наприклад, станом на початок 2001р. сумарна величина прямих іноземних інвестицій в Україну з Нідерландів, Великобританії, Німеччини, Австрії, Італії, Швеції, Ірландії, Кіпру, Польщі і Угорщини становила 1752,5 млн. дол. США, або 45,3% від загального обсягу прямих іноземних інвестицій в Україну<sup>1</sup>. Отже, величина вищезгаданого зменшення може бути суттєвою. За таких умов досить вірогідним є скорочення господарської активності підприємств, що є споживачами товарів високого ступеня обробки. Крім того, прогнозоване зменшення обсягів іноземних інвестицій може спричинити скорочення рівня зайнятості і доходів населення України та бюджетних надходжень. Результати такого погіршення ситуації в народному господарстві України (якщо воно матиме місце) для національних суб'єктів підприємництва, задіяних у виробництві товарів високого ступеня обробки, в цілому будуть ідентичними за своєю суттю тим, що спроможні виникнути у разі істотного зменшення внаслідок розширення ЄС обсягів експорту продукції вітчизняного походження.

Таким чином, розширення ЄС спроможне спричинити виникнення цілого комплексу перешкод на шляху структурної перебудови в Україні. Це свідчить про доцільність визначення конкретних механізмів прогнозованого негативного впливу розширення ЄС на національну економіку та процеси структурної перебудови в ній, а також напрямів його уникнення.

В результаті приєднання до Європейського Союзу нових країн-членів будуть скасовані торговельні бар'єри, які ще діють на сучасному етапі. Як відомо, протягом останніх років була проведена суттєва лібералізація торгівлі між ЄС та країнами-претендентами. Однак певне коло торговельних бар'єрів все ще залишаються на шляху поставок продукції з Європейського Союзу на ринки більшості із вищезазначених держав. Так, у країнах-учасницях Центральноєвропейської угоди про вільну торгівлю продовжує діяти ввізне мито на імпорт певного кола товарів походженням з ЄС. У Польщі, наприклад, загальний рівень ввізних мит на імпорт товарів з ЄС становив у 1999р. 2,32%<sup>2</sup>. Центральноєвропейські країни застосовують й інші заходи обмежувального характеру (антидемпінгові, спеціальні, компенсаційні, технічні, а також заходи щодо підтримки рівноваги платіжного балансу), під

---

<sup>1</sup> Україна у цифрах у 2000 році. - К.: Техніка, 2001. – С.158.

<sup>2</sup> Чеклина Т.Н. Страны Центральной Европы: особенности защиты внутреннего рынка // Внешняя торговля. - 2000. - № 3. - С. 28.

які підпадають поставки товарів походженням з ЄС. Внаслідок вступу до ЄС країни, що є об'єктом розгляду, будуть змушені забезпечити на основі скасування протекціоністських обмежень вільний доступ товарів походженням з інших держав-членів Євросоюзу на свої ринки. Крім того, вступ до ЄС нових держав скоріше за все призведе до збільшення обсягів прямих іноземних інвестицій західноєвропейських компаній в їх економіку. Це значною мірою сприятиме нарощуванню поставок на територію вищезгаданих країн прогресивних видів техніки, устаткування, матеріалів походженням із держав Західної Європи. Такий розвиток подій, у свою чергу, призведе до збільшення частки товарів походженням із держав, що входять до складу ЄС на сучасному етапі, на ринках його нових членів. У цьому разі продукція (зокрема високотехнологічна) походженням з України зіткнеться на вищезгаданих ринках із значно вищим рівнем конкуренції.

Європейський Союз має намір щодо запровадження у певній перспективі режиму вільної торгівлі у взаємовідносинах із деякими країнами та угрупованнями світу, наприклад, Сполученими Штатами Америки, Мексикою та соціально-економічним блоком МЕРКОСУР (Бразилія, Аргентина, Уругвай і Парагвай)<sup>1</sup>. Можливим є формування зони вільної торгівлі між ЄС і Росією. Досить вірогідним є те, що режим вільної торгівлі може бути запроваджений Євросоюзом у взаємовідносинах із вищезазначеними країнами/угрупованнями раніше, ніж з Україною. Протягом періоду між наданням Європейським Союзом режиму вільної торгівлі вищезгаданим країнам/угрупованням і Україні та/або до настання цього періоду певні держави-претенденти можуть стати його членами. У цьому випадку країни/угруповання, про які йдеться, користуватимуться істотними перевагами на ринках товарів високого ступеня обробки та іншої продукції ЄС (зокрема на ринках його нових членів) порівняно з Україною. Ситуація може бути певною мірою змінена на краще після переведення відносин України з ЄС на режим вільної торгівлі.

На сьогодні, відповідно до двосторонніх міждержавних угод, класичний за своїм характером режим вільної торгівлі розповсюджується на поставки до Литви та Естонії товарів походженням з України. Такий режим діє і щодо поставок на ринок Латвії української продукції, за винятком сільськогосподарських товарів. Після вступу країн Балтії до Європейського Союзу вищезгадані угоди припинять свою дію, оскільки країни-члени ЄС мають спільний митно-тарифний ре-

---

<sup>1</sup> Иванов И.Д. Расширение Евросоюза: сценарий, проблемы, последствия// Мировая экономика и международные отношения. - 1998. - № 9. - С. 30.

жим і проводять єдину політику регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Отже, якщо всі або деякі країни Балтії набудуть членства в ЄС до того, як буде сформована зона вільної торгівлі між цим угрупованням та Україною, остання (відповідно, повністю або частково) втратить переваги, якими вона користується в результаті дії вищезгаданих угод. У цьому разі на поставки товарів походженням з України на територію балтійських держав буде запроваджено ввізне мито відповідно до Митного тарифу Європейського Союзу та діятимуть інші торговельні обмеження, які ЄС використовує або використовуватиме по відношенню до України, що викличе підвищення цін українських товарів на ринках країн Балтії, спричинить скорочення попиту на них та, відповідно, зменшення обсягів їх постачання.

Досягнення повної або принаймні часткової нейтралізації розглянутих вище прогнозованих негативних ефектів розширення ЄС можливо, насамперед, за умов активізації дій владних структур України у сфері промислової, фінансово-кредитної, науково-технічної і податкової політики, а також політики обґрунтованого захисту внутрішнього ринку, спрямованих на забезпечення сталого розвитку секторів, задіяних у виробництві продукції високого ступеня обробки та підвищення її конкурентоспроможності. Діючи в такий спосіб, державні органи України сприятимуть формуванню базових передумов для посилення позицій українських підприємств-виробників товарів вищезгаданого типу на внутрішньому і зовнішніх ринках, зокрема на ринках країн-претендентів. Крім того, отримання зазначених позитивних результатів надасть змогу істотно прискорити процес створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС (швидкість якого, згідно з Угодою про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, залежить від темпів і результатів просування України на шляху господарчого розвитку і ринкових реформ) і запобігти на цій основі проаналізованим вище негативним ефектам в експортній сфері. За таких умов створення зони вільної торгівлі з ЄС не призведе до істотного погіршення становища українських підприємств, оскільки останні будуть готові до підвищення на внутрішньому ринку конкуренції з боку імпорту продукції походженням з ЄС.

Компетентним органам України доречно також організувати проведення (із залученням досвідчених національних та іноземних фахівців) комплексного маркетингового дослідження ринків товарів високого ступеня обробки країн-претендентів і країн-членів ЄС та розробку на цій основі поточної та перспективної стратегії збільшення на



цих ринках частки і асортименту вітчизняних товарів і забезпечити її ефективно впровадження у практику. В результаті будуть сформовані передумови для протидії можливому скороченню експорту товарів високого ступеня обробки з України.

Владним структурам України доцільно докласти зусиль щодо інтенсифікації переговорів із компетентними органами ЄС та країн-претендентів на предмет запобігання негативному впливу розширення Євросоюзу на стан національної економіки і висунути всебічно опрацьований заздалегідь комплекс пропозицій щодо конкретних механізмів врегулювання цієї проблеми. Такі механізми мають бути погоджені у переговорному порядку з владними структурами вищезазначених країн та із керівними органами Європейського Союзу.

Вступ до ЄС країн-претендентів також призведе до повної заміни стандартів, технічних регламентів, а також процедур оцінки відповідності, що діють у них на сучасному етапі, відповідними нормами Європейського Союзу. Це істотно посилить вимоги, що висуваються до рівня якості та споживчих характеристик вітчизняної продукції, яка постачається на ринки держав, що є об'єктом розгляду, і може справити суттєвий негативний вплив на динаміку обсягів експорту національних товарів (зокрема високого ступеня обробки). Для запобігання такому впливу органам державної влади (у співробітництві з науковими установами та підприємницькими структурами) доречно вжити комплекс взаємопогоджених заходів, спрямованих на відпрацювання та подальше використання на практиці механізмів стимулювання створення та ефективного функціонування в Україні гуртків якості. Світовий досвід свідчить, що діяльність таких гуртків справляє позитивний вплив на динаміку розвитку і структуру виробництва та експорту на основі підвищення конкурентоспроможності продукції. Так, наприклад, в Японії, де у 1994р. було зареєстровано 3835 тис. гуртків якості, в діяльності яких брали участь 2948 тис. чол., економічний ефект від функціонування таких гуртків оцінюється в середньому у 10 млрд. ієн за рік <sup>1</sup>.

Необхідним є також істотне відпрацювання чітких механізмів забезпечення відповідальності підприємств за спробу збуту вироблених ними неякісних чи шкідливих товарів на зовнішніх ринках. Відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності за проведення експортних операцій з недоброякісними товарами не зовсім адекватно регламентуються на сьогодні положеннями статті 8 Декрету Кабінету

---

<sup>1</sup> Стандартизация и управление качеством продукции: Учебник для вузов/ Швандар В.А., Панов В.П., Купряков Е.М. и др. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – С.412.

Міністрів України "Про державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил та відповідальність за їх порушення". Так, за реалізацію експортної продукції, яка не відповідає вимогам стандартів, норм і правил, обумовлених контрактом, на що є письмове підтвердження споживача, суб'єкт підприємницької діяльності (підприємець) повинен сплатити штраф у розмірі 25% від величини реалізованої продукції<sup>1</sup>. Причому, сплата штрафу не звільняє підприємця від обов'язків відшкодування збитків споживачам продукції, про яку йдеться, що виникли внаслідок порушення стандартів, норм і правил, невиконання умов договору поставки. Отже, підприємець несе відповідальність і підпадає під дію штрафних санкцій, застосовуваних державними органами України, лише якщо він здійснив продаж неякісного товару іноземному споживачеві. Вищезгаданий Декрет доречно було б доповнити нормами, які б встановлювали відповідальність підприємця і конкретні штрафні санкції щодо нього у випадках, коли акт реалізації неякісного товару не відбувається. До таких випадків можна, наприклад, віднести ситуацію, в якій з причин низької якості продукції, поставку якої намагається здійснити зазначений підприємець, іноземний замовник відмовляється її приймати і оплачувати або компетентні державні органи країни, на території якої знаходиться замовник, накладають заборону на імпорту цієї продукції. Таке вдосконалення національної правової бази дасть змогу істотно підвищити заінтересованість вітчизняних продуцентів товарів високого ступеня обробки (рівно як і інших українських підприємств) в уникненні поставок на європейські та інші зовнішні ринки продукції з низькими або неприйнятними споживчими властивостями.

Доцільним також є сприяння залученню все більшої кількості українських продуцентів товарів високого ступеня обробки до участі в конкурсах із якості, що проводяться на національному, регіональних і міжнародному рівнях. Це дасть змогу сформулювати базові передумови для збільшення в них стимулів щодо поліпшення якісних характеристик своїх товарів, а також для розширення обсягів інформації, яка є у розпорядженні іноземних юридичних і фізичних осіб і стосується споживчих властивостей зазначених видів продукції походженням з України.

Для уникнення вищезгаданих негативних ефектів від розширення ЄС потрібним є і забезпечення суттєвого прискорення процесу гармо-

---

<sup>1</sup> Декрет Кабінету Міністрів України від 8 квітня 1993р. №30-93 Про державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил та відповідальність за їх порушення // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 22. - С.586.

нізації стандартів України з вимогами міжнародної та європейської систем стандартизації. За даними Державного комітету стандартизації, метрології та сертифікації, на сьогодні в Україні діє понад 60 тис. стандартів, більшість з яких є стандартами колишнього СРСР. Рівень гармонізації, наприклад, державних стандартів України, загальна кількість яких дорівнює 2265, з європейськими становить лише 15%. Реалізація зазначеної пропозиції дозволить істотно підвищити ефективність національної системи стандартизації на основі всебічного і повного врахування досвіду Європейського Союзу та інших країн світу (насамперед розвинутих), що не входять до цього угруповання, та, відповідно, сприятиме підвищенню якості вітчизняної продукції високого ступеня обробки і її конкурентноздатності на зовнішніх ринках, зокрема на ринку ЄС. До цього слід додати, що для переведення відносин з ЄС на режим вільної торгівлі і для набуття асоційованого членства в цьому угрупованні Україна має забезпечити повне і всебічне врахування в національному законодавстві положень більше ніж 2600 директив Європейського Союзу з питань стандартизації, а також запровадження на своїй території не менше 80% чинних європейських стандартів (загальна кількість яких на сучасному етапі становить 8 тис.). Отже, виконання зазначеного завдання спроможне створити передумови для суттєвого збільшення швидкості просування України на шляху формування зони вільної торгівлі з Європейським Союзом та взагалі інтеграції до ЄС.

Таким чином, врегулювання комплексу проблем, про які йдеться, сприятиме уникненню зазначеного вище негативного впливу з боку розширення ЄС на обсяги національного експорту і виробництва продукції з великою часткою доданої вартості (рівно як і інших товарів) та, відповідно, на темпи структурної перебудови в Україні.

Приєднання до ЄС нових країн-членів обумовить істотне посилення конкуренції на їх ринках. Крім того, після вступу країн-претендентів до ЄС по відношенню до їх підприємств застосовуватимуться правові норми з питань підтримки добросовісної конкуренції, захисту прав споживачів, стандартизації і сертифікації, які діють в зазначеному інтеграційному угрупованні. Ці норми є переважною мірою більш жорсткими, ніж аналогічні положення національного законодавства країн-претендентів. До цього слід додати, що Європейський Союз на сьогодні чітко і планомірно проводить політику, яка ґрунтується на використанні жорстких та уніфікованих умов набуття країнами-претендентами членства в ньому. В процесі приєднання зазначених держав (особливо постсоціалістичних) до ЄС відбувається

суттєве за своїм характером ущемлення їх прав. Так, наприклад, передбачається, що після вступу постсоціалістичних країн-претендентів до ЄС протягом досить тривалого періоду часу щодо них будуть застосовуватися обмеження на отримання фінансової допомоги та рух у рамках зазначеного інтеграційного угруповання робочої сили. Після приєднання до ЄС ці країни скоріше за все зіткнуться із суттєвим обмеженням їх владних повноважень у ньому. Ці фактори своєю дією спроможні сприяти погіршенню становища значної кількості підприємств країн-претендентів і взагалі ситуації в їх народному господарстві після набуття ними членства в Євросоюзі. Досить вірогідно, що розвиток подій за таким сценарієм обумовить активне висування новими членами Європейського Союзу вимог до його компетентних органів стосовно посилення захисту внутрішнього ринку цього угруповання від імпорту товарів походженням із третіх країн (зокрема з України).

До сказаного вище слід додати, що після набуття країнами-претендентами членства в ЄС дія протекціоністських заходів, що застосовуються останнім щодо імпорту українських товарів, буде розповсюджена і на їх поставки до зазначених держав. Таким чином, розширення ЄС може призвести до істотного підвищення торговельних бар'єрів на шляху поставок досить широкого кола продукції (зокрема товарів високого ступеня обробки) походженням з України на ринки цього угруповання. Причому, особливо небезпечним є можлива (із вищерозглянутих причин) активізація політики нетарифного регулювання імпорту до ЄС українських товарів. Як вже зазначалося, ставки ввізного мита митного тарифу ЄС є нижчими по переважній більшості товарних позицій порівняно із ставками мита тарифів країн-претендентів. Що ж стосується антидемпінгових, спеціальних, компенсаційних і деяких інших нетарифних заходів, які дозволяються нормами системи ГАТТ/СОТ, то вони можуть застосовуватися навіть після створення зони вільної торгівлі між ЄС та Україною.

Для запобігання можливому виникненню таких несприятливих для нарощування національного експорту ефектів розширення Європейського Союзу компетентним державним органам України слід вжити широку низку дій по таких напрямках. По-перше, прискорення в міру можливого процесу вступу України до Світової організації торгівлі. Це надасть змогу забезпечити на основі використання механізмів врегулювання торговельних спорів, передбачених нормами системи ГАТТ/СОТ, відчутне зменшення кількості та зниження рівня жорсткості протекціоністських заходів, які застосовуються іноземни-

ми державами і угрупованнями (зокрема Євросоюзом) щодо імпорту товарів українського походження.

По-друге, активне проведення переговорного процесу з керівними структурами ЄС щодо надання Україні повноцінного статусу країни з ринковою економікою в антидемпінгових розслідуваннях. Як відомо, спеціальний режим ринкової економіки в антидемпінгових розслідуваннях, наданий Європейським Союзом Україні у жовтні 2000р., передбачає наступне. В ході будь-якого антидемпінгового розслідування, порушеного ЄС стосовно поставок певного товару походженням з України останній може бути надано ринковий статус. Однак для цього національні компетентні органи мають навести чіткі та обґрунтовані докази відсутності державного втручання в процес формування цін на зазначений товар на внутрішньому ринку. Тобто вищезгаданий режим передбачає, що питання стосовно надання Україні ринкового статусу вирішується ЄС у кожному конкретному антидемпінговому розслідуванні. В цілому факт надання Україні цього режиму свідчить про значний прогрес останньої на шляху інтеграції у систему світового господарства. Однак у ситуації, що склалася, за ЄС залишається право визнавати Україну країною з адміністративно-командною економікою, що істотно ускладнює просування вітчизняних товарів на європейських ринках і негативно позначається на темпах нарощування їх виробництва.

По-третє, прискорення розробки і подальше прийняття проекту Закону України, спрямованого на врегулювання проблеми приведення національної системи надання державної допомоги недержавним підприємствам відповідно до норм Угоди про субсидії і компенсаційні заходи Уругвайського раунду. Кабінетом Міністрів України перед Мінекономіки, Мінпромполітики, Мінагрополітики та Мінфіном було поставлене завдання щодо розробки законопроекту із вищезазначених питань до грудня 2000р.<sup>1</sup> Однак до нинішнього часу вищезгаданий законопроект не надійшов до Верховної Ради України.

Слід зазначити, що після отримання Україною повноцінного ринкового статусу ЄС зможе порушувати антисубсидійні розслідування і вживати компенсаційних заходів щодо імпорту будь-якого товару національного походження за умов наявності відповідних підстав для цього. Отже, розробка і прийняття зазначеного законопроекту, а також подальше запровадження у практику його положень дасть Україні можливість забезпечити надання державної допомоги недержавним

---

<sup>1</sup> Постанова Кабінету Міністрів України "Про підсумки економічного та соціального розвитку за I квартал 2000 року" №747 від 29.04.00 – Офіційний вісник України. - 2000. – №18. - С.75.

підприємствам (у тому числі тим, що виробляють високотехнологічну продукцію) на основі загально визнаних у світі норм міжнародного права і запобігання в результаті цього застосування Євросоюзом антисубсидійних процедур по відношенню до імпортованих поставок вітчизняних товарів.

З точки зору багатьох фахівців, досить обґрунтовано можна очікувати, що розширення ЄС спроможне викликати суттєвий розвиток інвестиційного співробітництва між новими членами Європейського Союзу та державами, що входять до складу зазначеного об'єднання протягом більш тривалого періоду часу, та, відповідно, певну втрату інтересу суб'єктами господарювання Євросоюзу до вкладання коштів в народне господарство України (зокрема в його сектори, які здійснюють випуск товарів з великою часткою доданої вартості). Докладання державою систематичних зусиль щодо сприяння іноземному інвестуванню та досягнення перших позитивних результатів на шляху виведення національної економіки із кризової ситуації обумовили стаке зростання протягом останніх років обсягів іноземних інвестицій в Україну. Так, якщо загальний обсяг іноземних інвестицій в економіку України станом на початок 1996р. дорівнював 896,9 млн.дол.США, то на 1 січня 2001р. він вже становив 3865,5 млн.дол.США<sup>1</sup>. В Україні розпочала працювати значна кількість іноземних і транснаціональних фірм і компаній. Істотна кількість європейських (а також інших іноземних) компаній мають інвестиційні інтереси та планують подальше розгортання своєї діяльності в Україні. Таким чином, на сучасному етапі в Україні вже існує ціла група факторів, спроможних своєю дією значною мірою запобігти розгортанню негативних тенденцій, про які мова йшла вище. До того ж, як вважають експерти Українсько-європейського консультативного центру, приєднання до ЄС нових країн-членів (особливо постсоціалістичних держав) призведе у певній перспективі до підвищення в них життєвого рівня та відповідно зростання виробничих витрат і зменшення прибутковості тієї чи іншої кількості видів господарської діяльності. А це, в свою чергу, обумовить перенесення порівняно великою кількістю компаній своєї діяльності із зазначених країн до інших держав світу (зокрема до України) та збільшення в результаті обсягів іноземних інвестицій в економіку останніх і сформує підстави для нейтралізації несприятливих ефектів, що розглядаються<sup>2</sup>. Незважаючи на це, слід повною мірою враховувати можливість скорочення або уповільнення темпів зростання обсягів

<sup>1</sup> Україна у цифрах у 2000 році. - К.: Техніка, 2001. – С.158.

<sup>2</sup> Матусич В. На кордоні об'єднаної Європи // Президентський вісник. -2000. - № 24 (024). - С.8.

капітальних вкладень суб'єктів господарювання країн-членів ЄС та країн-претендентів у національну економіку внаслідок розширення Європейського Союзу і проводити цілеспрямовану політику щодо запобігання розвитку подій за таким сценарієм. Серед основних напрямів цієї політики доречно, насамперед, виділити наступні.

*По-перше*, прискорення процесу доопрацювання та подальше прийняття Податкового кодексу України, що дозволить відчутно скоротити податкове навантаження на суб'єктів господарювання, що працюють в Україні.

*По-друге*, забезпечення значно більш повного використання потенціалу у сфері залучення іноземних інвестицій, який мають вільні економічні зони (ВЕЗ) та території із спеціальним режимом інвестиційної діяльності (ТСП). Для реалізації зазначеного завдання необхідним є створення системи акумулювання на рівні регіонів даних про наявний техніко-економічний потенціал ВЕЗ та ТСП, передачі такої інформації до центру, її подальшої обробки (за заздальгідь відпрацьованими методиками) та доведення до відома іноземних фірм і компаній. Доречними є і активізація інвестиційної діяльності держави, спрямованої на створення на території ВЕЗ та ТСП сучасної інфраструктури, розробка та подальше запровадження у практику ефективних механізмів стимулювання реінвестування прибутку суб'єктами господарсько-правових відносин, що здійснюють свою діяльність в рамках зазначених формувань, а також механізмів надання цим суб'єктам на пільгових умовах різноманітних послуг у валютно-фінансовій, банківській, страховій та кредитній сферах.

*По-третьє*, підвищення рівня прозорості і ефективності процесу приватизації і подальше зміцнення банківської системи України та підвищення ефективності її функціонування.

*По-четверте*, подальше проведення адміністративної реформи з метою підвищення ефективності державного управління, усунення бюрократизму та проявів корупції, вдосконалення партнерських відносин між іноземними (рівно як і національними) суб'єктами підприємницької діяльності, які є потенційними або реальними інвесторами по відношенню до вітчизняної економіки і владними структурами України.

В такий спосіб вдасться підвищити заінтересованість щодо вкладання коштів у виробництво товарів високого ступеня обробки на території України та в її народне господарство в цілому не тільки інвесторів з ЄС (в його нинішньому та майбутньому складі), але й суб'єктів господарювання з інших держав та угруповань світу та національних

підприємств. Крім того, проведення владними структурами України інвестиційної політики у вищезазначених напрямках сприятиме активізації на національній території підприємницької діяльності як вітчизняних, так і іноземних суб'єктів господарсько-правових відносин, зростанню рівня зайнятості і купівельної спроможності населення, збільшенню бюджетних надходжень. У результаті матиме місце підвищення платоспроможного попиту підприємств, що функціонують в Україні, та населення на високотехнологічні товари (зокрема національного походження) та зростання можливостей держави щодо здійснення централізованих асигнувань під потреби структурної перебудови.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що реалізація викладених вище пропозицій сприятиме посиленню позитивних тенденцій в народному господарстві України, та суттєвому прискоренню на цій основі процесів структурної перебудови в державі.



# РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ

## **4.1. *Методологічні проблеми взаємозв'язку фінансової системи і структурних зрушень***

Однією з теорій еволюційного розвитку економічних систем є теорія трьох макросекторів, згідно якої для ринкової економіки характерна стадійність: від економіки сировинно-аграрного типу до індустріальної, і далі до постіндустріальної економіки, у якій основна частина ВВП виробляється у сфері послуг. Прогресивні структурні зміни полягають у зміні співвідношень між секторами економіки, добувною і обробною промисловістю та сферою послуг. Існує тісний зв'язок між рівнем економічного розвитку країни і секторною структурою її економіки. Інноваційний тип сучасного економічного зростання змінює, по суті, його основу: зі сфери масового промислового виробництва ресурси (у тому числі фінансові) переміщуються у сферу розробки і впровадження нової продукції і послуг. Технічно таке переміщення потребує відповідних механізмів нагромадження і перерозподілу фінансових ресурсів, які є необхідним елементом функціонування і розвитку економічної системи.

Теоретичне обґрунтування структурних змін в економіці як фактора економічного зростання було систематично викладено у роботі Й. Шумпетера «Теорія економічного розвитку», який всебічно проаналізував проблему вилучення ресурсів з традиційних галузей з метою їх ефективнішого використання у нових видах економічної діяльності. Й. Шумпетер не знайшов відповіді на ключове питання – джерело фінансування таких змін. Наділяючи банки магічною силою необмеженого кредитування економіки<sup>1</sup>, він припускав, що для фінансування структурних змін банки можуть надавати кредити, і стверджує, що банкір є не стільки посередником у торгівлі товаром “купівельна спроможність”, скільки виробником такого товару. Правильно

---

<sup>1</sup> Шумпетер Й. Теория экономического развития.- М.: Прогресс.- 1982.- С.168-169

визначаючи місце фінансового посередництва у розвитку економіки, Й. Шумпетер не зміг пов'язати структурних змін з процесами нагромадження заощаджень. На сьогодні слабкість такої позиції доведена часом – загально визнано, що банківська система є ключовою ланкою системи фінансового посередництва, до функцій якої входить залучення вільних грошових заощаджень та їх розміщення. Обмеженість можливостей кредитної експансії у сучасній ринковій економіці доведені у роботах провідних сучасних економістів, банківський мультиплікатор як відношення грошової маси в обігу до грошової бази визначає об'єктивні межі кредитної експансії і залежить, перш за все, від попиту на гроші як засіб заощадження<sup>1</sup>. Банківський сектор, як звичайний фінансовий посередник виконує функцію перерозподілу фінансових ресурсів між інституційними секторами економіки, одні з яких постачають ресурси, а інші споживають. Механізм мобілізації фінансових ресурсів для структурних змін в економіці не може функціонувати за відсутності достатніх обсягів чистих заощаджень, які є первинними по відношенню до цих механізмів.

Значні структурні зрушення в економіці та технологічні зміни, які відбулися у другій половині ХХ ст., зумовили перегляд і доповнення до традиційної теорії економічного зростання. У сучасних умовах у розвинутих країнах має місце інтенсивний тип економічного зростання, за оцінками західних економістів нові технології і науково-технічний прогрес забезпечують майже 30% приросту реального національного доходу<sup>2</sup>. В основі економічного зростання лежать структурні зміни в економіці, змістом яких є формування нових галузей і нових видів економічної діяльності. Усе це зумовило розробку нових концептуальних підходів до економічного зростання, серед яких виділяється “нова теорія економічного зростання”, яка виділяє фактор технологічних змін як основу структурних зрушень в економіці. З цих позицій ринкові механізми мобілізації фінансових ресурсів розглядаються з точки зору найефективнішого використання саме цього фактора.

Згідно з неокласичною моделлю економічного зростання приріст інвестицій у традиційні галузі приносить додатковий дохід, що з часом зменшується, тобто темпи економічного зростання у традиційних галузях економіки з часом уповільнюються, відбувається насичення ринків традиційними товарами. Теорія стверджує - по мірі того, як вкладення у традиційні галузі приносять менші доходи, власни-

---

<sup>1</sup> Мишкін Ф. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків.- К.: Основи.- сс.414-438.

<sup>2</sup> Економічна енциклопедія.-2 том- під.ред. Мочерного С.В. - К.: Видавничий центр “Академія”.- 2000- с.455.

ки капіталу намагатимуться вкладати його в інші, ефективніші галузі та види економічної діяльності. Таким чином формується пропозиція грошових заощаджень. За визначенням відомого українського економіста О. Василика: “фінансові ресурси - грошові фонди, які створюються в процесі розподілу, перерозподілу і використання валового внутрішнього продукту, що створюється упродовж певного часу у державі”<sup>1</sup>. За допомогою механізмів непрямого інвестування грошові заощадження, які не беруть участі у кругообігу капіталу якісно змінюються і забезпечують формування пропозиції фінансових ресурсів на ринках капіталу.

Необхідними передумовами формування ринкового механізму непрямого інвестування є : 1) наявність чистих заощаджень (як приватних, так і корпоративних); 2) наявність механізмів їх ефективного розміщення. У ринковій економіці пряме індивідуальне інвестування пов’язане зі значними ризиками втрати капіталу, що було визначальним чинником формування в розвинутих країнах *механізмів непрямого інвестування*. Такі механізми прийнято поділяти на три групи<sup>2</sup>: депозитні інститути (банківська система); інститути спільного інвестування, які дають можливість диверсифікувати ризики інвестування; спеціалізовані ощадні інститути (страхові компанії зі страхування життя та пенсійні фонди).

### ***Держава у перерозподілі фінансових ресурсів***

Важливе місце у перерозподілі фінансових ресурсів відіграє держава, яка за допомогою системи оподаткування вилучає частину новоствореної вартості тим самим зменшуючи чисті заощадження підприємств і населення. Значний вплив податків на обсяги доходу, який залишається у розпорядженні платника податку після оподаткування, і, відповідно, приватного капіталу, дали підстави для визначення одного з базових принципів податкової політики класичної школи – система оподаткування має сприяти приватним інвестиціям. З цих позицій Д.Рікардо визначив загальне правило податкової політики, яке полягає у тому, “щоб заохочувати прагнення до нагромадження”<sup>3</sup> і сформулював принципи податкового стимулювання приватних інвести-

---

<sup>1</sup> Василик О.Д. Теорія фінансів. - К.: НІОС. - 2000.- С.75

<sup>2</sup> Мишкін Фредерік С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків. - К.: Основи.- 1998.- С.83

<sup>3</sup> Рікардо Д. Начала политической экономии и нлогообложения. Сочинения.- Т.1. - М.: Госполитиздат.- 1955- С.131

цій<sup>1</sup>, які не втратили своєї актуальності у сучасних умовах. Альтернативою класичним підходам до визначення ролі держави у системі перерозподілу фінансових ресурсів, є принципи податкової політики, запропоновані Дж. М. Кейнсом. Завдання податкової політики за Кейнсом полягають у максимізації податкового навантаження з метою вилучення надлишкових заощаджень, які не трансформуються у інвестиції<sup>2</sup>. Сучасні підходи до визначення ролі держави у перерозподілі ВВП поєднують у собі принципи максимізації доходу Д. Рікардо і принципи максимізації добробуту А. Пігу про те, що добробут є тим більшим, чим вищим є національний дохід, і чим рівномірніше він розподіляється<sup>3</sup>. Остання позиція, на нашу думку, є найбільш виваженою, оскільки вона прив'язує роль держави у перерозподілі фінансових ресурсів до динаміки реального ВВП – чим вищим є доходи, тим більша їх частина може перерозподілятися через бюджет з метою підтримки соціально незахищених верств населення (на відміну від державних інвестицій у Дж. М. Кейнса).

Незалежно від намірів держави у використанні бюджетних коштів (або це соціальні трансферти бідним, або це вкладення у масштабні структуроутворюючі проекти) посилення ролі держави у перерозподілі новоствореної вартості призводить до зростання податкового навантаження на ціни на мікрорівні і у підвищенні частки доходів бюджету у ВВП. Обмежуючи приватні заощадження, це негативно впливає на функціонування ринкових механізмів прямого і непрямого інвестування, обмежуючи наявні в їх розпорядженні ресурси. З точки зору питань нашого дослідження, це не сприяє структурним зрушенням в економіці, уповільнюючи швидкість нагромадження і інтенсивність перерозподілу капіталу. Разом з тим слід зазначити, що класичні підходи до цього питання базуються на положенні про автоматичну трансформацію приватних заощаджень в інвестиції, що, на нашу думку, не є слушним в умовах перехідної економіки зі слабким рівнем розвитку механізмів непрямого інвестування.

З цих позицій може формуватись два протилежні підходи для економічної політики – 1) в умовах слабкості механізмів непрямого інвестування слід посилювати державну роль у перерозподілі фінансових ресурсів для структурної перебудови економіки і зростанні

---

<sup>1</sup> “В інтересах загального добробуту необхідно всіляко полегшувати перехід і обмін будь-якого майна, оскільки завдяки цьому капітал будь-якого типу скоріше знайде собі шлях у руки тих, хто дасть йому найкраще застосування, збільшуючи виробництво країни” Рікардо Д – зазначена праця .- С.132.

<sup>2</sup> Суторміна В.М., Федоров В.М., Андрущенко В.Л. Держава-податки-бізнес (Із світового досвіду фіскального регулювання економіки).-Київ.- Либідь.- 1992.- 328 с.

<sup>3</sup> Жамс Э. История экономической мысли XX века.- Изд-во иностранной лит-ры.- М.- 1959.- С.133

державних інвестицій у пріоритетні галузі; 2) необхідно сприяти посиленню ринкових механізмів непрямого інвестування, зокрема проводити податкову політику, спрямовану на стимулювання приватних заощаджень у системі непрямого інвестування (на банківських рахунках, в пенсійних, інвестиційних фондах і страхових компаніях).

Компромiс між першим і другим підходами неможливий в силу того, що посилення ролі держави послаблює роль ринкових інститутів непрямого інвестування, витісняючи останні з ринку. На нашу думку, перший підхід може виявлятися ефективним для вирішення лише окремих завдань структурної перебудови, не вирішуючи комплексу проблем. Тому вважаємо, що при розробці стратегії економічного розвитку і виборі між першим і другим підходами, перевага повинна віддаватися саме другому, який не має альтернатив у довгостроковій перспективі.

Пріоритетність проблем соціального захисту та підвищення добробуту найбідніших верств населення має покладатись в основу податково-бюджетної доктрини в Україні у сучасних умовах. В умовах невирішеності зазначених проблем державні інвестиції можливі лише у дуже обмежених обсягах, за залишковим принципом. Державні інвестиції в умовах слабкості механізмів непрямого інвестування могли б виконувати сигнальну функцію, коли не обсяги інвестування, а, власне, факт державної участі у проекті допомагав би залучати приватні капітали. Важливу роль у нагромадженні фінансових ресурсів для фінансування структурних зрушень могли б відіграти механізми залучення державою таких ресурсів на добровільних і конкурентних засадах – шляхом розміщення як державних цільових облігацій розвитку, так і облігацій органів місцевого самоврядування. Емітентами таких облігацій могли б виступати спеціально створені Державні фонди розвитку. Слід зазначити, що такі облігації могли б відіграти важливу роль у формуванні цілісного механізму трансформації заощаджень в інвестиції, виконуючи одразу дві функції – 1) нагромадження ресурсів для фінансування структурної перебудови економіки; 2) виступати як надійний інструмент вкладення фінансових ресурсів для банківських, і, особливо, небанківських фінансових інститутів.

Детальніше роль держави у фінансуванні структурної перебудови економіки розглядатиметься у останньому параграфі цього розділу. Лише акцентуємо увагу на таких концептуальних моментах щодо місця держави у перерозподілі фінансових ресурсів: 1) об'єктивно незначні обсяги державних інвестицій на сучасному етапі визначатимуть їх скоріше сигнальну, аніж капіталоутворюючу функцію; 2) пе-

ревагах не податкових, а боргових механізмів нагромадження фінансових ресурсів держави для фінансування структурної перебудови. Саме такими, на нашу думку, мають бути принципи, які визначатимуть роль держави у структурній перебудові економіки. Взаємодія держави з ринковими фінансовими інститутами у вирішенні цих проблем є, на нашу думку, набагато ефективнішою, аніж звичайне протиставлення державних і ринкових механізмів нагромадження фінансових ресурсів.

### *Механізми непрямого інвестування і самофінансування*

У сучасній економічній науці роль механізму непрямого інвестування (банківського і фондового), в економічному зростанні досліджувалась в рамках окремого напрямку, який дістав назву “фінанси і розвиток”, основні ідеї якого започатковані у роботах Р. Левіна<sup>1</sup> і О. Галетовича<sup>2</sup>. Механізм непрямого інвестування розглядається не лише як джерело фінансування традиційних галузей економіки, але й як фактор структурних зрушень. Проведені у першій половині 90-х рр. емпіричні дослідження дали можливість встановити взаємозв’язок між розвитком системи ринкових механізмів непрямого інвестування та довгостроковим економічним зростанням. Заслужують на увагу висновки Р. Левіна та Р. Дж. Кінга<sup>3</sup>: 1) розвиток фінансової системи є необхідною передумовою для сталого зростання, особливо у перехідних економіках; 2) нагромадження капіталу передують технологічним змінам, які відбуваються. Слід зазначити, що небанківські механізми непрямого інвестування почали активно розвиватись у розвинутих країнах лише з 70-х років ХХ ст. і лише протягом останнього десятиріччя їх роль у структурних зрушеннях стає визначальною.

Механізм непрямого інвестування виконує функцію поступового нагромадження фінансових ресурсів у банківських і небанківських фінансових інститутах. Частина доданої вартості у формі чистих заощаджень, створених у традиційних секторах економіки, поступово нагромаджується у розпорядженні фінансового сектора. Сутність такого механізму полягає у вилученні частини чистих заощаджень із традиційних секторів економіки з подальшим наданням фінансових

---

<sup>1</sup> Levine R. Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda.- Journal of Economic Literature.- Vol XXXV.- June 1997- pp. 688-726.

<sup>2</sup> Galetovic A. Finance and Growth: A Synthesis and Interpretation of the Evidence.- International Finance Discussion Papers.- Washington DC.- 1994 - # 477.

<sup>3</sup> King R.G. & Levine R. Finance, entrepreneurship, and growth.- Journal of Monetary Economics.-1993.- V.32.- pp. 513 - 542.

ресурсів у розпорядження більш прибуткових галузей економіки і видів економічної діяльності. Таким чином, ефективні ринкові механізми нагромадження фінансових ресурсів, забезпечуючи безперешкодний рух капіталу, сприяють технологічним змінам і структурній перебудові економіки.

Ринкові механізми непрямого інвестування базуються виключно на вищій прибутковості вкладень у нові види діяльності (фактичній або очікуваній), якщо доходність вкладень у традиційні галузі економіки перевищує доходність вкладень у нові галузі фінансування структурних змін не здійснюється. Навіть при однаковому рівні прибутковості перевага віддаватиметься традиційним галузям, оскільки такі вкладення є менш ризикованими. Основним принципом<sup>1</sup>, на якому функціонують ринкові механізми непрямого інвестування є максимізація доходності при одночасній мінімізації невизначеності (ризик). Орієнтація механізмів непрямого інвестування на вищі доходи, а не на беззбитковість сприяє ефективнішому розміщенню обмежених чистих заощаджень і, відповідно, економічному зростанню. Нагромадження фінансових ресурсів є противагою ефекту зниження граничної продуктивності, яка, в свою чергу, є наслідком нагромадження капіталу (зниження прибутковості).

Започаткована американськими економістами Стігліцом і Вайсом у кінці 70-х на початку 80-х років, “нова теорія фінансів” стверджує, ефективність зазначених механізмів залежить від рівня захисту інтересів як кредиторів, так і позичальників. Важливо вміти не лише нагромадити фінансові ресурси, не менш важливо - знайти оптимальні способи їх розміщення. Сучасна теорія фінансів стверджує, що інформація асиметрично розподілена між фінансовими інститутами і позичальниками. Невирішеність проблеми асиметричної інформації, коли позичальник володіє інформацією про свою діяльність, а фінансові інститути мають до неї лише обмежений доступ – стримує формування ефективних механізмів розміщення фінансових ресурсів для структурних зрушень. Таким чином, поряд з проблемою нагромадження фінансових ресурсів постає проблема їх ефективного розміщення.

Самофінансування є найпростішою формою фінансування, коли проблема асиметричної інформації відсутня, за якою слідує кредитування і залучення коштів на фондовому ринку<sup>2</sup>. У ринковій економіці доволі значна частка інвестицій здійснюється за рахунок самофі-

---

<sup>1</sup> Шарп У.Ф., Александер Г.Дж., Бэйли Дж.В. – Инвестиции. – М.: Инфра-М.- 2001. – С. 169.

<sup>2</sup> Mayers S.C., Majluf N.S. Corporate Financing and Investment Decisions When Firms Have Information that Investors Do Not Have.- Journal of Financial Economics.- 1984.- Vol. 13.- С.220

нансування, яке забезпечує від 60 до 90 % інвестицій у розвинутих країнах<sup>1</sup>. На основі аналізу галузевої структури джерел фінансування корпорацій у розвинутих країнах економістами були зроблені висновки про те, що розвиток високотехнологічних галузей (електронної, хімічної, машинобудування), а також капіталомістких інфраструктурних галузей (трубопровідний транспорт, енергетика) у розвинутих країнах забезпечувався за рахунок акумуляції фінансових ресурсів на фінансових ринках<sup>2</sup>, самофінансування було характернішим для обробних галузей. Це свідчить про неможливість нагромадження достатніх фінансових ресурсів для фінансування масштабних у вартісному вимірі проектів структурної перебудови економіки. Лише механізми непрямого інвестування забезпечують достатній обсяг пропозиції фінансових ресурсів і вирішують проблему асиметричної інформації при реалізації великих структуроутворюючих проектів у машинобудуванні та хімічній промисловості. Що стосується менш капіталомістких виробництв, насамперед, обробної промисловості, їх розвиток меншою мірою залежить від механізмів непрямого інвестування.

Невирішеність проблеми асиметричної інформації є характерною для перехідної економіки, що стримує розвиток механізмів непрямого інвестування. З урахуванням цього однією з ключових проблем формування механізмів мобілізації фінансових ресурсів вважається проблема узгодження інтересів позичальника і кредитора, забезпечення захисту інтересів вкладників<sup>3</sup>. Так, для країн з перехідною економікою важливу роль відіграє формування прозорих механізмів контролю і нагляду за діяльністю фінансових інститутів.

В умовах слабкості механізмів непрямого інвестування самофінансування залишається домінуючою формою мобілізації фінансових ресурсів, коли підприємства покладаються на внутрішні джерела<sup>4</sup>. Структурні зміни в економіці можуть значно уповільнюватись через поглинання ресурсів недостатньо ефективними, але самодостатніми підприємствами традиційних галузей. Наявність у підприємств власних фінансових ресурсів для самофінансування не завжди супроводжується ефективним їх використанням. Інвестиції можуть бути не ефективними, якщо вибір базується на власних припущеннях щодо

---

<sup>1</sup> Allen F. Stock Markets and Resource Allocation.// Capital Markets and Financial Intermediation.- ed. Colin Mayer and Xavier Vives.- Cambridge University Press.-1993.- С.84

<sup>2</sup> Жуков Е.Ф. Самофинансирование при капитализме.- М.:Финансы и статистика.-1990.-С.81

<sup>3</sup> Герасимчук Ю.О. Внутрішні джерела фінансування української економіки.- Фінанси України.- 2001.- № 4.- С.35.

<sup>4</sup> Кухленко О., Смірнова О. Стратегія інвестиційної діяльності в Україні.- Економіка України.- 2002.- №11.-С.23.



перспективності та майбутньої прибутковості. Переваги, які мають такі підприємства, володіючи “безкоштовними” власними коштами, нівелюються низькою капіталовіддачею, але підприємства можуть функціонувати нескінченно довго за умови беззбитковості. З точки зору економічної теорії самодостатність неефективних виробництв гальмує формування механізмів мобілізації фінансових ресурсів для структурних змін в економіці.

Вищевикладене не означає, що самофінансування не можна розглядати як одне з джерел фінансування структурних зрушень. Проте на початковому етапі розвитку нових підприємств і нових видів економічної діяльності, такий механізм не забезпечує достатніх обсягів фінансових ресурсів (прибуткова діяльність досягається тільки тоді, коли обсяги виробництва на підприємстві досягають певного рівня, що відбувається не одразу). Крім того, механізм самофінансування не забезпечує нагромадження достатніх за обсягами фінансових ресурсів для реалізації масштабних проектів структурної перебудови економіки. Виключенням може бути лише самофінансування на рівні фінансово-промислових груп східно-азійського типу та ТНК, концентрація капіталу у яких дає можливість реалізації таких проектів.

Перерозподіл капіталів на користь нових галузей економіки є необхідною передумовою структурних зрушень. Механізми непрямого інвестування (банківські і небанківські фінансові інститути) виконують важливу функцію фільтрації інвестиційних проектів на підставі незалежних оцінок формальних критеріїв проектів і порівняння їх конкурентоспроможності. У країнах з перехідною економікою високі ризики неповернення позики для банківських установ (втрати капіталу при портфельних інвестиціях) призводять до того, що найефективніші інвестиційні проекти можуть залишитись не профінансованими.

Механізм непрямого інвестування базується на найефективнішій системі прийняття формальних рішень при виборі об'єкта інвестування, в основі якої лежать фундаментальний аналіз характерних особливостей того чи іншого бізнесу, галузі, організації виробництва. і, відповідно, найефективніші процедури відбору проектів. Проте для банківських і небанківських фінансових інститутів ці процедури не є однаковими. Якщо банківська система розвивається шляхом накопичення досвіду у контролі за позичальниками, з ключовими поняттями – кредитною історією та моніторингом господарської діяльності, то небанківські фінансові інститути розвиваються на принципах диверсифікації інвестиційних ризиків за умов зростання ліквідності фінансових інструментів як об'єктів інвестування. Для небанківських фі-

нансових інститутів велике значення має наявність ліквідних фондових ринків з процедурами прозорості емітентів і публічного доступу до інформації про них. Для кредитних інститутів ліквідність фондових ринків не має великого значення.

Формування ефективних механізмів перерозподілу фінансових ресурсів для структурної перебудови в економіці в умовах обмеженості внутрішніх заощаджень буде проблематичним, незалежно від того хто – держава, фінансовий або реальний сектор економіки – виконуватиме функції нагромадження фінансових ресурсів. Врешті-решт, будь-який перерозподіл фінансових ресурсів є перерозподілом власності і тому – пов'язаний з виникненням суперечностей між інтересами донорів (підприємств традиційних галузей) та реципієнтів (підприємствами нових галузей). З цих позицій дуже складним завданням економічної політики вважаємо вирішення проблеми “замкненого кола” або ефективного розміщення обмежених ресурсів, яка полягає у тому, що низька ефективність традиційних галузей у результаті дає незначні чисті заощадження, яких недостатньо ні для фінансування структурних зрушень, ні для технічного переозброєння самих традиційних галузей. З точки зору завдань сталого еволюційного розвитку економіки, проблема ефективності розміщення фінансових ресурсів може бути вирішена двома шляхами – або стимулювання інвестицій у нові галузі та види економічної діяльності, з наступною модернізацією традиційних галузей; або пріоритетний розвиток традиційних галузей на базі їх технічного переозброєння та організаційної реструктуризації з відкладенням структурних зрушень на майбутнє. На нашу думку, політика підтримки традиційних галузей є менш перспективною у довгостроковій перспективі, не узгоджується з сучасними теоріями економічного зростання і відповідає інтересам лише тих, хто контролює такі підприємства.

З цих позицій і на підставі проведеного вище порівняльного аналізу ефективності та ролі у структурній перебудові економіки трьох форм цілісного механізму трансформації заощаджень в інвестиції (податково-бюджетного механізму, механізмів непрямого інвестування і самофінансування) можна зробити такі теоретичні висновки, які можуть бути корисними для економічної політики в Україні на сучасному етапі:

1) переорієнтація фінансової системи на структурну перебудову економіки потребує прискореного розвитку механізмів непрямого інвестування в Україні (банківського і небанківських) та створення для цього відповідних макроекономічних передумов – зростання питомої

ваги приватних заощаджень у сукупних чистих заощадженнях у державі;

2) роль держави у перерозподілі фінансових ресурсів для структурної перебудови визначається на основі компромісу між принципом максимізації доходів підприємств і населення, і принципом добробуту, який забезпечує рівномірніший розподіл національного доходу на користь незахищених верств населення;

3) протягом наступного десятиріччя основною формою перерозподілу фінансових ресурсів для структурної перебудови економіки України з об'єктивних причин виступатиме банківський механізм, який є найпростішою формою непрямого інвестування і не потребує високорозвиненого фондового ринку. На нашу думку, саме цей механізм стане центральною ланкою цілісного механізму фінансування структурних зрушень в економіці;

4) в умовах слабкого розвитку фондового ринку в Україні ефективною може стати політика взаємодії держави (спеціалізованих державних і територіальних (галузевих) фондів розвитку), які вирішуватимуть проблеми розміщення фінансових ресурсів, з новостворюваними небанківськими фінансовими інститутами (недержавними пенсійними фондами, інвестиційними і страховими компаніями), які вирішуватимуть проблеми залучення фінансових ресурсів;

5) протягом наступного десятиріччя самофінансування залишатиметься основною формою нагромадження і розміщення фінансових ресурсів в економіці України з поступовим посиленням ролі механізмів непрямого інвестування, що може призвести до неефективного використання обмежених внутрішніх ресурсів недостатньо ефективними, але самодостатніми підприємствами традиційних галузей і суттєвого уповільнення процесів структурної перебудови в частині розвитку високотехнологічних і капіталомістких виробництв. Разом з тим, на нашу думку, роль самофінансування буде вирішальною у фінансуванні структурних зрушень у некапіталомістких галузях обробної промисловості, сфери послуг та інфраструктури ринку.

## **4.2. Формування джерел та розміщення інвестиційних ресурсів**

### ***Ризики консервації структурних диспропорцій***

Економіка України успадкувала нераціональну структуру промислового виробництва, яка сформувалася у період планової економіки.

Структурні зміни, які відбулись в економіці України протягом останніх 10 років, як відзначалось, характеризуються посиленням позицій традиційних (базових і споживчих) галузей виробництва з одночасним послабленням позицій високотехнологічних галузей і, насамперед, машинобудування. Економічне зростання, яке спостерігається в останні роки в Україні після десятиріччя спаду, створює передумови для нагромадження інвестиційних ресурсів.

В умовах слабкості механізмів непрямого інвестування в Україні у сучасних умовах найкращі перспективи розвитку мають некапіталомісткі галузі обробної промисловості, сфери послуг та інфраструктури ринку (торгівля, транспорт, зв'язок), які можуть розвиватись за допомогою механізмів самофінансування. Зокрема це підтверджується вищими за середні темпами зростання у деревообробній, харчовій та легкій промисловості України. Разом з тим розвиток високотехнологічних галузей машинобудівного і хімічного комплексу значно ускладнюється. Виникає суперечність інтересів між стратегічними інтересами розвитку економіки та можливістю прибуткової діяльності за рахунок розширення традиційних виробництв, тобто між інтенсивним та екстенсивним типами економічного розвитку. Визначальним чинником у перерозподілі обмежених фінансових ресурсів в економіці України залишаються можливості отримання прибутків за рахунок експорту сировинних та низькотехнологічних продуктів.

Експортно-сировинна орієнтація економіки України поглиблює диспропорції між часткою внутрішнього споживання і чистого експорту у структурі ВВП - якщо у 1993 р. частка експорту товарів та послуг у структурі ВВП становила 26%, то у 2000-2001р. вона досягла рівня 60%<sup>1</sup>. Основний приріст експорту досягається за рахунок поставок продукції металургії та хімічної промисловості, зокрема в 2000 р. на ці галузі, які споживають більше половини всіх енергоресурсів (переважно імпортних), припадало відповідно 44,9% та 10,7% українського експорту<sup>2</sup>.

Світовий досвід свідчить, що така експортна орієнтація економіки не може бути основою тривалого економічного зростання<sup>3</sup> у зв'язку з мінливістю попиту і пропозиції на зовнішніх ринках та ви-

---

<sup>1</sup> Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 р." – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2002. – 432 с.

<sup>2</sup> Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з посланням Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році.

<sup>3</sup> Jaffee D. Export dependence and economic growth: a reformulation and respecification. – Social Forces .- 1985. - № 64.- pp. 102-18.

сокою залежністю від політики циклічних коливань у розвинутих країнах – основних споживачах сировини.

Оцінювати експортну орієнтацію економіки України на сучасному етапі необхідно з позицій відомої гіпотези “життєвого циклу промисловості”, запропонованої американським економістом Дж. Корнуелом (1977)<sup>1</sup>. Згідно з цією теорією економічне зростання розпочинається з експорту саме сировинних продуктів (т.з. *primary goods*). Поступово, економічне зростання та технологічні зміни у традиційних галузях, змінюють структуру економіки. Основними макроекономічними індикаторами таких змін є: 1) зростання кінцевого внутрішнього споживання у ВВП; 2) зростання частки високотехнологічної продукції у загальному обсязі експорту. Ключовим моментом в гіпотезі промислового циклу є формування чистих заощаджень за рахунок доданої вартості, створеної у експортних галузях як джерела фінансових ресурсів для структурної перебудови економіки.

Необхідність перерозподілу частини прибутків експортно-орієнтованих галузей через податково-бюджетні механізми або через механізми непрямого інвестування для структурної перебудови економіки з теоретичної точки зору не має альтернатив. Як уже зазначалось, основна частина прибутку у промисловості України, отримується у нафтогазовому комплексі та металургії, зокрема, в 2000 р. чисті прибутки, отримані у цих галузях перевищили 5 млрд. грн., у той час, як чисті збитки в електроенергетиці і машинобудуванні були на рівні 1 млрд. грн., а у вугільній промисловості –1,5 млрд. грн.<sup>2</sup>. Враховуючи таку специфіку, як високий рівень концентрації виробництва в експортно-орієнтованих галузях (металургії, хімічній промисловості), стає можливим нагромадження підприємствами цих галузей значних обсягів фінансових ресурсів для самофінансування та фінансування підприємств суміжних галузей, створення вертикально інтегрованих груп, орієнтованих на експорт. Навряд чи слід очікувати, що підприємства базових галузей інвестуватимуть власні фінансові ресурси у структурну перебудову. За оцінками фахівців, лише для технічного переозброєння металургії необхідно 39,4 млрд. грн. прямих інвестицій<sup>3</sup>.

Державна політика в Україні спрямована на сприяння подальшій концентрації ресурсів в експортно-орієнтованих галузях, насамперед,

---

<sup>1</sup> Judith A. Giles and Cara L. Williams.- Export-led Growth: A Survey of the Empirical Literature and Some Noncausality Results.-University of Victoria.-Econometrics Working Paper EWP0001.-January 2000.-p.3.

<sup>2</sup> Промисловість України.1996-2000.-Статистичний збірник.- К.- Держкомтат України.- 2001.-С.91.

<sup>3</sup> Боярунец А. Все стимулы - на потребление.- Компаньон.- 2001.- №45 (249) 12 - 16 ноября

гірничо-металургійному комплексі<sup>1</sup>. Протягом 1999-2001 рр. для підприємств гірничо-металургійного комплексу (ГМК) тимчасово встановлювалась ставка оподаткування прибутку в розмірі 30 відсотків діючої ставки, з метою поповнення обігових коштів підприємств. Починаючи з 2002 р., пільга щодо податку на прибуток замінюється на порядок, згідно з яким підприємства ГМК отримали право 50 % податку на прибуток зараховувати на спеціальний рахунок, з якого фінансуються інвестиційні проекти, пов'язані з реструктуризацією підприємств гірничо-металургійного комплексу, виведення з експлуатації надлишкових і неефективних потужностей. Таким чином, державою проводиться цілеспрямована політика, спрямована на забезпечення умов для самофінансування у базових галузях промисловості. Така державна політика, яка орієнтується на посилення позицій сектора ГМК, не відповідає стратегічним завданням переорієнтації фінансових механізмів на структурну перебудову економіки. Концентрація заощаджень у секторі ГМК суперечить принципу максимізації добробуту А. Пігу, оскільки вона поглиблює нерівномірності у розподілі доходів і, відповідно, обмежує мобільність капіталу. За таких умов структурні зрушення в економіці можуть фінансуватись шляхом створення диверсифікованих фінансово-промислових груп.

Як свідчить зарубіжний досвід, така концентрація фінансових ресурсів може призвести до формування фінансово-промислових конгломератів східно-азійського типу (японських “дзайбацу” і корейських “чеболу”), специфікою яких є висока диверсифікація виробництва. Зокрема, у Кореї формування капіталу диверсифікованих фінансово-промислових конгломератів “чеболу” стало можливим завдяки створеній для них системі пільгового фінансування при підтримці держави, що дозволило нагромадити значні фінансові ресурси для реалізації масштабних проектів у сферах високих технологій і забезпечило швидкі темпи економічного зростання. Позитивні сторони формування фінансово-промислових груп такого типу полягають у *швидших темпах нагромадження та концентрації* фінансових ресурсів для структурної перебудови економіки.

Негативні сторони, на нашу думку, полягають у специфіці розміщення фінансових ресурсів. Механізми непрямого інвестування (банківські і небанківські) за таких умов не визначають напрями розміщення ресурсів, не виконують властивої їм функції фільтрації інве-

---

<sup>1</sup> Закони України “Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України” від 14/07/1999 р.№ 934-XIV; “Про подальший розвиток гірничо-металургійного комплексу” від 17/01/2002 р.№ 2975-III

стиційних проектів на підставі незалежних оцінок формальних критеріїв проектів і порівняння їх конкурентоспроможності. Формується специфічний тип “кишенькових” банків з суто технічними функціями, ефективність розміщення ресурсів знижується. У довгостроковій перспективі, ефективність такого механізму залежить від внутрішнього контролю всередині конгломератів, слабкість якого призводить до неефективного розміщення ресурсів<sup>1</sup>.

Прикладом може слугувати нагромадження фінансових проблем корейських конгломератів наприкінці 90-х років, які полягали у прихованій збитковості, надмірній диверсифікації та величезній заборгованості. Перерозподіл фінансових ресурсів між традиційними і новими галузями в рамках диверсифікованих конгломератів у довгостроковій перспективі виявляє набагато меншу ефективність, ніж механізми непрямого інвестування (банківські і небанківські). Це необхідно враховувати в економічній політиці України, нагальною потребою є перегляд структурної політики в частині відмови від подальшого стимулювання ГМК у таких значних обсягах. Крім того, як уже зазначалось, концентрація фінансових ресурсів у ГМК скоріше призведе до формування вертикально інтегрованих компаній з виробництва сировинних видів продукції, аніж до створення диверсифікованих конгломератів, що лише закріплюватиме існуючі структурні диспропорції.

Економічне зростання в Україні, яке базується на зростанні виробництва у традиційних галузях, може зберігати достатньо високі темпи лише у короткостроковій перспективі. За оцінками ЮНІДО, традиційні галузі економіки країн СНД досягнуть рівня, який склався до початку реформ протягом декількох років<sup>2</sup>. Такі прогнози починають справджуватись, зокрема промислове виробництво України в 2001 р. зросло на 14,2 %. З урахуванням того, що в індекс промислового виробництва в 2000 р. становив 57% від рівня 1990 р., то за нашими розрахунками рівень промислового виробництва в 2005-2006 рр. може досягти рівня 1990 р. при збереженні тих темпів зростання, які мали місце в 2000-2001 рр. Потребує вирішення проблема мобілізації фінансових ресурсів для зворотних структурних змін в економіці – якщо протягом 1990-х рр. зростала відносна частка базових галузей, то до 2010-го року – ця відносна частка має поступово скорочуватись, без скорочення абсолютних обсягів випуску та експорту у цих галузях.

---

<sup>1</sup> Кони́на Н. Реструктурирование деятельности финансово-промышленных групп Южной Кореи в условиях кризиса.-Международ. журнал "Проблемы теории и практики управления".- М.-1999-№3.

<sup>2</sup> Kaczurba J. Industries of the New Market Economies of Central and Eastern Europe in the Age of Globalization: Major Policy Options.- Vienna: UNIDO.-2000.- p. V.

## *Структура інвестицій і мобільність капіталу*

Оцінку того, наскільки діючі фінансові механізми зорієнтовані на структурну перебудову економіки України, можемо зробити, проаналізувавши структуру інвестицій. Внаслідок економічного спаду та гіперінфляції на першому етапі ринкової трансформації економіки України (протягом 1990-1994 рр.) інвестиції в основний капітал скоротились більш ніж утричі<sup>1</sup>. Починаючи з 1995 р., темпи інвестиційного спаду значно уповільнюються, реальні обсяги інвестування стабілізуються і починають поступово зростати з 2000 р. (табл. 4.1)

Таблиця 4.1

### *Структура інвестицій в економіку України в 1995-2000 рр.*

(відсотки)

Галузі	1995	1996	1997	1998	1999	2000	1995-2000
ПЕК	18,1	20,9	21,7	19,9	19,4	18,1	19,6
Металургія	7,2	7,0	5,9	6,1	6,6	8,5	6,9
АПК	13,8	14,0	13,2	11,0	10,7	10,4	12,2
Будівельний комплекс	2,8	3,1	2,5	2,7	3,5	3,6	3,1
Сфера послуг <sup>1)</sup>	12,8	14,3	15,1	22,1	24,4	23,0	18,5
Наука, культура і охорона здоров'я	19,9	16,8	16,3	15,3	13,4	14,3	16,1
Житлове будівництво	21,9	20,1	20,3	19,2	18,1	16,8	19,5
Інші галузі	1,1	1,4	1,8	1,5	1,2	1,9	1,5
Машинобудування	2,3	2,2	3,1	2,2	2,6	3,3	2,6

<sup>1)</sup> транспорт, зв'язок та інфраструктура ринку

Джерело: Статистичний щорічник України за 2000 рік. - К.: Техніка. - 2001.- С.202-203

Структура інвестицій, яка склалась протягом 1995-2000 рр., характеризується такими особливостями. По-перше, це – стабільна частка (25%) базових галузей промисловості (ПЕК і ГМК). По-друге, - це значне зростання інвестицій у сферу послуг, частка яких зросла з 13 % в 1995 р. до 23% в 2000 р. По-третє, це – стабільна частка інвестицій у житлове будівництво, яка наближається до 20% їх загального обсягу. По-четверте, це – незначні обсяги інвестицій у машинобудування (2-3% їх загального обсягу). По-п'яте, це - скорочення відносної частки інвестицій у соціальну сферу та науку з 20 % в 1995 р. до 14% в 2000 р.

Значні обсяги інвестицій у базові галузі промисловості (поки що майже половина інвестицій у промисловість поглинається саме цими галузями) у порівнянні з незначними інвестиціями у машинобудуван-

<sup>1</sup> Статистичний щорічник України за 2000 рік.- К.: Техніка.- 2001.- С.197



ня свідчать про неефективність діючих механізмів перерозподілу фінансових ресурсів, якщо оцінювати їх з позицій пріоритетності саме структурних зрушень в економіці. Такий стан в економіці характеризується влучним визначенням “криза перспективи”<sup>1</sup>, коли оперативні завдання ставляться на перший план на шкоду стратегічним структурним перетворенням, а економіка України залишається економікою переважно торговельно-посередницького типу.

Економічне зростання у традиційних галузях економіки не супроводжується помітним зростанням частки інвестицій у високотехнологічні галузі (машинобудування), одночасно частка інвестицій у некапіталомістку сферу послуг зростає.

Структурні зміни в інвестиційній діяльності визначаються різними темпами зростання інвестицій у різні види економічної діяльності (рис. 4.1). Річні обсяги інвестування у сферу послуг з 1995 по 2000 р. зросли в 1,61 раза (у порівняних цінах), одночасно зросли реальні обсяги інвестицій у машинобудування (в 1,6 раза), соціальну сферу та житлове будівництво (в 1,15 раза). Річні обсяги інвестування у ПЕК та ГМК зростають повільнішими темпами.

Необхідно відзначити прискорене зростання інвестицій у сферу послуг є як позитивне, з точки зору завдань структурної перебудови економіки явище. Як уже зазначалось, характерною рисою постіндустріальної економіки є те, що основна частина ВВП виробляється у сфері послуг. Проведений аналіз змін у структурі інвестицій протягом 1995-2000 рр. свідчить про те, що діючі в Україні фінансові механізми забезпечують невисоку міжгалузеву мобільність капіталу. Обсяги інвестицій у машинобудування залишаються у масштабах усієї економіки незначними, проте, помітна тенденція до зростання їх частки. Самофінансування залишається основним механізмом нагромадження ресурсів, що сприяє інвестиціям у базові галузі промисловості та некапіталомісткі галузі обробної промисловості, АПК та сфери послуг. В цілому, структура інвестицій поступово поліпшується, позитивні тенденції свідчать про поступову переорієнтацію напрямів інвестування на структурні зрушення в економіці. Доволі повільні темпи цієї переорієнтації пояснюються особливостями нагромадження ресурсів і концентрації капіталу в економіці України (переважно в ГМК), що детально аналізувалось вище, і слабкістю механізмів непрямого інвестування (ця проблема аналізуватиметься далі). Крім того, мобільність капіталу в Україні стримується інтересами фінансової олігархії,

---

<sup>1</sup> Жалило Я. Лупаций В. - Кризис перспектив. – Компаньон- №7 (263).- 18 - 22 февраля 2002 г.

для якої вигідно існування цілих галузей-банкрутів, на які додатково навішуються зобов'язання по сплаті податків. За рахунок існуючих структурних деформацій в економіці України заробляються великі прибутки, зокрема, це стосується вугільної галузі, металургійного комплексу та енергетики<sup>1</sup>.

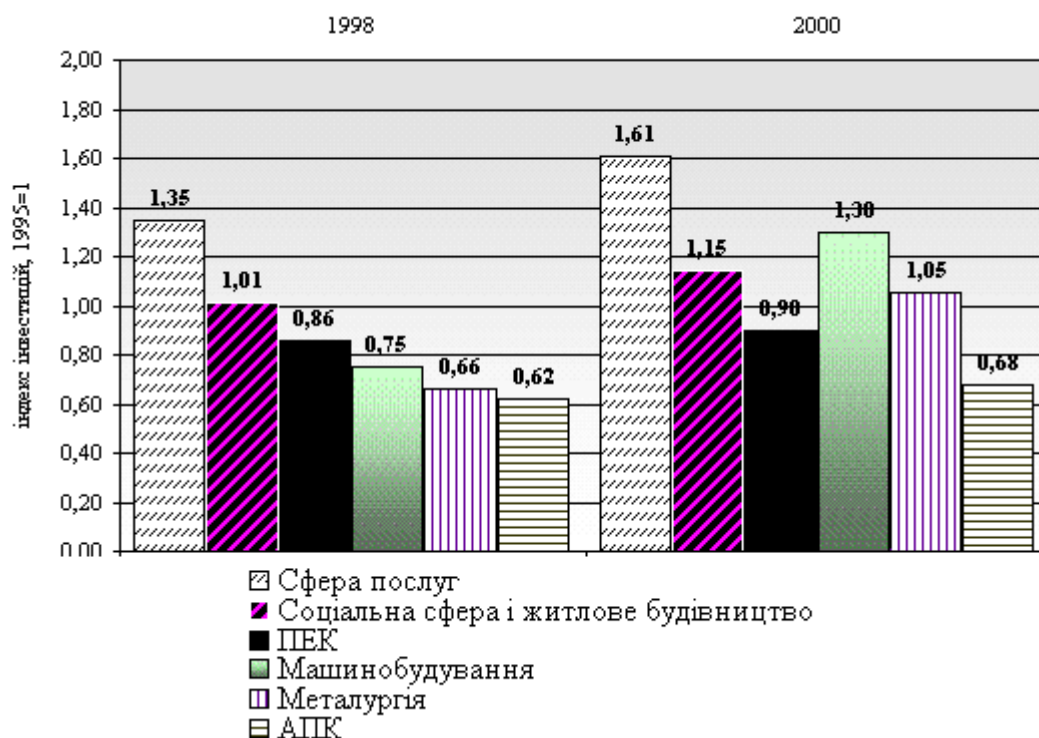


Рисунок 4.1. *Динаміка обсягів інвестицій за основними напрямками економічної діяльності*

Розраховано за: Статистичний щорічник України за 2000 рік. - К.: Техніка. - 2001. - С.202

На підставі проведеного аналізу можна стверджувати, що діючі в Україні механізми мобілізації та розміщення фінансових ресурсів не забезпечують ефективного перерозподілу чистих заощаджень на користь сучасних високотехнологічних видів економічної діяльності. Такий стан справ визначається політикою держави, спрямованою на підтримку базових галузей, що є вимушеним кроком, спрямованим на забезпечення тимчасової макроекономічної стабільності шляхом економічного зростання у базових галузях. Саме у цьому моменті виявляються суперечності між інтересами довгострокового сталого економічного розвитку та тактичними інтересами забезпечення макроекономічної стабільності, а також груповими та корпоративними інтересами підприємств базових галузей.

<sup>1</sup> Клименко И.- Ограничители экономического роста.- Компаньйон.- 2002.-№20

Оскільки за рахунок експорту продукції гірничо-металургійного комплексу забезпечується більше половини надходжень іноземної валюти в Україну, підтримка цих галузей вважається необхідною для підтримки макроекономічної стабільності, насамперед, за рахунок збалансування зовнішньоторговельного балансу. Необхідно визнати ту визначальну роль, яку відіграли базові галузі в економічному зростанні в останні роки, але її не слід абсолютизувати, а тим більше покладати в основу економічної політики у майбутньому. Стратегічні напрями інвестиційної політики України на сучасному етапі, визначені на офіційному рівні, – це металургія і сільське господарство (коментар экс-міністра економіки О. Шлапака<sup>1</sup> до Програми діяльності Уряду), а машинобудування віднесено до “ключових пріоритетів у подальшому розвитку української економіки”. На нашу думку, таке формулювання завдань інвестиційної політики на сьогодні є хибним і віддзеркалює скоріше поточні інтереси експортно-орієнтованих бізнес-угруповань у сфері ГМК та АПК.

Сьогодні необхідно переглянути діючі механізми перерозподілу фінансових ресурсів в Україні, які склались, і зорієнтовані, в першу чергу, на забезпечення самодостатності базових галузей економіки. Ці механізми не забезпечують ефективного перерозподілу фінансових ресурсів на користь тих видів економічної діяльності, які можуть забезпечити стале економічне зростання у довгостроковій перспективі. З цих позицій у стратегії економічного розвитку необхідно усунути експортно-сировинні галузі з пріоритетних напрямів, підпорядкувавши їх діяльність завданням зовсім іншої моделі розвитку економіки України, ніж експортно-сировинна, яка фактично застосовується. Пріоритетне місце експортно-сировинних галузей в економічній політиці держави з часом стає дедалі відчутнішим тягарем, самодостатнім в рамках економіки комплексом, здатним в рамках захисту власних корпоративних інтересів висувати усе нові проблеми власного розвитку на загальнонаціональний рівень.

### ***Структурний потенціал прямого іноземного інвестування***

В умовах недостатньої внутрішньої мобільності капіталу, вагому роль у фінансуванні структурних зрушень в економіці України міг би відіграти зовнішній сектор, тобто прямі іноземні інвестиції (ПІІ). Досліджуючи це питання ми дійшли до висновку, що значення прямих

---

<sup>1</sup> <http://www.kmu.gov.ua/zasidana/uryad/zkmu.htm>

іноземних інвестицій для економічного розвитку та фінансування структурних зрушень в економіці, у країнах з перехідною економікою посилюється. У розвинутих країнах (країни ОЕСР) роль іноземних інвестицій не є визначальною, за нашими розрахунками частка прямих іноземних інвестицій у сукупних джерелах інвестування за останні тридцять років (1970-2000 рр.) становила 6,2 %<sup>1</sup>, за рахунок внутрішніх джерел фінансувалось 93,7% інвестицій, у тому числі чисті заощадження (нерозподілені прибутки підприємств, заощадження населення і держави) – 31,3 %; амортизаційні фонди – 62,5 %. Звичайно, якщо розглядати взаємне інвестування, тобто бруто-інвестиції, роль ПІ виявляється набагато вагомішою, насамперед, у процесах інтеграції і глобалізації економіки.

Статистичні дані свідчать, що прямі іноземні інвестиції відігравали вирішальну роль і забезпечували високу норму нагромадження, зокрема, у таких постсоціалістичних країнах, як Чехія, Польща і Словаччина. Частка іноземних інвестицій у сукупних обсягах інвестицій у цих країнах в 90-х роках 20 ст. становила – 30-40% (5-10% ВВП), відповідно підвищуючи рівень нагромадження до 30% ВВП протягом зазначеного періоду. За рахунок внутрішніх джерел фінансувалось приблизно 60-70 % загального обсягу інвестицій, з яких чисті заощадження становили 20 %, амортизаційні фонди –40-50%. Дефіцит внутрішніх джерел фінансування у період трансформації до ринку покривається за рахунок іноземних інвестицій<sup>2</sup>. Крім кількісного впливу на обсяги інвестування, ПІ забезпечують якісний вплив на структурні зрушення в економіці, посилюючи конкуренцію на внутрішніх ринках і, відповідно, внутрішню мобільність капіталу та переорієнтацію руху фінансових ресурсів на структурні зрушення.

З метою проведення порівнянь, ми розрахували частку ПІ у сукупних джерелах фінансування інвестицій в Україні як відношення ПІ, перерахованих у національну валюту за середньорічним валютним курсом гривні, до валового нагромадження основного капіталу (ВНОК) за відповідні роки (табл. 4.2). Частка ПІ у сукупних джерелах фінансування ВНОК в Україні з 1995 по 2000 рік зросла з 4,2 до 9,7 % (в абсолютному вимірі обсяги ПІ становили 0,5-0,7

---

<sup>1</sup> Розраховано за статистичними даними Annual National Accounts of OECD Countries <http://www.oecd.org/EN/statistics>. Частка іноземних інвестицій розрахована як відношення нетто-інвестицій до валового нагромадження основного капіталу, тобто враховується лише чисте сальдо ввозу і вивозу капіталу з кожної країни за період з 1970 по 2000 рік. Для ряду країн частка іноземних інвестицій (нетто) у джерелах фінансуванні є вельми значною : (США – 9,7 %; Греція –10,9%; Португалія –16,5%)

<sup>2</sup> “багато країн прагнуть залучити ПІ через неспроможність забезпечення поточних потреб в інвестиційних ресурсах за рахунок лише національних заощаджень”.- Гаврилюк О.В. Іноземні інвестиції.- К.- Ін-т світової економіки і міжнародних відносин.- 1998.- с.21.

млрд. дол. США на рік.). В 2001 р. спостерігається скорочення частки ПІ до 7,0% сукупних джерел інвестування, що пояснюється зростанням внутрішніх джерел фінансування в умовах загального економічного підйому. В середньому за період з 1995 по 2001 рік, частка ПІ у джерелах фінансування інвестицій в Україні становила лише 7%, що набагато нижче, ніж відповідні частки в інших країнах з перехідною економікою (30%). Вплив ПІ на норму нагромадження в Україні у попередні роки був незначним: за нашими розрахунками ПІ забезпечували додатково лише 1-2% норми нагромадження, розрахованої як відношення ВНОК до ВВП.

Таблиця 4.2

**Прямі іноземні інвестиції в економіку України**

Показник	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Прямі іноземні інвестиції (ПІ), млн. дол. США	413,4	541,3	625,4	747,1	471,1	593,2	531,2
Середньорічний валютний курс, грн./дол. США	1,47	1,83	1,86	2,45	4,13	5,44	5,37
ПІ, млрд.грн.	0,61	0,99	1,16	1,83	1,95	3,23	2,85
Інвестиції (валове нагромадження основного капіталу), млрд. грн.	14,5	18,4	19,8	21,2	22,6	33,4	40,9
ПІ до сукупних інвестицій (%)	4,2	5,4	5,9	8,6	8,6	9,7	7,0
ПІ до ВВП (%)	1,1	1,2	1,2	1,8	1,5	1,9	1,4

Розраховано за даними: Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 р."; Національні рахунки України за 1990-2000 роки.- Статистичний збірник.- К.-Держкомстат.- 2002

На нашу думку, потенційна роль ПІ як фінансового ресурсу структурних зрушень в економіці України не досягне рівня, характерного для країн Східної Європи у 90-х роках, де відіграли свою роль вагомі політичні мотиви інвестування (потенційне членство країн Східної Європи в ЄС), та експансія ТНК у Східну Європу та СНД після краху соціалістичної системи. Можливо, що за умов поліпшення інвестиційного клімату в Україні та кон'юнктури на світових ринках капіталу, частка ПІ у джерелах інвестицій в Україні зросте до рівня 10-15% ВНОК. Можна погодитись з висновками українського економіста О. Гаврилюка<sup>1</sup>, згідно з якими основою економічного розвитку мають бути внутрішні джерела інвестування в Україні. В умовах економічного зростання ПІ відіграватимуть, якщо не другорядну, то лише допоміжну роль у забезпеченні фінансових структурних зрушень Україні. Тому вважаємо, що економічне зростання і структурна пере-

<sup>1</sup> Гаврилук О.В.- зазначена праця.- С.155

будова економіки України залежатимуть більшою мірою від ефективності механізмів перерозподілу внутрішніх фінансових ресурсів.

Проведений аналіз проблем формування та розміщення інвестиційних ресурсів в Україні, дає підстави для визначення основних особливостей інвестиційного процесу в Україні та напрямів державної політики у сфері регулювання процесів нагромадження і перерозподілу фінансових ресурсів:

1) невисока мобільність капіталу в Україні зумовлюється концентрацією прибутків переважно в експорторієнтованих галузях економіки; необхідно переглянути діючі механізми перерозподілу фінансових ресурсів в Україні (насамперед, податкові), зорієнтовані на забезпечення самодостатності базових галузей економіки;

2) швидкі темпи зростання інвестицій у сферу послуг та обробні галузі (харчову промисловість), забезпечують прогресивні структурні зрушення у бік зростання частки цих галузей сфери у ВВП, що пояснюється невисокою капіталомісткістю виробництва;

3) темпи зростання інвестицій у високотехнологічні та одночасно капіталомісткі галузі економіки (машинобудівний комплекс) свідчать про обмеженість доступних інвестиційних ресурсів для цих галузей; прискорений розвиток підприємств цих галузей, на відміну від інших галузей (ПЕК, ГМК, АПК, сфери послуг) на основі механізмів самофінансування є неможливим, потребує вирішення проблема прямих інвестицій та кредитної підтримки масштабних проектів у машинобудівному комплексі.

### ***4.3. Особливості перерозподілу фінансових ресурсів на макрорівні***

Необхідною умовою формування механізмів непрямого інвестування і мобільності капіталу є зростання реального ВВП. Разом з тим воно не завжди виявляється достатньою умовою - крім власне зростання ВВП велике значення мають норма заощаджень і пропорції їх розподілу між інституційними секторами: державою, реальним сектором і домогосподарствами. Від таких пропорцій залежить переважаючий тип механізму перерозподілу фінансових ресурсів – податково-бюджетний, самофінансування та непрямого інвестування.

З метою визначення частки (внеску) кожного з макроагентів (інституційних секторів) у формування чистих заощаджень в Україні ,

було проаналізовано дані національних рахунків за 1995-2000 рр. (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

**Чисті заощадження в Україні у розрізі інституційних секторів в 1995-2000 рр.**

Інституційні сектори	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Нефінансові корпорації	-5,4	-10,5	-8,7	-10,9	-6,1	-5,3
Фінансові корпорації	0,5	0,7	0,7	1,1	1,8	1,5
Сектор державного управління	7,4	11,5	7	9,5	9,8	11,9
Домашні господарства	0,7	0,6	1,8	1,1	1,1	4,2
Некомерційні організації	-0,5	-0,7	-0,6	-0,5	-0,5	-0,7
Разом	2,7	1,6	0,2	0,3	6,1	11,6

(млрд. грн.)

*Джерело:* Національні рахунки України (випуски за 1995-1998 рр.); Статистичний щорічник України за 2000 рік. - К.: Техніка. - 2001; Національні рахунки України за 1999-2000 рр. - Статистичний збірник. - К.: Держкомстат. - 2002.

У цілому протягом шести років – з 1995 по 2000 р. нетто-заощадження в Україні становили лише 10,9 млрд. грн. Виробничий сектор “втратив” 46,9 млрд. грн., у фінансовому секторі нагромаджено 6,3 млрд. грн. чистих заощаджень. Наведені дані свідчать про декапіталізацію виробничого сектора (нефінансових корпорацій, далі, НФК), сукупний капітал якого скоротився з 1995 по 2000 р. майже на 50 млрд. грн. навіть у номінальному вимірі, якщо ж врахувати темпи інфляції - ця декапіталізація виявиться ще відчутнішою.

Як зазначалося вище, при аналізі особливостей інвестиційних процесів, основна частина прибутків концентрується у гірничо-металургійному та нафтогазовому комплексах. Негативне значення чистих заощаджень у цілому по сектору НФК свідчить як про збитковість підприємств інших галузей, так і про перебіг процесів перерозподілу власності, продажу активів за заниженими цінами.

Одночасно найбільша частка чистих заощаджень припадає на сектор загальнодержавного управління (ЗДУ), саме цей сектор, поряд із фінансовим сектором виступає основним кредитором інших секторів економіки, насамперед сектора НФК<sup>1</sup> (форма кредитування - заборгованість перед бюджетом). Особливість такого стану розрахунків з позицій нашого дослідження полягає у тому, що він практично паралізував процеси перерозподілу фінансових ресурсів між традиційними і

<sup>1</sup> За даними Держкомстату на початок 2001 р. заборгованість реального сектора перед бюджетом становила 21,1 млрд. грн. (заборгованість по кредитах, отриманих від банківського сектору 19,1 млрд.грн.); на початок 2002 р. – 12,7 млрд.грн. та 27,8 млрд.грн. відповідно.

новими видами економічної діяльності протягом 1995-2000 рр.

Валові заощадження сектора державного управління за період 1995-2000 р. становили 57,1 млрд. грн., у той час, як чисті заощадження сектора домогосподарств за той же період становили лише 9,5 млрд. грн. Така диспропорція у структурі чистих заощаджень не є характерною для ринкової економіки. Заощадження сектора державного управління не брали участі у формуванні пропозиції фінансових ресурсів на ринкових засадах. В умовах дефіциту державного бюджету, заощадження держави формувались у формі таких неліквідних активів, як заборгованості підприємств по податках і зборах. На основі аналізу національних рахунків можна зробити висновок про те, що обсяги чистих заощаджень, як можливі джерела фінансових ресурсів для структурних зрушень в економіці України формувались винятково у двох секторах – фінансових корпорацій (нерозподілений прибуток банків) і домогосподарств. При цьому обсяги цих заощаджень були майже в 4 рази меншими, ніж чисті заощадження у секторі державного управління. Такі значні диспропорції у структурі чистих заощаджень у другій половині 90-х років стримували розвиток механізмів непрямого інвестування і, відповідно, не сприяли ефективному перерозподілу фінансових ресурсів для структурної перебудови економіки України. Нераціональні пропорції розподілу чистих заощаджень починають змінюватись разом з економічним поживавленням в 2000 р., що призвело до прискореного зростання чистих заощаджень сектора домогосподарств (з 1,1 до 4,2 млрд. грн., див. табл. 4.3). Продовження цієї позитивної тенденції можливе за умов економічного зростання та макроекономічної стабільності у наступні роки. Крім макроекономічних чинників, вагому роль у виправленні цих структурних диспропорцій має відіграти реформа державної політики у сфері регулювання оплати праці.

Результуючим показником, який відображає інтенсивність перерозподілу фінансових ресурсів на умовах запозичення між секторами є показник чистого кредитування або запозичення, який відображає обсяги фінансових ресурсів, тимчасово запозичених (наданих) одним сектором економіки на зворотній основі в інших секторах для фінансування витрат<sup>1</sup>. За визначенням параграфу 2.137 Системи національних рахунків ООН чисте кредитування – це сума (нетто), яку сектор

---

<sup>1</sup> Система национальных счетов – инструмент макроэкономического анализа / Под ред. Иванова Ю.Н. – М.: Статинформ. - 1996. – С. 71



може профінансувати на користь інших секторів економіки та зовнішнього сектора<sup>1</sup>.

Чисті запозичення виробничого сектора (НФК) у інших секторів економіки та за кордоном протягом 1995-1998 рр. зростали, проте з 1999 р. темпи приросту чистих запозичень значно знизились. Намітилась позитивна тенденція до зростання валових заощаджень сектора НФК, які протягом 1999-2000 рр. зросли більше ніж у 4 рази – з 4,6 млрд. грн. в 1998 р. до 18,6 млрд. грн. в 2000 р. (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

**Рахунок нагромадження секторів НФК в Україні  
в 1995-2000 рр.**

Показники СНР	(млрд. грн.)					
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
<b>Джерела інвестиційних ресурсів</b>						
Валове заощадження	2,6	1,7	5,5	4,6	12,6	18,6
<i>в т.ч. амортизація</i>	8,1	12,2	14,3	15,5	18,7	23,8
Капітальні трансферти (нетто)	1,2	2,2	1,2	2,4	1,6	1,7
Чисте запозичення	6,2	8,2	8,6	10,9	3,3	4,1
<b>Розміщення інвестиційних ресурсів</b>						
Приріст необоротних активів	8,4	13,6	14,8	15,8	19,3	26,9
Приріст запасів	1,7	1,5	0,6	2,2	-1,7	-2,6

*Джерело:* Національні рахунки України за 1999-2000 рр. - Статистичний збірник. - К.: Держкомстат. - 2002.

Такі суттєві позитивні зрушення у джерелах фінансування валового нагромадження основного капіталу сектора НФК пояснюються зламом у загальноекономічній динаміці, початком економічного зростання і зростанням чистих прибутків у реальному секторі (насамперед у експортоорієнтованих галузях і сфері послуг). Це покращило умови для самофінансування, сприяло нагромадженню інвестиційних ресурсів і прискорило валове нагромадження основного капіталу (якщо в 1998 р. приріст необоротних активів сектора НФК становив 15,5 млрд. грн., то в 2000 р. цей показник зростає до 26,9 млрд. грн.). Позитивним моментом є також і те, що інвестиції в основний капітал починають перевищувати споживання основного капіталу (амортизацію), що свідчить про початок розширеного відтворення. Таким чином, одночасно з економічним піднесенням в Україні, суттєво покращились умови для самофінансування у секторі НФК.

<sup>1</sup> System of National Accounts 1993 (Updated Version).- NY.: UN.- 2001.- § 2.137

Аналіз рахунку капіталу сектора НФК дає підстави зробити висновок про те, що інвестиції у необоротні активи здійснюються, перш за все, за рахунок амортизаційних відрахувань. Специфіка перерозподілу ресурсів в Україні в 1995-2000 рр. полягала у тому, що вагому роль у кредитуванні сектора НФК відігравала держава. Перерозподіл ресурсів сектора ЗДУ відбувався на неринкових засадах, внаслідок зростання заборгованості сектора НФК перед бюджетом. На відміну від розвинутих країн, у яких найсильніші позиції займають фінансовий сектор і домогосподарства, в Україні основним кредитором і боржником сектора НФК в 1995-1999 рр. був сектор ЗДУ, виконуючи не властиву йому функцію контролю за більшою частиною чистих заощаджень.

На підставі проведеного аналізу даних про структуру чистих заощаджень і джерела фінансування нагромадження основного капіталу, можна зробити висновок про те, що незначні абсолютні і відносні обсяги чистих заощаджень сектора домогосподарств протягом 1995-1999 рр. значно уповільнили темпи розвитку механізмів непрямого інвестування, насамперед – нагромадження ресурсів банківською системою України. Роль фінансового сектора та сектора домогосподарств у перерозподілі фінансових ресурсів в 1995-1999 рр. залишалась незначною, що підтверджується банківською статистикою та невисоким рівнем монетизації економіки України в цілому за цей період. Починаючи з 1999 рр. структура чистих заощаджень починає змінюватись на користь сектора домогосподарств, що створює передумови для активізації процесів перерозподілу фінансових ресурсів для структурної перебудови економіки. Другим позитивним моментом є прискорене зростання валових заощаджень у секторі НФК і, відповідно, суттєве покращання умов самофінансування. Продовження цих позитивних тенденцій у наступні роки сприятиме зростанню інвестиційної активності та переорієнтації фінансової системи на структурну перебудову економіки.

#### **4.4. Механізми непрямого інвестування структурних змін**

З теоретичної точки зору найзначніший вплив на формування вільних фінансових ресурсів в економіці формують два фактори : наявність чистих заощаджень в економіці, тобто приріст національного багатства, і , що не менш важливо - наявність донорів і реципієнтів

фінансових ресурсів, яка забезпечується змінами у нетто-позиціях секторів відносно іншої економіки. Наявність вільних заощаджень одного сектора економіки (у ринковій економіці - це сектор домогосподарств) потребує формування механізмів акумуляції і розміщення таких заощаджень.

Основною передумовою формування механізмів непрямого інвестування структурних зрушень у будь-якій економіці є наявність достатніх за обсягами чистих грошових заощаджень сектора домогосподарств. Саме цей чинник дав поштовх стрімкому розвитку банківських і небанківських фінансових інститутів у розвинутих країнах. Історично у будь-якій країні розвиток нових галузей носив еволюційний характер, а поетапні структурні зрушення здійснювались на основі поступового нагромадження фінансових ресурсів за рахунок чистих заощаджень, які формувались у сфері традиційних виробництв. По мірі того, як частина чистих заощаджень вилучається з господарського кругообігу у традиційних галузях, повинні зростати обсяги пропозиції фінансових ресурсів із боку банківських і небанківських фінансових інститутів.

Розглянувши динаміку реальних (з урахуванням темпів інфляції) обсягів фінансових ресурсів (табл. 4.5), акумульованих банківською системою України, можна встановити, що лише у 2001 році обсяги ліквідних фінансових ресурсів (коштів на поточних рахунках) досягли і перевищили їх значення на кінець 1994 р. Що стосується коштів на строкових рахунках, то їх реальні обсяги перевищили значення на кінець 1994 р. лише в 2000 р. Значне скорочення реальних обсягів фінансових ресурсів протягом 1995-1998 років пояснюється як високими темпами інфляції у цей період, так і незначними обсягами заощаджень у цей період. Повільний розвиток банківського механізму у попередній період (1994-1998 рр.) пояснюється: 1) незначними обсягами чистих заощаджень домогосподарств (наслідок низького рівня реальних доходів в Україні); 2) макроекономічною нестабільністю в Україні у попередні роки і, відповідно, недовірою до національної грошової одиниці як засобу заощаджень; 3) надмірним державним втручанням у процесі перерозподілу доданої вартості, створеної у традиційних галузях економіки, в умовах економічного спаду.

Таблиця 4.5

**Фінансові ресурси банківської системи України  
і темпи інфляції**

Показники	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002 <sup>1)</sup>
Поточні рахунки, млрд. грн.	1,1	2,0	2,3	2,9	3,2	4,6	8,0	10,3	11,1
Депозитні рахунки, млрд. грн.	1,4	2,2	2,9	3,5	5,4	8,0	11,4	15,8	18,9
Індекс споживчих цін (ІСЦ), разів		2,81	1,39	1,10	1,20	1,19	1,26	1,06	1,00
Поточні рахунки, скориговані на ІСЦ, (1994=1)	1	0,68	0,54	0,63	0,59	0,70	0,98	1,18	1,27
Депозитні рахунки, скориговані на ІСЦ (1994=1)	1	0,59	0,55	0,60	0,77	0,96	1,09	1,43	1,71

<sup>1)</sup> станом на 01.07.02.

Джерело: <http://www.bank.gov.ua/статистика>; Індеси інфляції споживчих цін в Україні у 1991-2001 рр. // Урядовий кур'єр.-2002.-№3.

Починаючи з 2000 р. обсяги фінансових ресурсів у банківській системі зростають прискореними темпами (табл. 4.6), що пояснюється позитивними змінами у структурі заощаджень в умовах економічного зростання: зростанням відносної частки чистих заощаджень домогосподарств і зростанням валових заощаджень сектора НФК. Позитивним моментом є прискорене зростання обсягів коштів на депозитних рахунках.

Таблиця 4.6

**Інтенсивність нагромадження і перерозподілу фінансових  
ресурсів через банківську систему**

Показники	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Валові заощадження, млрд. грн.	12,5	16,2	17,5	19,6	29,3	41,9
Зовнішні джерела, млрд. грн.	1,8	2,2	2,5	1,7	-6,6	-8,3
Всього джерел інвестування, млрд. грн.	14,3	18,4	20,0	21,3	22,7	33,6
Нагромадження ресурсів банківською системою, млрд. грн.	5,6	3,6	3,9	9,3	7,7	13,4
Коефіцієнт "зв'язування" заощаджень, $K^{RS}$	0,4	0,2	0,2	0,5	0,3	0,3
Валове нагромадження основного капіталу, млрд. грн.	8,4	13,6	14,8	15,8	19,3	26,9
Кредити реальному сектору, млрд. грн.	2,5	1,6	1,8	1,6	3,5	7,9
Вплив кредиту на інвестиційну активність, $K^{ia}$	0,3	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3

Розраховано за: "Національні рахунки України за 1990-2000 роки" (Стат. зб). – К.: Держкомстат.-2002; <http://www.bank.gov.ua/статистика>.

Існує досить щільний зв'язок між динамікою валових заощаджень в Україні і фінансовими ресурсами, нагромадженими у банківській системі. Ми порівняли приріст фінансових ресурсів, нагромаджених у банківській системі, з валовими заощадженнями в економіці

протягом 1994-2000 рр. (див. табл. 4.6) і розраховали відповідні коефіцієнти “зв’язування” валових заощаджень ( $K^{RS}$ ) як відношення приросту джерел фінансових ресурсів банківської системи до сукупних джерел інвестування.

Інтенсивність перерозподілу фінансових ресурсів через банківську систему, починаючи з 1999 р. ( $K^{RS}$ ) становить 0,3. Це означає, що через банківську систему перерозподіляється до 30 % валових заощаджень в економіці. Банківський механізм забезпечує достатньо високу мобільність капіталу, проте основним джерелом інвестування залишається самофінансування, частка якого оцінюється нами на рівні 70%. З позицій нашого дослідження це означає, що банківський механізм має значний потенціал для фінансування структурної перебудови.

Порівнявши обсяги інвестицій (валове нагромадження основного капіталу) в Україні з приростом обсягів кредитування за відповідні роки (див. табл. 4.6), ми встановили, що вплив банківського кредиту на інвестиційну активність (коефіцієнт  $K^{ia}$ ) має тенденцію до зростання. Якщо в 1996-1998 рр. за рахунок банківських джерел забезпечувалось лише 10% інвестицій в основний капітал, то протягом 1999-2000 рр. ця частка досить швидко зростає - до 20% в 1999 р. і 30% в 2000 р. Враховуючи позитивні зміни у структурі інвестицій, проаналізовані нами вище, можна стверджувати, що зростає роль механізмів непрямого інвестування у фінансуванні структурної перебудови економіки України. У середньостроковій перспективі саме банківський механізм у поєднанні з механізмами самофінансування відіграватимуть ключову роль у фінансуванні структурної перебудови економіки.

Разом з тим слід звернути увагу на невирішені проблеми, пов’язані з функціонуванням банківського механізму. Насамперед, це - дорожнеча ресурсів для реального сектора, яка полягає у високих процентних ставках. За нашими розрахунками, з 1998 р. процентна ставка у реальному вимірі, тобто скоригована на темпи інфляції, залишається на рівні, близькому до 30% річних. Зростає перевищення ставки по кредитах у національній валюті над обліковою ставкою - з 8 п.п. в 2000 р. до 15 п.п. в 2002 р. Зниження облікової ставки з 45 % річних на початку 2000 р. до 8 % річних у другому півріччі 2002 р. не супроводжується адекватним зниженням ставок по кредитах у національній валюті, які знизились з 56,2 % річних до 23,6 за відповідний період. Процентні ставки по кредитах в іноземній валюті є набагато нижчими і стабілізувались на рівні 12-15 % річних, починаючи з 2001 р. (рис. 4.2) Нижчий рівень процентних ставок в іноземній валюті пояснюється тим, що вони позбавлені інфляційних ризиків.

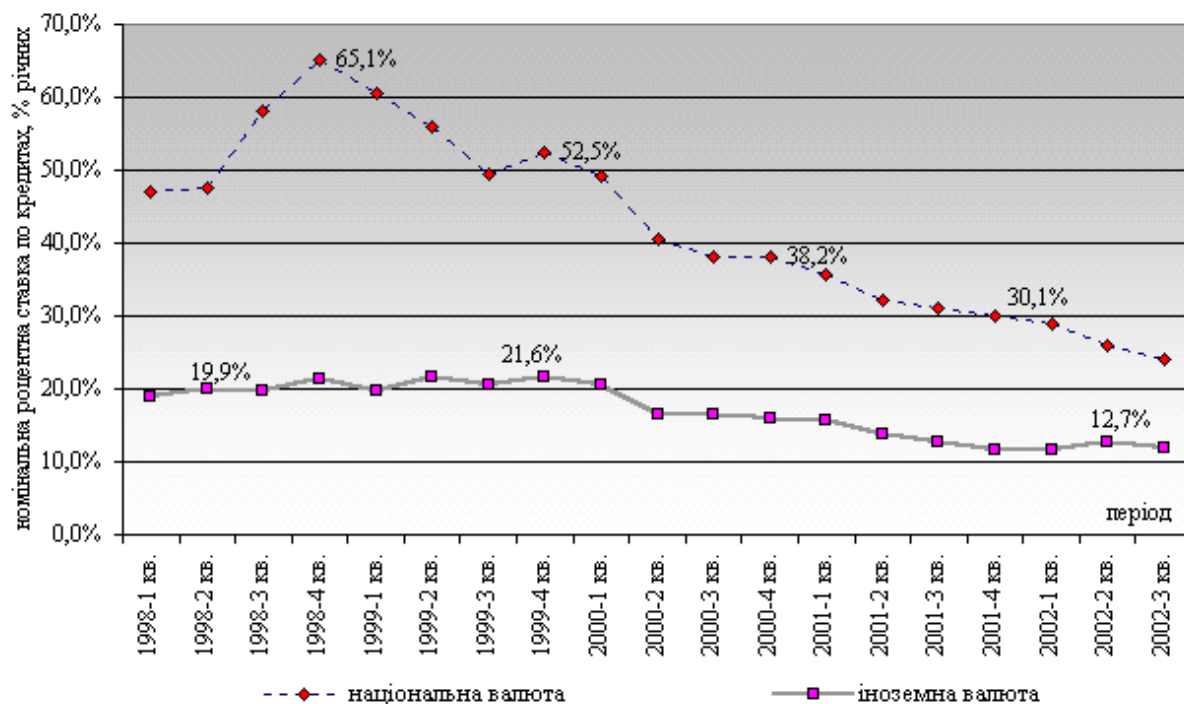


Рисунок 4.2. *Номінальні процентні ставки по кредитах в Україні в 1998-2002 рр.*

Високий рівень реальних процентних ставок по кредитах визначається дією таких факторів:

- висока ризикованість кредитних вкладень (необхідність додаткових витрат на моніторинг господарської діяльності позичальників; відсутність достовірної щодо їх фінансового стану);
- значного ризику відпливу вкладів (невизначеності щодо стабільності ресурсної бази банку), у зв'язку з чим банки утримували додаткові резерви, іммобілізуючи таким чином частину залучених коштів, що справляло значний непрямий вплив на вартість розміщення фінансових ресурсів.

Другою актуальною проблемою є те, що значна частина нагромаджених банківською системою фінансових ресурсів залишається взагалі нерозміщеною, про що свідчить той факт, що сума надлишкових резервів банківської системи України (тобто невикористаний потенціал) протягом 2000-2001 рр. зросла на 1,5 млрд. грн. Проблеми з розміщенням фінансових ресурсів та ефективністю кредитного механізму в країні пояснюються таким чином не лише у кількісному аспекті (обмеженість заощаджень і макроекономічні ризики), але й у якісному - відсутність надійних відпрацьованих методів моніторингу і контролю. Невирішеною проблемою залишається також проблема моніторингу діяльності позичальників, яку вважають гальмом, що стримує кредитну активність в економіці перехідного типу. Велика вартість

контролю за кредитними ризиками пов'язується з непрозорістю і непублічністю підприємств у перехідній економіці<sup>1</sup>.

Аналіз розподілу кредитних вкладень між різними видами економічної діяльності в Україні (табл. 4.7) свідчить про те, що основна частина кредитів надається для кредитування торговельно-посередницької діяльності: в 1999-2000 рр. майже половина приросту кредитних вкладень припадала саме на цей вид економічної діяльності. Другим основним отримувачем кредитів є підприємства АПК.

Таблиця 4.7

**Напрями розміщення кредитних ресурсів в Україні  
в 1999-2001 рр.**

Галузі	Кредитування, млрд. грн.			Кредитування до загального приросту кредитних вкладень, %		
	1999	2000	2001	1999	2000	2001
Паливно-енергетичний комплекс	82	282	707	3,0	4,0	9,0
Металургія	268	780	353	10,0	11,0	4,0
Машинобудування і металообробка	206	435	602	7,0	6,0	7,0
Агропромисловий комплекс	282	963	1719	10,0	14,0	21,0
Транспорт і зв'язок	172	343	393	6,0	5,0	5,0
Будівництво	89	128	217	3,0	2,0	3,0
Торівля та інфраструктура ринку	1254	3150	2918	45,0	45,0	35,0
Інші види економічної діяльності	404	981	1331	15,0	14,0	16,0
Разом	2757	7062	8240	100,0	100,0	100,0

Розраховано за даними: Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 р."

Саме на ці види економічної діяльності зорієнтований кредитний механізм в Україні, який є недостатньо пристосованим до фінансування "нових" галузей, оскільки відсутність ключового елементу моніторингу - "знання бізнесу клієнта", а також "кредитної історії", змушують банківську систему скоріше утримуватись від кредитування, аніж надавати кредити на здійснення ризикованих інноваційних проектів. У ринковій економіці функції банківського механізму полягають у кредитуванні найменш ризикованих поточних господарських і торгових операцій з використанням відпрацьованих процедур конт-

<sup>1</sup> Інтервенція західних інвесторів Росії не грозить // Финансовая Россия- 14-20 марта 2002 г. - № 9 (272)

ролю, що є характерним саме для традиційних галузей. Об'єктивно саме ці фактори відіграють ключову роль при визначенні пріоритетних напрямів кредитування і є невід'ємною частиною кредитної політики. З цих позицій роль кредитного механізму у фінансуванні інвестицій у високотехнологічні галузі може зрости лише у взаємодії з іншими механізмами перерозподілу фінансових ресурсів (самофінансування та податково-бюджетним).

Роль небанківських механізмів непрямого інвестування в Україні (інвестиційних та пенсійних фондів, страхових компаній) на даному етапі розвитку є незначною. Це пояснюється відсутністю цілеспрямованої державної політики (насамперед податкового стимулювання), яка б стимулювала розвиток цих механізмів, і слабким розвитком фондового ринку, а саме його неліквідністю. Зазначена проблема тісно пов'язана з проблемою ризиків прямого інвестування у країнах із перехідною економікою<sup>1</sup>, зокрема непрозорістю емітентів і непередбачуваністю основних фінансових показників їх діяльності. Формування небанківських механізмів інвестування в Україні потребує вирішення таких проблем: 1) низький рівень поточних доходів і заощаджень широких верств населення 2) відсутність податкових стимулів для розміщення заощаджень.

Посилення ролі небанківських механізмів у перерозподілі ресурсів для структурної перебудови економіки потребує активізації державної політики щодо стимулювання приватних заощаджень. У рамках цього напрямку необхідно вирішувати три важливі завдання. По-перше, реформувати системи оплати праці (підвищення мінімальної заробітної плати), суттєве підвищення рівня оплати праці у традиційних галузях. Першочерговим завданням є значне підвищення рівня мінімальної заробітної плати. Незначне зростання мінімальної заробітної плати не забезпечить швидкого формування значних обсягів чистих заощаджень у секторі домогосподарств, що є основною передумовою формування ринкових механізмів непрямого інвестування. За статистичними даними, лише у липні 2002 р. середня заробітна плата в Україні перевищила прожитковий мінімум, більше 41% громадян України живуть за межею бідності<sup>2</sup>, що є однією з основних диспропорцій, які стримують економічний розвиток. По-друге, запровадити дієві податкові стимули : зниження ставок податку на доходи з громадян і підвищення неоподаткованого мінімуму доходів вище офі-

---

<sup>1</sup> Private-equity investment in Russia. -Slim pickings.- The Economist.- 2002.- October 31.

<sup>2</sup> Мельничук В. Экономический рост и макроэкономические диспропорции : анализ украинской действительности //Зеркало недели.- 2002.-№35.



ційно встановленого прожиткового мінімуму; запровадження додаткових податкових стимулів при нагромадженні заощаджень у фінансових інститутах (банківських і небанківських). По-третє, удосконалити державне регулювання і контроль за діяльністю фінансового сектора.

Проведений нами аналіз ролі фінансової системи у структурній перебудові економіки України дає підстави для таких висновків. В умовах економічного зростання, яке спостерігається протягом 2000-2002 р., значно поліпшились умови для фінансування структурних зрушень: зростає частка чистих заощаджень домогосподарств у сукупних заощадженнях в економіці і, відповідно, обсяги фінансових ресурсів, які перерозподіляються через банківську систему. Частка валових заощаджень, які перерозподіляються через механізми непрямого інвестування, зростає. Це сприяє підвищенню мобільності капіталу і створює фінансові передумови для структурних зрушень. В силу того, що ступінь розвитку банківських механізмів в Україні є достатньо високим, вважаємо, що саме ці механізми повинні стати центральною ланкою механізму перерозподілу фінансових ресурсів в Україні у середньостроковій перспективі. Якщо нагромадження ресурсів банківською системою відбувається досить успішно, то проблеми з їх розміщенням залишаються складними. Про це свідчать значні обсяги додаткових резервів (невикористаний потенціал) банківської системи, що дещо уповільнює темпи трансформації нагромаджених заощаджень в інвестиції. Для вирішення цієї проблеми необхідно посилити правовий захист кредиторів (банків) у взаємовідносинах з позичальниками, що сприятиме поживавленню кредитної активності, знизить ризики кредитування і, відповідно, процентні ставки по кредитах. Потенційно великою може бути роль кредитного механізму у фінансуванні інвестицій у високотехнологічні галузі, у разі запровадження механізмів розподілу ризиків і спільного інвестування масштабних проектів, насамперед у капіталомістких високотехнологічних галузях, із залученням коштів спеціалізованих державних фондів розвитку та іноземних інвесторів.

Макроекономічні умови (зростання чистих заощаджень і невисокі темпи інфляції), які сформувались в Україні в 2000-2002 р., є сприятливими для формування небанківських механізмів інвестування. За таких умов актуальними є завдання посилення державної політики у напрямку стимулювання приватних заощаджень, що сприятиме розвитку небанківських фінансових інститутів і стане надійною основою для фінансування структурних зрушень в економіці у довгостроковій

перспективі. В умовах слабого розвитку фондового ринку в Україні ефективною може стати політика взаємодії держави (спеціалізованих державних і територіальних (галузевих) фондів розвитку), які вирішуватимуть проблеми розміщення фінансових ресурсів, із новостворюваними небанківськими фінансовими інститутами (недержавними пенсійними фондами, інвестиційними і страховими компаніями), які вирішуватимуть проблеми залучення фінансових ресурсів.

#### **4.5. Бюджетна політика активізації структуроутворення**

У попередніх розділах було показано, що економічне пожвавлення в Україні у 2000-2002 рр. кардинально не вирішило ряд проблемних питань, від яких залежить подолання структурних деформацій в економіці, посилення її конкурентноздатності, підвищення рівня життя і соціального захисту населення. Екстенсивні чинники економічного зростання, насамперед це глибока девальвація гривні у 1997-1999 рр., використання резервних потужностей, що простоювали у роки кризи, і сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура, значною мірою себе вичерпали. Можна виділити ряд гострих структурно-дестабілізуючих проблем<sup>1</sup>, що стримуватимуть зростання у наступні роки, а тому потребує підвищення державного регулювання у формі посилення бюджетно-інвестиційної підтримки реального сектора, зокрема це:

– погіршення структури промислового виробництва у бік збільшення частки сировинних і зменшення обробних галузей;

– збільшення сировинної складової експорту й частки самого експорту у ВВП, що звузило внутрішній ринок, надало економіці вичерпаності сировинно-експортної орієнтації, збільшило її технологічну залежність від високо розвинених країн, посилило вплив зовнішньоекономічних дестабілізаційних чинників, загальмувало розвиток власних високотехнологічних обробних галузей;

– критична зношеність основних виробничих фондів, за якої стає неможливим їх відновлення, не відбувається не лише розширене, але й просте відтворення основного капіталу, призупинені відновлення та модернізація діючих ОФ, тим самим в економіці накопичуються фі-

---

<sup>1</sup> Послання Президента України до Верховної Ради України у 2000 – 2001 рр.: "Про внутрішнє і зовнішнє становище України", "Європейський вибір: концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки".

зично зношені і морально застарілі засоби виробництва, консервуючи таким чином відсталий технологічний уклад.

Підвищення ролі бюджетної підтримки та перегляд принципів визначення її об'єктів з метою концентрації обмежених ресурсів виключно на стратегічних структуроформуюючих напрямках повинно бути здійснене також виходячи з несприятливих для подолання вищеназаних проблем макроекономічних факторів, зокрема таких <sup>1</sup>:

- низька дієздатність банківсько-кредитної системи, її недостатня спроможність в даній економічній ситуації акумулювати високий інвестиційний потенціал населення, відсутність розвиненої мережі інституційних інвесторів (пенсійних фондів та страхових компаній); виникнення у зв'язку з цим суперечності між необхідною наявністю у короткі строки (1-2 роки) масштабного інвестиційного забезпечення та неможливістю залучити у ці строки усі потенційні заощадження населення та підприємств;

- неефективне і безсистемне використання амортизаційних фондів, зокрема на поточне споживання;

- низький рівень капіталізації прибутків підприємств та відсутність економічних (податкових) стимулів його зростання;

- спрямування інвестиційного потенціалу приватизації переважно на цілі бюджетного споживання;

- розпорошування інвестиційних бюджетних ресурсів (загалом затверджено понад 180 державних цільових програм, третина з яких заморожена через відсутність фінансування);

- відсутність необхідної системи страхування інвестиційних ризиків, нерозвиненість фондового ринку та іпотечних відносин, лізингу та інших інститутів фінансування;

- значні обсяги тіньового бізнесу як основного джерела нелегального накопичення та вивезення капіталу.

Проведення державою ефективною бюджетної підтримки повинно поєднувати у собі як прямі так і непрямі засоби регулювання і залучення ресурсів. Під прямими слід розуміти засоби безпосереднього державного фінансування і кредитування у різних формах. Під непрямыми засобами розуміється створення сприятливих макроекономічних умов для розширення обсягів інвестицій за рахунок усіх джерел (власних, позичкових, залучених ресурсів). Формування достатнього інвестиційного потенціалу повинно забезпечуватись збільшенням можливостей для акумуляції банківськими і небанківськими фі-

---

<sup>1</sup> Послання Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір: концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки" (розділ VIII).

нансовими установами наявних заощаджень фізичних та юридичних осіб, подальшою трансформацією цих заощаджень в інвестиції, розширенням можливостей підприємств реального сектору у самофінансуванні інвестицій через надання податково-інвестиційних пільг і відповідного розширення частки прибутків, використовуваних на інвестиції, та виключно цільового використання амортизаційних ресурсів.

Пряма бюджетна підтримка може здійснюватись у формах бюджетного фінансування на незворотній основі (в тому числі у вигляді субсидій чи субвенцій) окремих регіонів, галузей, підприємств, національних та державних програм; бюджетного фінансування на зворотній основі – пільгового бюджетного кредитування інвестиційних програм та проектів; державних капіталовкладень, за яких держава виступатиме одноосібним чи пайовим інвестором; державного гарантування повернення кредитів, наданих підприємствам вітчизняними та іноземними кредиторами; надання окремим галузям чи підприємствам, визначених пріоритетними, податкових чи митних пільг (по суті прямого бюджетного фінансування у обсягах невнесених до бюджету коштів, визначених як різницю між внесками від звичайного і пільгового оподаткування чи стягування мита); державного замовлення підприємствам на виготовлення та постачання окремих видів товарів чи надання послуг; державного регулювання цін на продукцію окремих галузей та виробництв.

Акумуляція та розподіл бюджетних ресурсів для підтримки економіки може здійснюватись безпосередньо у дохідній та видатковій частинах державного й місцевих бюджетів, або шляхом створення у складі цих бюджетів спеціального бюджету розвитку, ресурси якого призначені виключно для цілей підтримки і розвитку галузей народного господарства та окремих регіонів.

На даному етапі державні інвестиції повинні відіграти роль своєрідного "локомотива" чи "збудника" активізації інвестиційної діяльності, що досягатиметься двома шляхами: по-перше, через реалізацію державою власних інвестиційних програм і проектів у високотехнологічних, капіталомістких фондостворюючих чи інфраструктурних галузях; по-друге, шляхом пайового інвестування проектів поряд з недержавними інвесторами задля підвищення зацікавленості останніх у спільному інвестуванні. Державне інвестування слід розглядати як інструмент мобілізації та концентрації ресурсів для модернізації виробництва, як каталізатор початку структурних зрушень, розрахований на короткострокову перспективу до моменту накопичення фінансовим сектором ресурсів, достатніх для розширення довгострокового

кредитування, підвищення інвестиційної привабливості й платоспроможності підприємств реального сектора.

В останнє десятиліття бюджетна підтримка реального сектору економіки істотно скоротилась. В цілому рівень державних витрат, які характеризуються частиною виробленого ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет, в Україні мав чітко виражену тенденцію скорочення. Видатки бюджету скоротились з 52,4% від ВВП у 1994 р. до 27,4% у 2001 р. (табл. 4.8).

Разом із скороченням державного споживання, у самій структурі бюджетних витрат видатки на підтримку галузей економіки (за старою класифікацією – витрати на народне господарство) скоротились за період 1991-2001 рр. у 2,5 рази (з 37,2% до 14,9%) і становили на кінець періоду 4,1% ВВП, тоді як на початок – 14,2%. Скорочення цих витрат офіційно пояснюється з одного боку необхідністю мінімізації втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання, підвищення їх відповідальності за кінцеві результати, створення конкурентного середовища і рівних умов господарювання, а з іншого боку – об'єктивною необхідністю збільшення тягаря соціальних витрат бюджету в кризових умовах. Однак насправді соціальні витрати у зазначений період у структурі видатків бюджету залишались приблизно на одному рівні (45,1% у 1991 р., 39,6 % у 2000 р. та 45,9 % у 2001 р.), з них витрати на соціальний захист навіть зменшились (з 18,7 до 15,0%), відносно ж ВВП соціальні витрати та витрати на соціальний захист зменшились суттєво, відповідно в 1,4 і 1,7 рази. На фоні гасел про дерегуляцію підприємницької діяльності, мінімізацію втручання держави у неї, підвищення соціального захисту населення, фактично відбувалось збільшення бюджетних витрат за іншими статтями, зокрема такими як державне управління та правоохоронна діяльність<sup>1</sup>.

Таблиця 4.8

***Видатки бюджету України на розвиток економіки та соціальної сфери***

Показник	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
<b>Видатки зведеного бюджету (млн. грн.)<sup>1</sup></b>	<b>1919,7</b>	<b>57248,7</b>	<b>630647,0</b>	<b>24302,8</b>	<b>34182,8</b>	<b>34312,7</b>	<b>31195,6</b>	<b>34820,9</b>	<b>48148,6</b>	<b>55528,0</b>
з них:										
Соц.-культ. заходи	865,7	32419,2	209360,4	9580,8	12404,7	15949,3	13094,2	13455,4	19060,5	25519,6
з них: соц. захист населення	358,6	18059,9	70350,1	3321,3	4105,6	5607,7	4227,0	4147,1	5985,2	8332,8
наука	40,0	510,6	5979,0	238,1	491,8	582,9	319,7	294,9	713,3	783,4
Підтримка галузей економіки	714,0	13897,8	2209117,3	2336,9	3450,6	4423,6	7072,7	7174,8	7270,4	8273,5

<sup>1</sup> Див.: Статистичний щорічник України за 2001 рік. – с. 57.

Показник	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
з них: Промисловість <sup>2)</sup>	-	-	-	-	-	-	3322,4	3444,6	3409,4	3842,9
Сіл. господарство <sup>3)</sup>	-	-	-	-	-	-	607,6	538,7	885,7	1094,8
Транспорт і зв'язок <sup>4)</sup>	-	-	-	-	-	-	1739,0	2026,3	1891,2	1789,8
<b>Видатки зведеного бюджету, % (до підсумку / до ВВП)</b>	<b><u>100,0</u> 38,1</b>	<b><u>100,0</u> 38,6</b>	<b><u>100,0</u> 52,4</b>	<b><u>100,0</u> 44,6</b>	<b><u>100,0</u> 41,9</b>	<b><u>100,0</u> 36,7</b>	<b><u>100,0</u> 30,4</b>	<b><u>100,0</u> 26,7</b>	<b><u>100,0</u> 28,3</b>	<b><u>100,0</u> 27,4</b>
Соц.-культ. заходи	<u>45,1</u> 17,2	<u>56,6</u> 21,8	<u>33,2</u> 17,4	<u>39,4</u> 17,6	<u>36,3</u> 15,2	<u>46,5</u> 17,1	<u>42,0</u> 12,7	<u>38,6</u> 10,3	<u>39,6</u> 11,2	<u>45,9</u> 12,6
соц. захист населення	<u>18,7</u> 7,1	<u>31,5</u> 12,2	<u>11,2</u> 5,8	<u>13,7</u> 6,1	<u>12,0</u> 5,0	<u>16,4</u> 6,0	<u>13,5</u> 4,1	<u>11,9</u> 3,2	<u>12,4</u> 3,5	<u>15,0</u> 4,2
наука	<u>2,1</u> 0,8	<u>0,9</u> 0,3	<u>0,9</u> 0,5	<u>1,0</u> 0,4	<u>1,4</u> 0,6	<u>1,7</u> 0,6	<u>1,0</u> 0,3	<u>0,8</u> 0,2	<u>1,5</u> 0,4	<u>1,4</u> 0,4
Підтримка галузей економіки	<u>37,2</u> 14,2	<u>24,2</u> 9,4	<u>33,2</u> 17,4	<u>9,6</u> 4,3	<u>10,1</u> 4,2	<u>12,9</u> 4,7	<u>22,7</u> 6,9	<u>20,6</u> 5,5	<u>15,1</u> 4,3	<u>14,9</u> 4,1
Промисловість	-	-	-	-	-	-	<u>10,6</u> 3,2	<u>9,9</u> 2,6	<u>7,1</u> 2,0	<u>6,9</u> 1,9
Сіл. господарство	-	-	-	-	-	-	<u>1,9</u> 0,6	<u>1,5</u> 0,4	<u>1,8</u> 0,5	<u>1,9</u> 0,5
Транспорт і зв'язок	-	-	-	-	-	-	<u>5,6</u> 1,7	<u>5,8</u> 1,6	<u>3,9</u> 1,1	<u>3,2</u> 0,9

<sup>1</sup> за 1992-1994 рр. у млрд. крб.

<sup>2</sup> Промисловість, енергетика, будівництво;

<sup>3</sup> Сільське та лісове господарство, рибальство та мисливство;

<sup>4</sup> Транспорт, дорожнє господарство, зв'язок, телекомунікації та інформатика;

Джерело: Статистичний щорічник України за 2001 рік. – с.55-63; Статистичний щорічник України за 1995 рік – с.93,94; Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році". – с.180-181.

Окремі дослідники<sup>1</sup>, з метою більш повного врахування бюджетних витрат на підтримку галузей економіки, додають до них такі види бюджетної допомоги, які в окремі роки не включались, або включались частково до названої групи витрат, зокрема це: 1) фінансування заходів з державного регулювання цін; 2) кредитування капітальних вкладень; 3) кредити підприємствам, що зазнають тимчасових труднощів; 4) кредити на закупівлю сільгосппродукції; 5) витрати на реструктуризацію, технічне переозброєння та субсидування підприємств паливно-енергетичного комплексу; 6) кредити з державного інноваційного фонду (ліквідованого Указом Президента за надання кредитів, що не відповідали уставним цілям і напрямам діяльності фонду, неефективну роботу по поверненню позик й відповідно за накопичені безнадійні борги; 7) надані окремим підприємствам кошти з резервного фонду Кабінету Міністрів України та ресурси з запасів державного матеріального резерву; 8) податкові та митні пільги; 9) державне замовлення.

<sup>1</sup> Луніна І.О. Державні фінанси України в перехідний період. – Харків, "Форт – ЛТД", 2000. – с.124-129.

Враховуючи перелічені статті, реальна підтримка виробництва перевищувала встановлені видатки по статті “Підтримка галузей економіки” в 1992-2001 рр. від 1,3 до 3 разів, причому фінансування за переліченими статтями здійснювалось для досить обмеженого кола підприємств і у більшості випадків виходячи з суб’єктивних критеріїв щодо необхідності такої підтримки, отримані позики не повертались, ефективність роботи таких підприємств не підвищувалась, фінансова і матеріальна допомога нівелювала необхідність докорінних змін в організації технології та кінцевій продукції виробництва, його пристосування до жорстких і динамічних умов ринку, швидкої і гнучкої переорієнтації залежно від змін кон’юнктури.

Таблиця 4.9

**Фактичні і прогнозовані обсяги капітальних вкладень  
за джерелами фінансування в Україні у 1991-2001 рр.**

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999 <sup>1)</sup>	2000 <sup>1)</sup>	2001 <sup>1)</sup>
Всього, у факт. цінах, млн. грн. <sup>2)</sup>	49,7	866	29310	229904	937816	12557	12401	13958	<u>17552</u> 18232	<u>23629</u> 19720	<u>32573</u> 21800
до попереднього року, %	92,9	63,1	89,6	77,5	71,5	78,0	91,2	106,1	100,4	114,4	120,8
до 1990 р., %	92,9	58,6	52,5	40,7	29,1	22,7	20,7	21,9	22,1	25,2	30,4
до ВВП, %	16,6	17,2	19,8	18,9	17,2	15,4	13,3	13,6	13,5	13,6	16,1
з них в об’єкти виробничого призначення, %	66	62	55	54	59	64	66	69	72	74	67
в т.ч. за рахунок коштів (% до підсумку)											
Державного бюджету	26	28	22	23	22	15	8,4	7,4	<u>7,6</u> 12,3	<u>6,1</u> 14,2	<u>6,4</u> 18,5
місцевих бюджетів	-	-	-	-	-	-	3,5	4,2	<u>3,9</u> 0,0	<u>4,5</u> 1,5	<u>4,2</u> 2,3
власних к. підприємств та організацій	-	-	-	-	-	-	75,2	72,2	<u>70,5</u> 63,6	<u>67,6</u> 60,8	<u>66,3</u> 57,3
іноземних інвесторів	-	-	-	-	-	-	1,1	3,0	<u>3,9</u> 1,6	<u>4,1</u> 1,6	<u>4,4</u> 1,6
населення на індив. житл. будівництво	-	-	-	-	-	-	8,1	7,5	<u>6,3</u> 11,6	<u>5,8</u> 12,2	<u>5,1</u> 12,5
інших джерел <sup>3)</sup>	-	-	-	-	-	-	3,7	5,7	<u>7,8</u> 10,8	<u>11,9</u> 9,6	<u>13,6</u> 7,7

<sup>1)</sup> у чисельнику – фактичні обсяги інвестицій, у знаменнику – прогнозовані згідно "Основних напрямів інвестиційної політики на 1999-2001 рр." (Указ Президента України від 18.08.99 №1004).

<sup>2)</sup> за 1991-1995 рр. в млрд. крб.

<sup>3)</sup> кошти громадських організацій, кредити вітчизняних банків, зовнішні державні кредити.

**Джерело:** Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році". – с. 211, 213; Статистичний щорічник України за 2001 рік. – с.213.; Статистичний щорічник України за 1995 р. – с.273, 274;

Розглядаючи державні централізовані капіталовкладення, зазначимо, що їх рівень у структурі джерел інвестицій та відносно ВВП скоротився у 4 рази (з 26% усіх КВ та 4,3% ВВП у 1991 році до 6,4% та 1,0% у 2001 р.), незважаючи на прогнозоване їх збільшення до 2001 р. до 18,5% загального обсягу (див. табл. 4.9).

Скорочення державних інвестицій є наслідком проведення політики, як відзначається в концепції регулювання інвестиційної діяльності<sup>1</sup>, спрямованої на децентралізацію управління економікою, зняття із себе функцій забезпечення інвестиційних потреб економіки і їх передачу суб'єктам господарювання.

Якщо спочатку передбачалось “підвищити регулюючу роль держави у відновленні інвестиційного процесу шляхом концентрації та спрямування інвестиційних ресурсів бюджетів усіх рівнів, а також кредитних коштів, що залучаються під гарантії Кабінету Міністрів України, у розвиток пріоритетних секторів економіки”<sup>2</sup>, то у подальшому роль держави в інвестиційній діяльності зводиться до створення рівних умов для ведення бізнесу та інвестування економіки суб'єктами господарювання, дальшої дерегуляції підприємницької діяльності та лібералізації ділової активності в інвестиційній сфері, зокрема шляхом забезпечення мінімізації втручання органів влади у господарську діяльність підприємців<sup>3</sup>.

Власну інвестиційну діяльність держава планує проводити у таких сферах:

– усунення структурних деформацій в економіці України шляхом випереджаючого нарощування темпів розвитку споживчих галузей та сфери послуг;

– розширення і модернізація транспортної інфраструктури, зокрема газотранспортної системи, створення умов для зростання обсягів транзитних перевезень, створення національної мережі міжнародних транспортних коридорів на основі залучення інвестицій у розвиток транспортної інфраструктури, дорожнього господарства, з використанням механізмів концесії та лізингу;

– сприяння збільшенню обсягу інвестицій у галузі зв'язку та телекомунікаційних послуг;

---

<sup>1</sup> Постанова Кабінету Міністрів України "Про Концепцію регулювання інвестиційної діяльності в умовах ринкової трансформації економіки" №384 від 01.06.95

<sup>2</sup> Указ Президента України "Про основні напрями інвестиційної політики на 1999-2001 рр." № 1004 від 18.08.99

<sup>3</sup> Указ Президента України "Про додаткові заходи щодо збільшення надходжень інвестицій в економіку України" № 108 від 22.02.01; Указ Президента України "Про заходи щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні" № 512 від 12.07.01; Програма розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 роки / Постанова Кабінету Міністрів України №1801 від 28.12.01.



– стимулювання залучення інвестицій у наукову, науково-технічну та інноваційну діяльність.

Серед запланованих заходів по усуненню структурних деформацій в економіці слід виділити, зокрема, зміни у напрямках спрямування капітальних вкладень шляхом переорієнтації інвестицій у високотехнологічні, наукоємні галузі, освоєння виробництва продукції та систем машин, що забезпечуватимуть запровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій, комплексне технічне і технологічне переоснащення виробництва, масове оновлення основних фондів; виробництво імпортозамінної продукції; освоєння системи машин для розвитку агропромислового комплексу; розширення експортної бази, у т. ч. високих технологій та товарів з високим ступенем обробки<sup>1</sup>.

В основу визначення напрямів державного інвестування покладено їх відповідність інноваційній моделі розвитку і досягненню мети модернізації промислового виробництва. Перевага надаватиметься виробництвам, що формують "точки зростання", до яких віднесені авіаційна і ракетно-космічна галузі; танкобудування, суднобудування, комп'ютерна індустрія. Припускається, що розвиток цих "точок зростання" відіграє стимулюючо-імпульсну роль у піднесенні інших галузей, таких як металургія, хімія, приладобудування, електротехніка.

Фінансування інвестиційної діяльності держави передбачено здійснювати з державного та місцевого бюджетів у межах видатків на капітальні вкладення та видатків на проведення структурної перебудови економіки.

У зв'язку з цим слід відзначити розбіжності між декларованими і фактичними напрямами державних капіталовкладень, які відповідно спрямовувались в основному у невиробничу сферу (будівництво об'єктів соціальної інфраструктури і житла для окремих категорій громадян) та на будівництво об'єктів Чорнобильської будівельної програми (захисні споруди, житло, об'єкти соціальної інфраструктури, газифікація та водопостачання населених пунктів) і становили близько 90% усіх державних капіталовкладень. Частка запланованих виробничих державних КВ становила у загальному обсязі 11,4 % у 2001 р. та 6,8% у 2002 р. й вони вкладались в об'єкти виключно державної форми власності, значну частину яких з великим сумнівом

---

<sup>1</sup> Розділи III, V, VII "Програми розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 роки"; Послання Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір: концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки" (розділ VII); Послання Президента України до Верховної Ради України у 2000 р. "Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 рр. – Урядовий кур'єр, 23 лютого 2000 р., № 34,– с. 6,10.

можна віднести до високотехнологічних, наукоємних і таких, що забезпечують розвиток споживчого ринку (табл. 4.10).

Таблиця 4.10

**Перелік промислових об'єктів, що планувалось фінансувати за рахунок державних централізованих капітальних вкладень у 2001-2002 рр.**

Найменування об'єктів та їх місцезнаходження	Частка державної власності у майні забудовника на 1 січня відповідного року, відсотків	Передбачено капіталовкладень з державного бюджету, тис. грн.	
		2001 р.	2002 р.
<b>Усього капіталовкладень</b>		360920	490000
з них			
в об'єкти виробничого призначення по Мінпромполітики:		41300	33372
з них:			
Державна програма проведення випробувань вітчизняного літака АН-70 - авіаційний науково-технічний комплекс імені О.К. Антонова, м. Київ в т.ч. по Мінпромполітики по Міноборони	100	30000 20000 10000	12000 7000 5000
ДП "Чорноморський суднобудівний завод", м. Миколаїв – будівництво танкерів на експорт	100	600	–
ДП "Суднобудівний завод імені 61 комунара", м. Миколаїв – будівництво транспортних рефрижераторних суден на експорт	100	1500	17000
Херсонський суднобудівний завод – будівництво танкерів на експорт	100	1500	–
Херсонський державний завод "Палада" - будівництво плавучих доків на експорт	100	500	–
Херсонський державний завод суднового обладнання та суднової арматури - виготовлення суднового обладнання та арматури для танкерів, рефрижераторів і балкерів	100	500	–
Дочірнє підприємство "Севморверф" ВАТ "Севастопольський морський завод" - будівництво плавучого крана на експорт	26	300	–
Науково-виробниче підприємство "Машпроект", м. Миколаїв - завершення реконструкції першої черги стенду для створення дослідно-промислової електростанції ПГУ-160	100	700	–
Дніпропетровське науково-виробниче об'єднання "Електрозовозобудування" - розширення та реконструкція потужностей під випуск магістральних вантажних та пасажирських електрозовозів	100	500	–
ТОВ "Львів-Електроніка", м. Львів - організація виробництва електронної (лазерної) техніки		100	–
ВАТ "Дніпровський машинобудівний завод", м. Дніпропетровськ- -реконструкція цехів № 1 і 48 з виготовлення автоматичних телефонних станцій системи С-32	100	1000	–
Науково-технічний центр артилерійсько-стрілецького озброєння, м. Київ - реконструкція бази	100	500	–
ВАТ "Укравтобуспром", м. Львів - організація виробництва промислово-дослідних партій міських автобусів для інвалідів	26	500	–

Найменування об'єктів та їх місцезнаходження	Частка державної власності у майні забудовника на 1 січня відповідного року, відсотків	Передбачено капітало-вкладень з державного бюджету, тис. грн.	
		2001 р.	2002 р.
ДП "Кривбасводопостачання", м. Кривий Ріг-реконструкція Радушненського складу хлору	100	1000	–
Тернопільське науково-виробниче підприємство "Промінь" - технічне переоснащення діючих виробництв під випуск професійних антен з діаметром рефлекторів від 2,4 до 12 метрів та антен індивідуального користування	100	1000	–
Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат окислених руд, м. Долинська Кіровоградської області	100	1900	–
Ліквідація сірчаних кар'єрів у зоні діяльності Яворівського ДГХП "Сірка" (включаючи відселення мешканців із карстопровальної зони)	100	5000	3422
Ліквідація сірчаних кар'єрів у зоні діяльності Роздільського ДГХП "Сірка"	100	–	1200
Програма розвитку машинобудування для агропромислового комплексу створення нових видів техніки та технічне переоснащення виробництва		2800	–
ВО "Полярон", м. Львів - реконструкція та технічне переоснащення виробництва	100	900	–
ВАТ "Володарка", м. Вінниця - реконструкція та технічне переоснащення виробництва	100	500	–
Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат окислених руд, м. Долинська Кіровоградської обл.	100	–	3000
ДПП "Кривбаспромводопостачання" м. Кривий Ріг - реконструкція Радушненського витратного складу хлору	100	–	1000
Державне підприємство Науково-виробничий комплекс газотурбобудування "Зоря" -"Машпроект" м. Миколаїв - розширення та реконструкція спорудження першої черги стенду для випробування парогазової установки ПГУ-160	100	–	500

Джерело: Постанови Кабінету Міністрів України "Про розподіл державних централізованих і державних капітальних вкладень на реалізацію Чорнобильської будівельної програми та переліки об'єктів, що фінансуються за їх рахунок у 2001 році" № 312 від 02.04.01; "Про затвердження переліку об'єктів, що фінансуються за рахунок державних централізованих капітальних вкладень у 2002 році" № 551 від 19.04.02.

Щодо такої сфери інвестиційної діяльності держави, як галузь зв'язку, то слід зауважити, що інвестиції у неї з 1994 до 2000 р. зростали з середнім щорічним темпом в 34% на фоні їх зниження в решті галузей (рис. 4.3), на кінець 2000 р. ця галузь стала єдиною, в якій рівень інвестицій перевищив рівень 1990 р. Рентабельність галузі зв'язку у зазначений період також була найвищою серед решти галузей<sup>1</sup>, а тому віднесення її до сфери інвестиційних інтересів держави й створення додаткових сприятливих умов для залучення інвестицій недостатньо обґрунтовано. Галузь надзвичайно приваблива для недержавних вітчизняних і зарубіжних інвесторів, а тому не потребує

<sup>1</sup> Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище в Україні у 2001 році". – с.208, 254.

залучення додаткових державних інвестицій, що дозволяє використувати їх у інших галузях реального сектора.

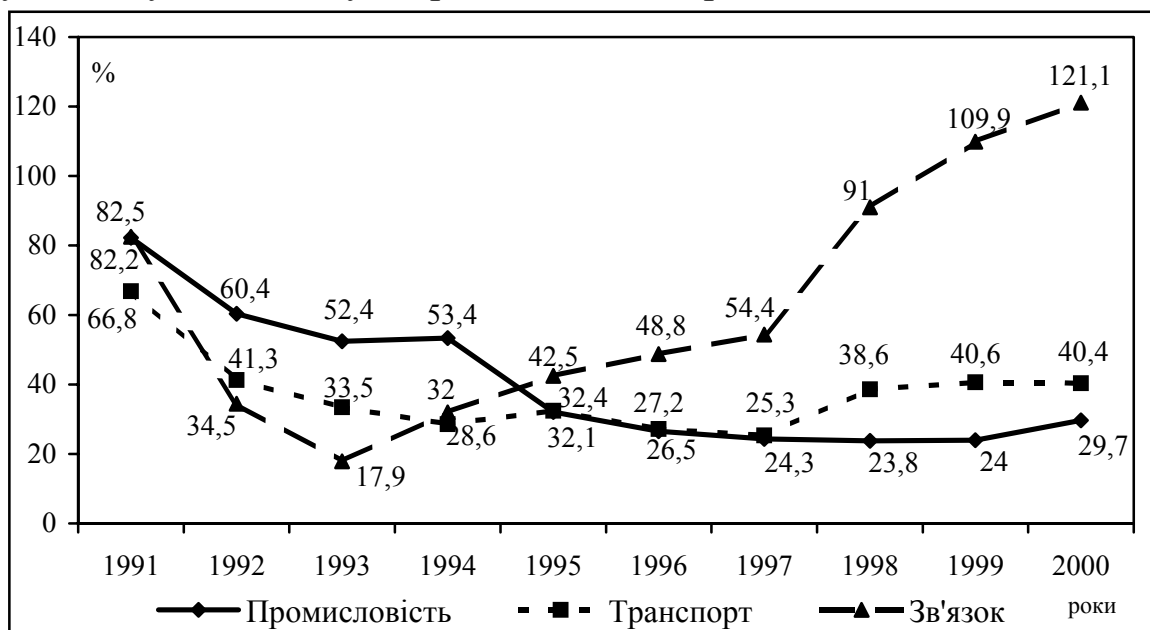


Рисунок 4.3. *Індекси капіталовкладень в окремих галузях економіки до 1990 р., %.*

Вибір інноваційної моделі розвитку в державній економічній політиці не викликає сумніву, однак з обережністю слід поставитись до галузей, обраних "точками зростання" (авіаційна, ракетно-космічна, танкобудівна, суднобудівна), продукція яких, згідно законодавчо затверджених цілей державної підтримки, повинна бути в першу чергу зорієнтована на експорт<sup>1</sup>. Розширення експортної орієнтованості високотехнологічних товарів є лише одним з ряду пріоритетів державної політики модернізації промисловості, а тому незрозуміло яким чином ці "точки зростання" забезпечуватимуть в решті галузей впровадження у виробництво енерго- та ресурсозберігаючих технологій, його технологічне переоснащення й масове оновлення основних фондів, виробництво імпортозамінної продукції, виробництво машин для АПК. Досить проблематичним залишиться вирішення питання розширення внутрішнього споживчого ринку, його насичення вітчизною промисловою продукцією.

<sup>1</sup> Закони України "Про державну підтримку літакобудівної промисловості в Україні" № 2660 від 12.07.01 (Відомості Верховної Ради України, 2001, № 50, С.261); "Про державну підтримку космічної діяльності" №1559 від 16.03.00 (ВВРУ, 2001, № 22, С. 172); "Про державну підтримку суднобудівної промисловості України" № 774 від 23.12.97 (ВВРУ, 1998, №18, С. 90); "Заходи щодо державної підтримки суднобудівної промисловості в Україні" № 1242 від 18.11.99 (ВВРУ, 2000, №3, С. 20); "Про визнання бронетанкових галузі однією з пріоритетних у промисловості України та заходи щодо надання їй державної підтримки" № 2211 від 11.01.01 (ВВРУ, 2001, № 11, С. 46).

У структурі промислового виробництва галузі, віднесені до точок зростання, займають малу частку, тому збільшення виробництва продукції у цих галузях відчутного імпульсу для всієї економіки не дасть, а при несприятливій зовнішній кон'юнктурі цих імпульсів взагалі може не бути.

Серед заходів державної підтримки точок зростання, зокрема, є такі<sup>1</sup>: безпосереднє фінансування з державного бюджету окремим рядком (для космічної галузі), митні пільги (для літакобудівної, бронетанкової, суднобудівної галузі), розстрочка у сплаті заборгованості перед держбюджетом та державними цільовими фондами (для бронетанкової галузі), надання державних гарантій за іноземними кредитами (для суднобудівної промисловості).

Окремим стратегічним напрямом державної економічної політики і підтримки є галузі паливно-енергетичного комплексу (вугільна, нафтопереробна, газова промисловість, електроенергетика) та металургія. Численні законодавчі і нормативні акти, прийняті на користь галузей ПЕК<sup>2</sup> та металургії<sup>3</sup>, закріплюють за ними податкові пільги, списання чи реструктуризацію заборгованості, фінансове забезпечення і т.п. Така підвищена увага держави до галузей офіційно пояснюється необхідністю їх глибинної структурної перебудови й модернізації, як основного чинника економічної безпеки держави. Між тим надмірна державна підтримка цих галузей додатково посилює структурні деформації в промисловості, збільшує сировинну складову експорту (лише 13-16% виробленого металопрокату споживається в Україні, решта – експортується<sup>4</sup>), відволікає обмежені фінансові ресурси держави від решти галузей, в тому інвестиційних фондостворюючих, які є основою модернізації і оновлення.

---

<sup>1</sup> Зазначені закони.

<sup>2</sup> Закони України "Про звільнення вугледобувних та вуглезбагачувальних підприємств Мінвуглепрому України від сплати заборгованості" №241 від 11.11.94; "Про списання заборгованості за позичками, що надавалися з державного бюджету підприємствам вугільної промисловості на зворотній основі у 1994-1996 роках" № 910 від 13.07.99; "Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості вугледобувних, вуглепереробних та шахтовуглебудівних підприємств Мінвуглепрому України та гірничодобувних підприємств з підземного видобутку сировини Мінпромполітики України" №268 від 20.11.98; "Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості відкритого акціонерного товариства "Лисичанськнафтооргсинтез" за станом на 1 жовтня 1999 року" №1335 від 22.12.99; Указ Президента України "Про структурну перебудову вугільної промисловості" №116 від 07.02.96; Постанова Верховної Ради України "Про невідкладні заходи щодо фінансового забезпечення вугільної промисловості України у 1999 році" №472 від 04.03.99.

<sup>3</sup> Закони України "Про проведення економічного експерименту на підприємствах гірничо-металургійного комплексу України" №934 від 14.07.99; "Про подальший розвиток гірничо-металургійного комплексу" №2975, 17.01.02.

<sup>4</sup> Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище в Україні у 2001 році". – с.53.

Одним із засобів реалізації державної економічної політики, посилення державного регулювання та державної підтримки економіки, механізмом реалізації намічених цілей розвитку є державне програмування. В Україні програмно-цільовий метод управління в останні роки знаходить усе більшого застосування. Державне програмування представляється комплексом державних, регіональних та галузевих програм, об'єднаних єдиною програмою економічного і соціального розвитку країни (на визначений період), воно віднесено до основних механізмів модернізації економіки та промисловості<sup>1</sup>. Розробка щорічних програми економічного і соціального розвитку України регламентована законодавством<sup>2</sup>, згідно якого було ухвалено програму на 2001 р. та розроблено проект програми на 2002 р.<sup>3</sup>.

Як форма бюджетної підтримки галузей програмний метод покищо застосовується недостатньо. Так, у 2001 р. планувалось виконувати 102 комплексних галузевих програми із запланованим фінансуванням з держбюджету – 2,83 млрд. грн. (6,7% запланованих бюджетних видатків та 21% загального обсягу фінансування програм), у 2002 р. – 124 програми з державним фінансуванням у 7,1 млрд. грн. (14,3% бюджетних видатків та 31% загального обсягу) (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

**Перелік державних цільових програм,  
які планувалось виконувати в окремих галузях реального  
сектора економіки у 2001-2002 рр.**

№ п/п	Назва програми, підстава для виконання	Термін виконання	2001			2002		
			Кількість, одиниць	Обсяг фінансування, всього, млн. грн.	в т.ч. з держбюджету, млн. грн.	Кількість, одиниць	Обсяг фінансування, всього, млн. грн.	в т.ч. з держбюджету, млн. грн.
	<b>ВСІ ПРОГРАМИ</b>		102	13253,3	2830,1	124	22743,5	7096,2
	в т.ч. до запланованих видатків бюджету, %				6,7			14,3
	<b>ПРОМИСЛОВІСТЬ</b>		12	1562,3	118,2	17	2331,1	1272,0
	у загальному обсязі фінансування програм, %			11,8	4,2		10,2	17,9
	у видатках бюджету, %			×	0,28		×	2,56
	<b>з неї: Паливно-енергетичний комплекс</b>		6	464,8	30,2	7	1913,1	1163,1
	у загальному обсязі			3,5	1,1		8,4	16,3

<sup>1</sup> Послання Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір: концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки" (розділ VII).

<sup>2</sup> Закону України "Про державне прогнозування та розроблення програми економічного і соціального розвитку України" № 1602 від 23.03.00 // Відомості Верховної Ради України, 2000, № 25, С. 195.

<sup>3</sup> Постанова Кабінету Міністрів України "Про схвалення проекту програми економічного і соціального розвитку України на 2001 р." № 279 від 27.03.01; Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про розроблення проекту Державної програми економічного і соціального розвитку України на 2002 р." № 221 від 26.05.01 р.

№ п/п	Назва програми, підстава для виконання	Термін виконання	2001			2002		
			Кількість, одиниць	Обсяг фінансування, всього, млн. грн.	в т.ч. з держбюджету, млн. грн.	Кількість, одиниць	Обсяг фінансування, всього, млн. грн.	в т.ч. з держбюджету, млн. грн.
	фінансування програм, %							
	у видатках бюджету, %			×	0,07		×	2,33
1.	Комплексна державна програма енергозбереження України (постанова КМ від 5.02.1997 № 148)	1997-2010		27,8	27,8		22,5	22,5
2.	Програма державної підтримки розвитку нетрадиційних джерел енергії та малої гідро- і теплоенергетики (постанови КМ від 27.10.1995 № 947, від 21.12.1997 № 1505, від 19.10.1998 № 1657)	1998-2010		28,4	0,6		35,6	0,6
3.	Програма розроблення в Україні паливно-комірчаних технологій на основі цирконію «Паливні комірочки» (проект) (доручення КМ від 28.03.2001 № 13259/96)	з 2002 року		0,0	0,0		0,08	0,08
4.	Національна енергетична програма (постанова ВРУ від 15.06.1996 № 191)	1996-2010		0,4	0,4		0,4	0,4
5.	Програма розвитку вугільної промисловості та соціальної сфери шахтарських регіонів на період до 2005 року (Програма "Вугілля") (постанова КМ від 2.03.1994 № 141)	1994-2005		301,1	1,1		1154,1	1139,1
6.	Програма освоєння вуглеводневих ресурсів Українського сектору Чорного та Азовського морів" (Постанова КМ від 17.09.96 № 1141)	1996-2010		106,8	0,0		0,0	0,0
7.	Програма "Створення та організація виготовлення бурового, нафтогазопромислового, нафтопереробного устаткування і техніки для будівництва нафтогазопроводів з науково-технічною частиною на період до 2010 року (постанова КМ від 9.12.1999 № 2245)	2000-2010		0,4	0,4		0,4	0,4
8.	Національна програма "Нафта і газ України до 2010 року" (постанова КМ від 17.02.1995 № 125)	1995-2010		0,0	0,0		700,0	0,0
	<b>інші галузі промисловості</b>		6	1097,5	88,0	10	418,0	108,9
9.	Комплексна програма розвитку медичної промисловості на 1997-2003 роки (постанова КМ від 18.12.1996 №1538)	1997-2003		3,9	3,9		5,4	5,4
10.	Комплексна програма розвитку кольорової металургії України на період до 2010 року (постанова КМ від 18.10.1999 № 1917)	1999-2010		731,8	0,3		3,0	0,3
11.	Державна програма розвитку легкої промисловості (постанова КМ від 29.01.1996 №147)	1996-2005		0,0	0,0		32,4	0,4
12.	Державна програма створення та	1996-2005		0,0	0,0		3,2	0,0

№ п/п	Назва програми, підстава для виконання	Термін виконання	2001			2002		
			Кількість, одиниць	Обсяг фінансування, всього, млн. грн.	в т.ч. з держбюджету, млн. грн.	Кількість, одиниць	Обсяг фінансування, всього, млн. грн.	в т.ч. з держбюджету, млн. грн.
	концепція розвитку золотодобувної та золотопереробної галузі України "Золото України" (постанова КМ від 16.05.1996 № 532)							
13.	Програма виробництва технологічних комплексів машин та обладнання для агропромислового комплексу (постанови КМ від 30.02.98 № 403, від 11.04.01 № 350)	1998-2005		0,0	0,0		10,0	10,0
14.	Міжвідомча програма впровадження космічних технологій у створення та виготовлення високотехнологічної цивільної продукції для потреб внутрішнього ринку і на експорт на 2001-2005 роки (постанова КМ від 27.06.2001 № 740)	2001-2005		0,0	0,0		82,0	0,0
15.	Загальнодержавна (Національна) космічна програма (Закон України від 23.12.1997 № 763/97)	1998-2002		357,6	79,6		89,0	89,0
16.	Розвиток рейкового рухомого складу соціального призначення для залізничного транспорту та міського господарства (постанова КМ від 2.06.1998 № 769)	1998-2003		1,0	1,0		183,6	0,9
17.	Програма розвитку найбільш конкурентноспроможних напрямків мікроелектроніки в Україні (доручення Президента України від 24.06.98 № 1-14/473, доручення КМ від 24.06.1998 № 7941/24)	1999-2004		0,6	0,6		1,6	0,6
18.	Програма використання відходів виробництва і споживання на період до 2005 року (постанова КМ від 28.06.1997 № 668)	1997-2005		2,6	2,6		7,7	2,4
	<b>СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО</b>		3	260,4	260,4	6	4138,9	805,9
	у загальному обсязі фінансування програм, %			1,9	9,2		18,2	11,4
	у видатках бюджету, %			×	0,62		×	1,63
	<b>ТРАНСПОРТ І ЗВ'ЯЗОК</b>		3	1233,1	1,9	6	4629,6	598,6
	у загальному обсязі фінансування програм, %			9,3	0,1		20,3	8,4
	у видатках бюджету, %			×	0,01		×	1,20
	<b>НАУКОВО-ТЕХНІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ</b>		12	13,7	13,7	8	11,4	11,4
	у загальному обсязі фінансування програм, %			0,1	0,5		0,1	0,2
	у видатках бюджету, %			×	0,03		×	0,03

Примітка: Складено за Програмою економічного і соціального розвитку України на 2001 р. (постанова КМ №279 від 27.03.01), проектом Програми економічного і соціального розвитку України на 2002 р. (розпорядження КМ №221-р від 26.05.01), що були представлені на офіційній Інтернет-сторінці Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України – <http://www.me.gov.ua>.



В таких галузях реального сектора, як промисловість, сільське господарство, транспорт і зв'язок, виконувалось загалом 18 програм у 2001 р. і 29 – у 2002 р., що становило у загальному обсязі бюджетного фінансування програм, відповідно 13,5 та 37,7%, а у обсязі запланованих бюджетних видатків – 0,9 та 5,4%.

Значну частку програм у промисловості, становлять програми у паливно-енергетичному комплексі, для більшості галузей промисловості програмні методи взагалі не застосовувались, в тому числі в інвестиційних фондостворюючих галузях, що не відповідає реальному стану і потребам економіки, особливо з позиції її модернізації, оновлення основних фондів поступового переходу до інноваційної моделі розвитку.

Недостатня дієвість програмного методу управління, як зазначалось у попередніх розділах, пояснюється невідповідністю переважної більшості прийнятих програм стратегічним цілям і задачам розвитку, їх великою кількістю, що призводить до розпорошування обмежених ресурсів й відповідною незабезпеченістю необхідним рівнем бюджетного фінансування, неузгодженістю програм між собою, відсутністю єдиного координуючого й контролюючого державного органу з розробки й реалізації програм, відсутністю чіткої направленості й чітких механізмів досягнення конкретної мети програми, і т.п. Велика кількість програм і відсутність належного контролю за їх виконанням створюють благодатне підґрунтя для нецільового використання бюджетних коштів, що врешті-решт дискредитує сам принцип програмування.

Формою державної підтримки підприємств є наданням їм державних гарантій за кредитами. Метою таких гарантій є підвищення підприємствам доступності одержання кредитів (без гарантій кредити не надавалися б, або надавалися під вищі проценти); створення пільгових умов отримання кредитів (зокрема через оплату різниці між ринковою та пільговою ціною кредиту); гарантування компенсації витрат від зовнішньоекономічної діяльності; мобілізація коштів окремих банків для проведення санації підприємства (якщо банки готові надати такі кошти)<sup>1</sup>.

В країнах з перехідною економікою, особливо центрального та східноєвропейського регіону, державні гарантії застосовуються значно ширше ніж в розвинених країнах, в першу чергу через нерозвиненість фінансового сектору, яка проявляється у невідповідності пропо-

---

<sup>1</sup> Луїна І.О. Державні фінанси України в перехідний період. – с.133.

зиці фінансових ресурсів реальному попиту на них. Недостатність цих ресурсів, відсутність дієвих механізмів їх концентрації та мобілізації, високі ризики інвестування та відсутність механізмів страхування ризиків в цілому приводить до встановлення невиправдано високої ціни за кредити та гальмує проведення ефективних структурних зрушень.

В Україні на даний час державні гарантії надаються виключно за іноземними кредитами і лише Кабінетом Міністрів (відповідною постановою) за поданням Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції<sup>1</sup>, (до 2001 р. – за поданням валютно-кредитної ради Кабінету Міністрів України). Регламентовано, що надання державних гарантій за проектами повинно проводитись на конкурсній основі за результатами експертизи проектів (з 1997 р.). Обслуговування іноземних кредитів проводиться банками-агентами, визначеними Кабінетом Міністрів України, відповідно до угод укладених між ними та одержувачами кредитів. Державні гарантії надаються за кредитами, залученими:

1) на умовах валютної самоокупності (становили за 1992-1999 рр. 49% загальної суми гарантованих урядом кредитів).

2) на умовах обслуговування і погашення лише за рахунок державного бюджету (надавались як правило для об'єктів загальнодержавного значення, становлять близько 6% гарантованих кредитів);

3) на умовах погашення за рахунок бюджету з подальшим відшкодуванням його втрат поставками продукції в державний матеріальний резерв (близько 16%);

4) на умовах погашення за рахунок бюджету з подальшим відшкодуванням його втрат у національній валюті (близько 30%)<sup>2</sup>.

Питання надання державних гарантій за кредитами, які залучаються на умовах валютної самоокупності, розглядаються лише при укладанні кредитних угод і договорів застави між одержувачем кредитів та банком-агентом (з 1995р.), або договорів поруки чи застави між майновими поручителем одержувача кредитів та банком-агентом (з 1997р.), або договорів страхування (з 1998р.), а також при укладенні угоди про порядок відшкодування видатків державного бюджету

---

<sup>1</sup> Постанови Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо залучення державою або під державні гарантії іноземних кредитів і надання державних гарантій” №787 від 11.07.01; “Про впорядкування залучення і використання іноземних кредитів, повернення яких гарантується Кабінетом Міністрів України, вдосконалення системи залучення зовнішніх фінансових ресурсів та обслуговування зовнішнього державного боргу” №414 від 05.05.97.

<sup>2</sup> Луніна І.О. – зазначена праця. – с.135-138, 151-158.

(внаслідок виконання гарантійних зобов'язань) між одержувачем кредиту та Міністерством фінансів (з 2001 р.)<sup>1</sup>.

Практика надання державних гарантій в Україні свідчить, що більшість проектів, які реалізуються за ними, мають низьку ефективність, або взагалі неефективні, це при тому, що законодавчо закріпленій конкурсній відбір проектів, їх подальший супровід та встановлена процедура жорсткого контролю за цільовим використанням кредитних коштів (якої фактично не дотримуються).

Підтвердженням цього є постійно зростаючий борг підприємств позичальників перед державним бюджетом, який становив на 1 січня 2002 р. – 1,250 млрд. дол. (рис. 4.4).

Найбільша заборгованість на 1.01.2001 р. була у підприємств агропромислового комплексу – 419 млн. дол. або 42%, в промисловості – 351 млн. дол. (36%); в галузі охорони здоров'я - 114 млн. дол. (11%), в нафтопереробному комплексі – 48 млн. дол. (5%).

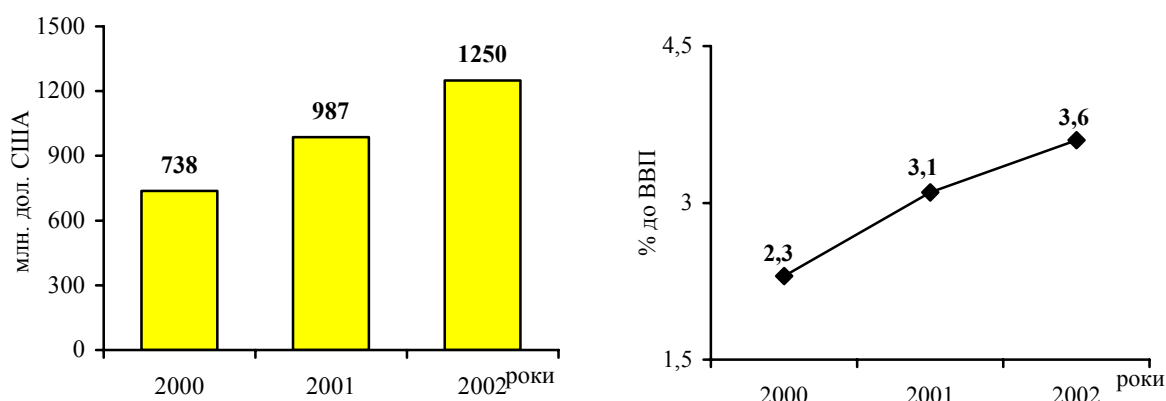


Рисунок 4.4. *Прострочена заборгованість підприємств перед Державним бюджетом за надані державні гарантії, яка виникла внаслідок невиконання ними зобов'язань за іноземними кредитами (станом на 1 січня відповідного року)*<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Постанови Кабінету Міністрів України “Про додаткове забезпечення гарантій або інших зобов'язань Уряду України, які надаються іноземними кредиторами щодо погашення кредитів в іноземній валюті, що залучаються українськими юридичними особами” №655 від 17.08.95; “Про впорядкування залучення і використання іноземних кредитів, повернення яких гарантується Кабінетом Міністрів України, вдосконалення системи залучення зовнішніх фінансових ресурсів та обслуговування зовнішнього державного боргу” №414 від 05.05.97; “Про впровадження механізму страхування експортних та кредитних ризиків” №280 від 17.08.98; “Про заходи щодо залучення державою або під державні гарантії іноземних кредитів і надання державних гарантій” №787 від 11.07.01.

<sup>2</sup> Постанова Кабінету Міністрів України “Про стан відшкодування в 2000 році витрат державного бюджету на виконання державою гарантійних та кредитних зобов'язань за іноземними кредитами” № 544 від 18.05.01; Розпорядження Кабінету Міністрів України “Про графіки погашення заборгованості за іноземними кредитами, залученими державою, або під її гарантії” № 94 від 1.03.02.

У структурі розподілу боргу за формами власності характерним є той факт, що найбільша частина боргу припадає на підприємства, які мають у своєму статутному фонді державну частку (від 50 до 100 %). Зокрема на 1.01.2002 р. з 61 підприємств – боржників державну частку у статутному фонді мали 23 підприємства, при цьому сума їх боргу становила 773,3 млн. дол. (або 62% загальної суми) (табл. 4.12).

Таблиця 4.12

**Заборгованість підприємств, які мають у статутному фонді державну частку, за кредитами залученими державою або під її гарантії**

(на 1 січня 2002 р)

№ п/п	Позичальник	Державна частка у статутному фонді позичальника, %	Сума простроченої заборгованості перед державою, млн. дол. США	в тому числі до загальної суми боргу, %
	<b>Заборгованість всього</b>		<b>1249,9</b>	100,00
	з неї підприємств, що мають у статутному фонді державну частку		<b>773,3</b>	61,86
1.	в тому числі: Концерн "Укragротехсервіс", м. Київ	100	271,8	21,74
2.	ВАТ "Макіївський металургійний комбінат"	61	101,1	8,10
3.	АТЗТ Українська зовнішньоторговельна фірма "Біомед", м. Київ	56	90,1	7,21
4.	ВАТ "Запорізький виробничий алюмінієвий комбінат"	25	51,7	4,14
5.	Криворізький державний гірничо-металургійний комбінат "Криворіжсталь"	100	41,8	3,34
6.	ВАТ "Оріана", м. Калуш	100	40,7	3,26
7.	ХК "Реле та автоматика", м. Київ	59	38,2	3,06
8.	ДАК "Хліб України", м. Київ	100	36,8	2,94
9.	АТ "Епос-холдинг", м. Харків	60	31,9	2,55
10.	АХК "Укрнафтопродукт", м. Київ	50	17,0	1,36
11.	Українське об'єднання "Укрфармація", м. Київ	100	13,4	1,07
12.	АТ "Південриббуд", м. Севастополь	45	7,4	0,59
13.	ВАТ "Північний гірничо-збагачувальний комбінат", м. Кривий Ріг	36	7,3	0,58
14.	ДП "Виробниче об'єднання "Південний машинобудівний завод імені О.М. Макарова", м. Дніпропетровськ	100	5,1	0,41

№ п/п	Позичальник	Державна частка у статутному фонді позичальника, %	Сума простроченої заборгованості перед державою, млн. дол. США	в тому числі до загальної суми боргу, %
15.	ВАТ "Надвірнянський лісокомбінат"	51	4,4	0,35
16.	Національна телекомпанія	100	3,9	0,31
17.	Новокриворізький державний гірничо-збагачувальний комбінат Криворізького державного гірничо-металургійного комбінату "Криворіжсталь"	100	2,5	0,20
18.	ВАТ "Центральний гірничо-збагачувальний комбінат", м. Кривий Ріг	25	2,5	0,20
19.	КП Дніпропетровська трикотажна фірма "Дніпрянка"	25	2,0	0,16
20.	Виробничо-наукове об'єднання "Укрптахопром", м. Київ	100	1,9	0,15
21.	Дослідне господарство "Наукове", смт Таромське Дніпропетровської області	100	0,9	0,07
22.	ВАТ "Тернопільське об'єднання "Текстерно"	51	0,5	0,04
23.	ВАТ "Херсонський бавовняний комбінат"	77	0,4	0,03

Джерело: Розпорядження Кабінету Міністрів "Про графіки погашення заборгованості за іноземними кредитами, залученими державою або під її гарантії" №94-р від 1.03.02.

Цілком очевидно, що державні гарантії перетворились у пряму фінансову підтримку окремих підприємств (здебільшого державних), а їх надання фактично відбувалось не з економічної, а з суб'єктивної точки зору. Галузевий розподіл державних гарантій відбувався не на користь інвестиційних і фондостворюючих галузей, а знову ж таки на користь сировинних галузей (металургія, ПЕК), чим нівелювалась можливість проведення ефективних структурних зрушень.

Чинниками, що сприяли утворенню заборгованості є:

1) неефективне й, іноді, нецільове використання залучених під гарантію кредитів; відсутність дієвого контролю та звітування за цільовим використанням отриманих коштів, незважаючи на задеклароване Урядом вжиття жорстких заходів до боржників;

2) надання кредитів на умовах обслуговування і погашення лише за рахунок держбюджету, чи погашення з бюджету з подальшим відшкодуванням йому витрат поставками продукції, або у грошовій формі. Такі умови кредитування фактично надають можливість підприємствам усунутись від відповідальності за повернення кредитів, особливо враховуючи ті обставини, що більша частина боргу припадає на

державні підприємства, які врешті-решт сподіваються на списання державою цієї заборгованості;

3) недосконала оцінка об'єкта застави (а іноді, навмисне заниження вартості застави з метою збільшення ймовірності отримати держгарантію за кредитом, а у разі його неповернення створити перепони для продажу заставного майна і збереження попереднього власника підприємства) та його низька ліквідність;

4) недосконала процедура банкрутства, а підчас й взагалі неможливість її проведення через бюрократизм та адміністративні перешкоди;

5) проведення практично формальної і закритої економічної експертизи і конкурсу проектів органами влади, які готують рішення про надання держгарантій. Результат такої експертизи залежить не від якості проекту, а від рівня “зв'язків” постачальника з чиновницьким апаратом. Експертизу повинні проводити лише банки, які планується залучати до обслуговування позичальника, не зайвим й буде проведення паралельно альтернативних експертиз, у цьому випадку ризик втратити кошти внаслідок виконання гарантійних зобов'язань буде мінімальним.

При всіх цих недоліках надання державних гарантій, як за іноземними так і за вітчизняними кредитами (до останніх державне гарантування в Україні не застосовується, хоча законодавчо це допустимо), від цього механізму державної підтримки ніяким чином не слід відмовлятися. Це зумовлено тим, що сьогодні, державні гарантії чи вагомий реальний засіб отримання підприємствами інвестиційних кредитів, стимулювання підвищення українськими банками довгострокового кредитування.

Ліквідувавши або принаймні мінімізувавши недоліки держгарантування, його слід розширити, особливо зважаючи на непоодинокі випадки позитивних результатів у реконструкції і переоснащенні виробництва, досягнутих саме завдяки держгарантіям. При наданні гарантій слід враховувати необхідність досягнення стратегічних цілей розвитку (а значить доцільно переглянути існуючі пріоритети підтримки), першочергові завдання розвитку інвестиційних галузей; справжню, а не декларовану спрямованість на розвиток внутрішнього ринку. З цією метою виправданою є розробка програми підтримки і відповідного окремого закону (досі при наданні гарантій керувались законами про державний бюджет та постановами Кабінету Міністрів України), в якому б відображалися принципи та цілі підтримки, критерії до визначення пріоритетів підтримки, розроблено чіткий меха-

нізм відповідальності боржника та механізм повернення бюджетові заборгованості внаслідок виникнення обставин з виконання ним гарантійних зобов'язань, також при ухваленні щорічних державних бюджетів, в них обов'язково слід передбачати окремою статтею кошти на випадок необхідності виконання гарантійних зобов'язань (досі виконання гарантійних зобов'язань забезпечувалось зі спеціального фонду державного бюджету за рахунок плати за надання цих гарантій, яка є мізерною і не може забезпечити повноцінного забезпечення виконання гарантій). Також можливим є утворення спеціалізованого державного фонду гарантування у складі Міністерства фінансів (єдиною засторогою до діяльності цього фонду є можливість перетворення його на фактичного фінансового донора нежиттєздатних і безперспективних підприємств).

Механізмом державного впливу на структурні зрушення, що застосовується багатьма провідними країнами і дозволяє у достатній мірі акумулювати необхідні для перебудови ресурси, ефективно їх розподіляти та здійснювати контроль за використанням, є бюджет розвитку (фонд розвитку) у складі державного бюджету з визначеними джерелами доходів, напрямками видатків.

В Російській Федерації такий бюджет розробляється з 1999 р. на підставі ухваленого у 1998 р. Закону РФ "Про бюджет розвитку Російської Федерації", в якому визначені задачі, структура, канали формування фінансових ресурсів та принципи управління ними<sup>1</sup>.

В Україні на сьогоднішній день законодавством не передбачено складання і виконання бюджету розвитку. Зокрема, в прийнятому у 2001 р. Бюджетному кодексі України<sup>2</sup> та розробленому вже на його основі Державному бюджеті на 2002 р. ідея бюджету розвитку як складової частини державного бюджету, поряд з його загальним та спеціальним фондом, не знайшла відображення.

Згідно економічної класифікації видатків бюджету (стаття 10, п.3 Бюджетного кодексу) вони поділяються на поточні, капітальні та кредитування, фінансування яких здійснюються з загального, чи спеціального фондів. Кожному з цих фондів визначені джерела надходжень та встановлені напрями видатків. Тому, на нашу думку, можливим було б у складі державного бюджету створення ще одного фонду – фонду розвитку (іншими словами - бюджету розвитку (БР)).

<sup>1</sup> Гвоздева С. Становление бюджета развития. – Экономист, 1999, №8. – С.44-46.

<sup>2</sup> Бюджетний кодекс України, № 2542-14 від 21.06.2001. // Відомості Верховної Ради, 2001, № 37-38, С.189.

Джерелами формування фонду розвитку могли б стати окремі відрахування, що здійснюються до загального чи спеціального фонду держбюджету, зокрема:

– у частині доходів: 1) 1% коштів від обсягу реалізації продукції (як це здійснювалось для ліквідованого Державного інноваційного фонду); частка податку на прибуток підприємств; кошти від централізації і частини амортизації підприємств та організацій (у випадку встановлення законом про держбюджет такої централізації); 2) частина власних надходжень бюджетних установ, які утримуються за рахунок коштів державного бюджету; 3) частина надходжень від реалізації матеріальних-цінностей Державного резерву; 4) частина надходжень від реалізації роз броньованих матеріальних цінностей мобілізаційного резерву;

– у частині фінансування: 1) надходження у результаті здійснення державних внутрішніх запозичень, частина надходжень від здійснення державних зовнішніх запозичень; надходження від розміщення державних цінних паперів;

позики, що залучаються державою від міжнародних і іноземних організацій з метою їх подальшого кредитування або надання трансфертів для впровадження проектів розвитку; 2) плата за прийняття державою боргових зобов'язань у разі надання нею гарантій по поверненню вітчизняних чи іноземних кредитів та виконання зовнішньоекономічних контрактів; 3) частка коштів від приватизації об'єктів незавершеного будівництва, яке проводилось за рахунок державних капітальних вкладень; 4) частка коштів від приватизації державного майна, продажу об'єктів приватизації, організації пакету акцій, що належать державі відкритих акціонерних товариств;

– у частині кредитування: 1) повернення раніше наданих кредитів з фонду розвитку та відсотків за ними; 2) кошти в рахунок погашення заборгованості за кредитами, залученими під державні гарантії у випадку виконання гарантійних зобов'язань.

Стосовно доцільності формування фонду розвитку за рахунок внутрішніх та частини зовнішніх державних запозичень та надходжень від розміщення державних цінних паперів (ДЦП) та подальшого використання коштів на інвестиційні цілі, то слід зауважити, що ця практика є більш прийнятною порівняно з практикою спрямування залучених таким чином ресурсів на споживання, оскільки:

➤ по-перше, враховуючи, що ці кошти використовуються виключно на фінансування бюджетного дефіциту, то їх інвестиційне використання зменшить інфляційний та борговий тиск на економіку



(через перспективи розширення виробництва, збільшення бюджетних надходжень і зменшення проблем з поверненням цих запозичень);

- по-друге, зважаючи, що ці запозичення та розміщення ДЦП здійснюється в банках та небанківських установах, то вилучені у них кошти спричинятимуть менший негативний вплив на розвиток внаслідок зменшення кредитоспроможності банків та вилучення частини коштів з обігу (або утискання грошової маси). Слід також враховувати, що комбанки функціонально непризначені для довгострокового кредитування економіки, їх мало приваблюють виробництва, що малорозвинені, потребують значних інноваційно-інвестиційних вкладень і перспективи яких на ринку важко однозначно оцінити, саме тому задачу фінансування таких виробництв здатна вирішити лише держава.

Формою ДЦП для інвестиційних цілей можуть бути спеціальні державні інвестиційні облігації. Їх слід розміщувати не лише серед банків, а й серед населення (інвестиційний потенціал якого – досить значний), при чому задля збільшення їх привабливості з точки зору повернення залучених коштів ці облігації повинні гарантуватись заставою, якою в даному випадку може слугувати майно державних підприємств.

Кошти фонду (бюджету) розвитку могли б спрямовуватись на такі цілі:

- фінансування цільових програм та інвестиційних проектів державних підприємств та організацій у реальному секторі; з метою уникнення включення наданих бюджетних коштів до складу валових доходів підприємств і подальшого їх оподаткування згідно Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” це фінансування слід здійснювати у формі субсидій та дотацій – для не корпоратизованих державних підприємств; у формі внеску у статутний фонд корпоратизованих державних підприємств – з подальшим контролем за використанням отриманих коштів на інвестиційні цілі;
- фінансування розвитку перспективних високотехнологічних галузей та виробництв на умовах, які визначатимуться подальшим встановленням права власності підприємств цих галузей (при збереженні державної власності - без відшкодування; при передачі у недержавну власність – на компенсаційних умовах);
- надання бюджетних позичок на конкурсній основі під пільгові відсотки підприємствам й організаціям недержавної форми влас-

ності на реалізацію інвестиційних проектів у пріоритетних галузях;

- пайове фінансування інвестиційних проектів з метою стимулювання залучення приватних інвесторів й на умовах збереження у державній власності частки акцій у розмірі, що дорівнює частці інвестиційного внеску;
- забезпечення виконання державних гарантій.

Головним розпорядником коштів бюджету розвитку може виступати Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції, а оперативне управління бюджетом повинна здійснювати спеціальна фінансова установа, до основних функцій та завдань якої належати-муть:

- організація і проведення державної науково-технічної експертизи та конкурсного відбору інвестиційних проектів;
- фінансування проектів-переможців державних та недержавних підприємств на зворотній чи незворотній основі, в т.ч. кредитування венчурних компаній; пошук та залучення до фінансування проектів інших інвесторів, супровід інвестиційних проектів та контроль за використанням наданих коштів;
- проведення моніторингу економіки в цілому та окремих галузей з метою виявлення перспективних напрямів інвестування, пріоритетів та перспектив розвитку; ініціювання, розробка та реалізація власних інвестиційних проектів з пайовим залученням вітчизняних чи іноземних інвесторів;
- надання державних гарантій за вітчизняними та іноземними кредитами;
- залучення внутрішніх чи зовнішніх фінансових ресурсів шляхом випуску цінних паперів та здійснення операцій з ними;
- співробітництво з міжнародними фінансовими організаціями, урядовими та неурядовими іноземними організаціями з питань залучення фінансових ресурсів та реалізації спільно з ними інвестиційних проектів і програм.

На сьогоднішній день виконання частини названих функцій було покладено на ліквідовану Українську державну кредитно-інвестиційну компанію (АК “Держінвест України”<sup>1</sup>) та на нині діючу Українську державну інноваційну компанію – правонаступницю

---

<sup>1</sup> АК “Держінвест України” була створена Указом Президента України “Про Українську державну кредитно-інвестиційну компанію” № 719 від 8.08.95 та ліквідована Указом “Про акціонерну компанію “Держінвест України” № 533 від 25.03.00.

Державного інноваційного фонду (також ліквідованого<sup>1</sup>). Можливим, на думку окремих дослідників<sup>2</sup>, є створення Українського банку реконструкції та розвитку. Єдиною засторогою до створення цього банку є можливість його перетворення на джерело пільгових кредитів для потужних політичних і промислових угруповань, які врешті-решт можуть призвести до банкрутства цього банку, як свого часу неповернуті ними кредити призвели до банкрутства банку “Україна” та Державного інноваційного фонду.

Формування і визначення напрямів видатків БР слід здійснювати в першу чергу на основі комплексного моніторингу економіки в цілому та окремих галузей, виявлення "вузьких місць", подальшого спрямування фінансово-інвестиційних ресурсів на підйом традиційних виробництв цих "вузьких місцях" та на розвиток перспективних високотехнологічних, капіталомістких, фондостворюючих та структуроформуючих галузей.

---

<sup>1</sup> Постанови Кабінету Міністрів України “Про утворення Української державної інноваційної компанії” № 654 від 13.04.00; “Питання Української державної інноваційної компанії” № 979 від 15.06.00.

<sup>2</sup> Павлюк К.В. Проблеми формування бюджету розвитку //Фінанси України, 2000, № 1 –С.59-65.

# РОЗДІЛ 5. ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ЕКОНОМІКИ

## ***5.1. Організаційні перетворення як чинник міжгалузевих змін***

До основних чинників структурної перебудови слід віднести створення в економіці ефективних організаційних формувань. Досягнення структурних зрушень, адекватних вимогам підвищення конкурентоспроможності виробництва, збільшення експортного потенціалу країни, запровадження прогресивної стратегії науково-технологічного розвитку, оптимізації інвестиційних процесів, неможливе без удосконалення підприємств відповідно до сучасних загальносвітових тенденцій організаційних змін, перш за все – інтеграційних. Ці тенденції віддзеркалюють такі закономірності розвитку світового господарства, як: глобалізація економіки, концентрація капіталу, інтеграція промислового та фінансового капіталу, використання найновіших інформаційних технологій. Під впливом науково-технічного прогресу, швидких змін ринкової кон'юнктури, загострення міжнародної технологічної конкуренції відбувається інтенсивний розвиток процесів злиття, кооперації та співробітництва, зростає роль великих компаній. Інтеграція економіки України до європейської і світової економічної системи буде супроводжуватись посиленням конкуренції з іноземними компаніями, що представлені висококонцентрованими й інтегрованими структурами. Для забезпечення захисту національних інтересів потрібне створення відповідних формувань вітчизняних товаровиробників.

Організаційна будова економіки України має втілити загальносвітові принципи, оскільки вона об'єктивно задіяна у процеси глобалізації, що розгортаються. Як свідчить світовий досвід, визначальна роль в сучасній ринковій економіці належить великим інтегрованим

господарським утворенням. Інтеграційні процеси на рівні господарчих суб'єктів здійснюються в межах загальної системи інтеграційних процесів, що розгортаються в світовій економіці, охоплюючи не тільки окремі фірми, корпорації, сфери економічної діяльності, але й різні країни. Найвищий рівень інтеграційних процесів на корпоративному рівні втілюється у транснаціональних корпораціях. За даними ООН, в 1995 – 1998 рр. їх загальна кількість зросла з 44 тис. до 60 тис., а зарубіжних філіалів – з 280 тис. до 500 тис. Серед загальної маси виділяються 100 найкрупніших, загальні активи яких становили у 1997 р. 1800 млрд. дол., або 15 % всіх зарубіжних активів ТНК<sup>1</sup>. Діяльність цих велетенських конгломератів охоплює всі галузі сучасної економіки й більшу частину регіонів світу. Використовуючи сучасні системи планування та інформаційні комунікації, вони розробили та поширили досить ефективні конкурентні стратегії. Експансія ТНК щодо нових регіонів поширилась у 90-і роки, що пов'язано, зокрема, з розпадом СРСР, політичними та економічними змінами в колишніх соціалістичних країнах, технологічною революцією, ускладненням і посиленням конкуренції.

Внаслідок розвитку ТНК глобальна економіка перетворюється в єдину відтворювальну систему, через що тільки світовий ринок володіє досить ефективним інформаційним механізмом регулювання міжгалузевих і міжрегіональних пропорцій відтворення. Саме глобалізація економічного життя, як підкреслює Т.Т.Ковальчук, визначає сьогодення і майбутнє світової економіки та її складових – національних господарств окремих країн<sup>2</sup>. Тому ніяка національна економіка, що орієнтується на сучасні технології, не може претендувати на самостійне відтворення. Ендогенні економіки країн, що відстали у своєму розвитку, приречені на занепад<sup>3</sup>. Вихід розвинутих країн на постіндустріальну фазу визначив шляхи і методи цивілізаційного прогресу на сучасному етапі. Україна має поєднувати перехід до ринкової економіки з використанням цих шляхів і методів.

Важливим чинником економічного розвитку в сучасних умовах стали злиття та поглинання компаній. Особлива роль у цьому належить стратегії конкуренції, спрямованої на зростання ринкової частки. З 1990 по 1999 рік кількість об'єднань компаній у світі зросла у 2,8 раза – з 9 тис. до 25 тис., а їх сукупна вартість збільшилась з 290

---

<sup>1</sup> Зубченко Л. Международное движение капитала в современных условиях // Экономист. – 2001. – № 6. – С. 82 – 83.

<sup>2</sup> Як протидіяти відмиванню брудних коштів // Уряд. кур'єр. – № 231. – 12 грудня 2001 р. – С. 13.

<sup>3</sup> Мясникова Л. Глобалізація економічного пространства и сетевая несвобода // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 11. – С. 3.

млрд. дол. до 2,38 трлн. дол. Значно збільшився середній обсяг угод – з 29 млн. дол. у 1990 р. до 157 млн. дол. у 1999 р.<sup>1</sup>. Процеси злиття та поглинань активно відбуваються у таких галузях, як телекомунікації, виробництво комп'ютерів і програмного забезпечення, електроніка, фінансова сфера, хімічна промисловість, видобування нафти та природного газу, фармацевтична, аерокосмічна.

В умовах посилення конкурентної боротьби в світовому автомобілебудуванні визнали за необхідне об'єднати капітали такі пари великих корпорацій: “Renault” – “Nissan”, “Daimler” – “Chrysler”, “Ford” – “Volvo”, “Hyundai” – “Kia”, “Volkswagen” – “Bentley”. Основними причинами відповідної інтеграції виробничих і наукових потенціалів є такі. По-перше, це поява нових можливостей застосування новітніх технологій, мобілізація великих коштів на удосконалення систем безпеки. По-друге – нові перспективи зниження витрат. Так, об'єднання “Daimler” – “Chrysler” лише на оптових знижках постачальників у першому кварталі спільної роботи заощадило 1,4 млрд. дол. Ефект інтеграції “Renault” – “Nissan” оцінюється в 3,1 млрд. дол. прибутку за період 2000 – 2002 рр., що буде результатом спільності постачальників, розширення ринків збуту, інтенсифікації обміну технологіями тощо. По-третє – з'являється передумова для реалізації сучасної філософії розвитку автомобілебудування, тобто для уніфікації, конструювання машин, виходячи з єдиної основи. По-четверте – полегшення вирішення проблеми конкурентної боротьби, яка вимагає кожні два роки розробляти новий автомобіль. Для цього потрібні кошти у розмірі до 2 млрд. дол., які можуть бути лише у виробників, що випускають не менше 1,5 млн. автомобілів на рік. Інтеграційні процеси є настільки потужними, що найближчим часом, як прогнозується, на світовому автомобільному ринку домінуватимуть лише шість компаній<sup>2</sup>.

У теперішній час запровадження нових організаційно-інституціональних форм, що суттєво відрізняються від попередніх, відіграє все більше значення у зростанні конкурентних позицій підприємства. Своєчасне урахування нових технологічних можливостей та економічних завдань передбачає відповідні організаційні зміни. Передусім, це стосується процесу диверсифікації та створення на цій основі багатогалузевих холдингів і конгломератів, які нещодавно оці-

---

<sup>1</sup> Костин А.Л. Глобализация и мировые тенденции укрупнения капитала // Финансы и кредит. – 2001. – № 5. – С. 27.

<sup>2</sup> Развитие корпоративных форм управления в России (по материалам международной научно-практической конференции, проведенной Международной академией корпоративного управления) // Российский экономический журнал. – 2000. – № 4. – С. 37.

нювались як важливі важелі підвищення конкурентоспроможності компаній, ефективності їх діяльності.

В останні десятиліття, особливо в 90-і роки, в найбільш розвинених країнах важливого значення набув чинник децентралізації корпоративної діяльності та інтенсивності конкуренції на внутрішніх ринках під впливом розвитку інформаційної структури, ускладнення характеристик попиту та необхідності забезпечення відповідності внутрішньої пропозиції попиту щодо кількості та якості. Почали поширюватись нові процеси – зворотні диверсифікації, пов'язані з розформуванням конгломератів, звільненням їх від непрофільних виробництв і концентрацією зусиль на основних видах діяльності. Найвищим ступенем цього процесу є так званий аутсортинг, коли всі неосновні функції (включаючи маркетинг, допоміжне виробництво, закупки та фінанси) передаються іншим фірмам, а компанії залишається тільки розробка продукції (брендів), її продаж та обслуговування клієнтів. Конкурувати між собою вже починають не компанії, а ноу-хау та бренди, що їх мають ці компанії<sup>1</sup>.

Під впливом Інтернету змінюється вся система маркетингу. Визначальними стають не вивчення великих груп споживачів, а персоналізація товарів і послуг, коли споживач та його замовлення впливають на характеристики продукції. Формування загального інформаційного простору та його поширення руйнують бар'єри для конкуренції, змінюють значимість чинників господарської діяльності. Чинник доступності до бізнес-інформації за своїм впливом на конкурентоспроможність перевищив чинник доступності до фінансових ресурсів.

Доцільність дедиверсифікації (спеціалізації) компаній пов'язана з недостатньо ефективним використанням фінансових ресурсів у межах корпорацій з ускладненими структурами, поширенням практики перекачування коштів від сильних підрозділів до слабких, які не забезпечували їх належну віддачу. Адже з розвитком процесів диверсифікації підрозділи корпорацій наділялись широкими правами не тільки щодо розробки фінансових цілей, управління продажів, заробітною платою та доходами, але й тих питань, що стосувались інвестиційних рішень. При цьому на рівні підрозділів більше використовувались традиційні методи оцінки інвестиційної діяльності, спрямовані на показники поточних доходів компаній без урахування вартості займаного та акціонерного капіталу, загальної інвестиційної політики компаній в цілому.

---

<sup>1</sup> Кондратьев В. Макроэкономические проблемы конкурентоспособности России // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 3. – С. 56.

Сукупність всіх цих причин обумовила зниження ринкової вартості диверсифікованих компаній та реструктуризацію багатьох із них у напрямку посилення спеціалізації та концентрації на профілюючих галузях діяльності шляхом розпродажу ряду своїх підрозділів. Багатогалузеві та багатопрофільні компанії не тільки втрачають свій рейтинг, але й залишають список провідних компаній світу, про що свідчить аналіз діяльності 500 найкрупніших компаній, перелік яких публікується в газеті “Файненшл таймс”. Так, за 1996 – 1999 рр. американський холдинг “Беркшир Хейтуей” перемістився в списку “Файненшл таймс” з 42 на 59-е місце, німецька “Феба” – з 83 – на 246-е, багатогалузевий концерн “Міннесота майнінг енд меніфекчурінг” – з 72 – на 160, багатогалузеві хімічні корпорації – американська “Дюпон” та німецька “Байер” – спустились відповідно з 28 на 73-е місце та з 81 – на 175-е<sup>1</sup>.

Високий рівень диверсифікації південно-корейських фінансово-промислових груп (чеболей) став однією з причин економічної кризи в країні, що розгорнулася восени 1997 р. У кожній з цих груп практично були представлені всі головні галузі промисловості. Так, у п’яти найбільших чеболях кількість галузей в середині 90-х років становила від 40 до 57<sup>2</sup>. Урядом Південної Кореї була розроблена програма реорганізації чеболей з метою подолання їх проблем – слабкої міжнародної конкурентоспроможності та великої заборгованості, зумовлених такими негативними чинниками, як зайва диверсифікація бізнесу, дублювання інвестицій та надлишок потужностей. Важливим заходом щодо регулювання ділової активності стала повна лібералізація процесів злиття та поглинань, які раніше обмежувались. Стало можливим створення холдингових компаній, що раніше заборонялись. Найбільші чеболі визнали за доцільне обмежити свою ділову активність трьома-п’ятьма стратегічними секторами з метою досягнення в них найвищої конкурентоспроможності.

До тенденцій, що набули поширення в розвинутих країнах наприкінці ХХ століття, слід віднести запровадження сіткової організації бізнесу. Сучасну ринкову економіку можна охарактеризувати як систему підприємств-сіток і сіток із підприємств, фірм, які орієнтуються на нові принципи менеджменту, що передбачають посилення уваги на взаємозв’язки внутрішніх процесів в організації зі змінами зовнішнього середовища, стратегію і тактику поведінки організацій

---

<sup>1</sup> Кондратьев В. Зазначена праця. – С. 57.

<sup>2</sup> Кони́на Н. Реструктурирование деятельности финансово-промышленных групп Южной Кореи в условиях кризиса // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – № 3. – С. 33.



на ринках, утворення стійких зв'язків між юридично незалежними організаціями і формування “організаційних співтовариств”<sup>1</sup>. Відбувається поступовий перехід від пірамідальних організаційних структур до сіткових.

Організація у формі сітки є комплексним рішенням, що об'єднує різні типи структур підприємств (функціональну, дивізійну, матричну). Це забезпечує більш ефективний варіант розмежування діяльності і зв'язків, а також пропорцій між автономією і контролем. Провідним принципом побудови організаційних структур стає принцип різноманітності. Формування сіткових структур характеризується як ітеративний та безперервний процес. Перехід до сіткових систем, що втілюють зв'язки між елементами внутрішнього та зовнішнього середовища, відносять до найактуальніших проблем сучасної економіки. Якщо фірма намагається бути конкурентоспроможною на глобальному ринку, вона має сприймати світову економіку у вигляді сіткових структур<sup>2</sup>.

У межах концепції “організація як елемент сітки” кожна компанія розглядається з декількох точок зору: по-перше, як незалежний центр певного виду діяльності, по-друге, як центр концентрації ресурсів, і по-третє, як центр, що виконує функцію усіх видів зв'язків, що замикаються на ньому. На зміну спрощеному розумінню процесу взаємодії фірм як двосторонньої торгівлі контрагентів, що повторюється, прийшло нове поняття – система взаємодії<sup>3</sup>. Конкурентоздатність фірми стали безпосередньо пов'язувати з її приналежністю до тієї чи іншої системи взаємодії підприємств. У самому загальному розумінні остання характеризується як група автономних агентів, що взаємодіє, і кожний з яких частково, але цілеспрямовано залучається в групові дії. Це всі заходи по встановленню, розвитку та успішній підтримці різного роду обміну між сторонами (інформаційного, управлінського, ресурсного тощо), що не завжди можуть бути ринковими транзакціями в їх чистому вигляді.

Важливим положенням концепції сіткової організації бізнесу є те, що показники діяльності окремої компанії безпосередньо залежать від розподілу ресурсів і взаємодії між нею та іншими фірмами. Якщо раніше ефективність окремої організації визначалась через співвідно-

---

<sup>1</sup> Економіка США на порозі третього тисячелеття (наука конференція) // США-Канада. Економіка – Політика – Культура. – 2000. – № 9. – С. 73.

<sup>2</sup> Патюрель Робер. Створення мережових організаційних структур // Проблема теорії і практики управління. – 1997. – № 3. – С. 81.

<sup>3</sup> Сергиєнко Я. Кооперативна модель управління бізнесом // Проблеми економіки. – 1999. – № 10. – С. 77.

шення затрат і результатів, то тепер основним чинником, що впливає на цю ефективність, є взаємодія фірми з контрагентами.

Як підкреслює професор Ш. Майталь, “не конкуренція, а кооперація та співробітництво – ось фундаментальне джерело прибутку компаній та економічного добробуту суспільства”<sup>1</sup>. Він вважає, що саме через концепцію конкуренції на основі співробітництва потрібно розглядати та оцінювати стратегії бізнесу. Перетворення конкуренції в координацію та далі в кооперування відображає сучасні процеси інформатизації суспільства. Інтенсивна конкуренція на внутрішньому ринку може лише призвести до зменшення інвестиційного потенціалу окремих фірм і внаслідок цього – до зниження міжнародної конкурентоспроможності країни.

Виділяються щонайменше три причини, через які конкуренція на основі співробітництва набуває все більшого значення для прийняття рішень у бізнесі. По-перше, в багатьох галузях найважливіші фірми вже не конкурують тільки на локальних ринках. Сферою дії стає світовий ринок. Часто навіть внутрішні конкуренти все більше стикаються з іноземною конкуренцією. Тому навіть великі фірми відчувають потребу у союзниках. Так, одна з найкрупніших фірм “Дженерал моторс” визнала за доцільне об’єднання зусиль із конкурентом – “Тойотою”. По-друге, продукти та послуги стають все більше такими, що базуються на знаннях та інтенсивному використанні інформації. Тому для їх створення потрібна атмосфера співробітництва, де знання широко розповсюджуються. Об’єднання складних технологій вимагає тісного співробітництва спеціалістів і компаній. По-третє, нові продукти та послуги, як правило, охоплюють увесь портфель технологій, а не одну-єдину головну. Все в більшій мірі фірмами, що конкурують найкращим чином, стають ті, що знаходять новаторські шляхи кооперування та співробітництва, часто навіть із найсильнішими суперниками.

В сучасній ринковій економіці утворились три основні форми взаємодії компаній:

- взаємодії, зумовлені різними формами спільної власності на активи;
- системи взаємодії, побудовані на договірних відносинах;
- неформальні кооперативні погодження<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> Майталь Ш. Економіка для менеджерів: десять важних інструментів для керівників / Пер. с англ. – М.: Дело, 1996. – С. 336.

<sup>2</sup> Сергиенко Я. Зазнач. праця. – С. 78.

Система взаємодії на засадах часткової власності покупця (споживача) на активи постачальника (виробника) набула більшого розвитку, ніж форма взаємодії контрагентів на засадах єдиної акціонерної власності та “замкнутості” керівництва фірм. Найбільш поширеним видом організації систем взаємодії є різноманітні форми договірних відносин, серед яких перевага віддається довгостроковим контрактам. Контрактні взаємовідносини часто трансформуються в неформальні, тому що більшість керівників підприємств вважають правові заходи впливу та контрагента менш ефективними. Однією з форм організації особистих контрактів менеджерів є їх участь в органах управління інших компаній. Це забезпечує організацію планування в межах системи взаємодії фірм, удосконалення інформаційних процесів, своєчасне отримання інформації щодо технологічного розвитку в інших фірмах, формування єдиної для всієї системи взаємодії фірм управлінської команди, що призводить до кардинальних змін у методах керівництва окремої компанії. Таким чином, створюються групи підприємств, поєднаних не тільки технологічним ланцюгом, але й довгостроковими угодами, відносинами власності. При цьому має місце використання потенціалу синергічних зв'язків, які через кооперовані (спільні) дії незалежних елементів системи забезпечують збільшення загального ефекту до величини більшої, ніж сума цих же, але незалежно діючих елементів.

Розвиток міжфірмових зв'язків на засадах спільного володіння акціями має місце в Японії. Корпорації країни намагаються зміцнити зв'язки з сильними та стратегічно важливими партнерами, включаючи і спільну власність на акції. Зростає не тільки кількість “взаємних акцій”, що реалізуються на сторону, але й кількість акцій, що вперше емітуються і які купують партнери по групі (кейрецу). Остання тенденція особливо посилилась у 1998 – 1999 рр. Якщо в 1997 р. нову емісію на суму близько 700 млрд. йен (620 млн. дол.) здійснили 20 зареєстрованих на біржі фірм, то в 1999 р. – відповідно на 1,5 трлн. йен (12,4 млрд. дол.) 82 фірми. В 50 випадках акції здобули провідні компанії тієї ж групи для зміцнення зв'язків з партнерами та їх підтримки. Взаємне володіння акцій і поглиблення на цій основі міжфірмових зв'язків допомагають компаніям протистояти глобальній конкуренції, вирішувати виробничо-технологічні проблеми тощо<sup>1</sup>.

До важливих змін у організаційній побудові японських фірм слід віднести більш активне використання системи «центрів прибутку»,

---

<sup>1</sup> Целищев И. Японская фирма на пути к новой модели // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 9. – С. 85.

або, як їх тепер часто називають, “компаній усередині компанії”. При цій системі кожний підрозділ, що спеціалізується на певному виді продукції або послуг, розглядається як фактично самостійна фірма. Передбачається, що цей напрям активно розвиватиметься у зв’язку з утворенням великими фірмами холдинг-компаній, які будуть по вертикалі контролювати підрозділи, що стануть самостійними юридичними особами, а також частину компаній групи. До 1997 р. антимонопольне законодавство Японії забороняло створення холдингів.

Особливості економічної політики перехідного періоду полягають, передусім, у визначенні напрямів трансформаційних процесів, які мають вивести країну на шлях сталого розвитку. Тривалість кризового періоду свідчить про нездатність спроб механічного запозичення чужих моделей, застосування готових рішень із досвіду зарубіжних країн. Завдання полягає у відборі таких прогресивних форм і методів, що знайшли розповсюдження у світовому господарюванні і які можуть бути адаптовані до конкретних умов сучасного стану соціально-економічного розвитку України.

Для вибору певних шляхів і методів розвитку економіки особливого значення набуває врахування необхідності докорінної структурної та технологічної перебудови, здійснення активної інвестиційної політики, реалізації загальних завдань перехідного періоду, що передбачає недопущення розпорошення інвестиційних ресурсів. Перехід до нової економічної системи в Україні ускладнюється не тільки проблемами подолання кризових явищ, але й, насамперед, формування власне економіки України. Поки що країна володіє сукупністю окремих галузей та виробництв, формування та розвиток яких протягом десятиріч були підпорядковані вирішенню завдань всього Радянського Союзу, а не найефективнішому досягненню цілей національного спрямування.

Структурна перебудова економіки як об’єкт перетворень – це поєднання інституціональних реформ зі зміною галузевих пропорцій. Інституціональні реформи мають забезпечити формування нових перспективних промислових укладів: технологічних, сіткових та інтелектуально-сіткових<sup>1</sup>. Ці уклади базуються на гнучких, ресурсозберігаючих технологіях, мають розвинуту інфраструктуру, передбачають широке застосування комп’ютеризації, інформатизації та штучного інтелекту. Їх впровадження вимагає поєднання всіх фаз інноваційно-інвестиційного циклу, створення стимулюючого нормативно-

---

<sup>1</sup> Новицький В. Інституціональні реформи та зміна галузевих пропорцій // Інвестиція.– 2001.– № 2 - 3. – С.16.

правового поля. Структурні зміни в економіці невід’ємні від створення нових типів підприємств, їх реорганізації, ліквідації неефективних господарчих устоїв. При цьому особливого значення набувають проблеми вирішення завдання здійснення системних всебічних перетворень, рух від фрагментарної до цілісної національної економіки. Новий етап ринкового реформування несумісний з його інституціональною незабезпеченістю. Відсутність послідовної державної політики щодо структурної перебудови реального сектора економіки знаходить свій прояв у недостатньому розумінні значущості інтегрованих форм організації виробництва, в межах яких досягається концентрація промислового капіталу, інвестиційних ресурсів, наукоємних технологій, висококваліфікованих кадрів. Організаційні перетворення мають розглядатись, передусім, в структурно-реформаційному аспекті. Специфіка структурних зрушень на сучасному етапі – це необхідність підвищення конкурентоспроможності продукції та врахування коопераційного характеру виробництва. Механізм структурних зрушень включає організаційні зрушення, під впливом яких змінюється структура первинних витрат виробничих ресурсів і окремі параметри ефективності виробництва, відбувається активізація інвестиційної діяльності, прискорюється науково-технологічне оновлення виробничого апарату.

Необхідним є розвиток нових форм поєднання науки, промисловості, фінансів і торгівлі, утворення фінансово-промислових груп, холдингів, технопарків, технополісів. Потрібне удосконалення системи коопераційних зв’язків, інтеграція вітчизняного виробництва у світове господарство на умовах взаємної вигоди та економічної доцільності.

Головна проблема структурної перебудови економіки України полягає в тому, що, з одного боку, потрібно провести докорінне технологічне переоснащення, перейти на випуск принципово нової продукції, а з іншого – для цього немає достатніх коштів. Тому особливо значення набуває активізація організаційно-структурного резерву прискорення розвитку економіки. Складність здійснення позитивних зрушень у національній економіці великою мірою зумовлена саме організаційною недосконалістю господарських утворень, тими негативними наслідками, які були спричинені курсом на безумовне розукрупнення виробництва на початку реформування пострадянської економіки. Орієнтацію на розвиток ринкових відносин помилково було поєднано з необхідністю відродження дрібнотоварного виробництва. Пристосування підприємств до ринку не супроводжувалось структурними змінами та удосконаленням організаційної будови і кооперацій-

них зв'язків, якісним оновленням виробничого апарату. Набули розвитку процеси дезорганізації всіх сторін відтворення: збуту і постачання, нагромадження, інвестування науково-технічних і технологічних розробок, механізму заінтересованості у зниженні витрат і зростанні продуктивності праці. Розвал великих виробничих і науково-технічних комплексів, спричинений помилками у здійсненні демонополізації та приватизації, зумовив руйнування інституційної структури виробництва і супроводжувався утворенням слабких господарських суб'єктів.

Сукупний негативний ефект від розриву технологічних і господарських зв'язків, зростання трансакційних витрат при виділенні нових підприємств із колишніх виробничо-господарських комплексів набагато перебільшив гіпотетичний ефект від такого спрощеного методу демонополізації, не забезпечуючи розвитку реального конкурентного середовища. Умови господарювання, які поширились, по суті більше відповідали раннім стадіям капіталізму, позбавленого централізації, організації та макроекономічного регулювання. Але неорганізованого та децентралізованого ринку в розвинутих країнах вже немає. У них сформувався ринок, що базується на провідній ролі великих корпорацій, і який є централізованим, організованим і регульованим. Можна погодитись із припущенням, що якби перетворення адміністративно-центральної системи в процесі ринкової трансформації були зорієнтовані на побудову організаційно-економічних відносин, характерних для вертикально інтегрованих корпорацій і таких, що відповідають інтеграційним тенденціям сучасного технотронного етапу розвитку виробництва, то негативні чинники цієї системи були б успішно подолані<sup>1</sup>. Ще господарська реформа 60-х років минулого століття зазнала поразки саме через курс на галузеве підприємство як основну ланку народного господарства та на його повний госпрозрахунок, який через його витратний характер виключав ефективну міжгалузеву інтеграцію. Відносини між постачальниками і споживачами були зорієнтовані на зростання витрат і цін, що стало гальмом для удосконалення технологій.

Поширення інтеграційних процесів передбачає, передусім, посилення технологічних і відтворювальних взаємозв'язків щодо випуску кінцевої продукції, комплексування підприємств, поєднаних сумісною цілеспрямованістю, та створення на цій основі ефективних організаційних структур інтегрованого типу. В умовах перехідної еконо-

---

<sup>1</sup> Губанов С. Станкостроение: условия конкурентоспособности // Экономист. – 2000. – № 9. – С. 7.

міки інтеграційна компонента має стати основою організаційних змін при реструктуризації окремих підприємств. Об'єднання підприємств дозволить прискорити їх адаптацію до вимог ринку, уникнути можливих прорахунків, яких часто-густо припускаються самостійні організаційні одиниці в умовах ускладнення виробничої та комерційної діяльності. Ті ж підприємства, що мають проблеми з вимогами ринку, збутом продукції, зможуть отримати підтримку у пристосуванні до змін економічного середовища, у ресурсному забезпеченні для структурної перебудови виробництва, його технічного переоснащення. Ефективні організаційні перетворення, врешті-решт, нададуть можливості припинити руйнівні процеси у функціонуванні підприємств, відродити їх діяльність.

Завдання полягає у створенні інститутів, здатних компенсувати обмежені можливості ринкових механізмів на етапі їх становлення. Такими інститутами є інтегровані корпоративні структури, зокрема, фінансово-промислові групи. Треба також мати на увазі, що на початку реформування економіки не був врахований повною мірою інформаційний чинник діяльності кожного господарчого суб'єкта, тобто забезпечення його доступу до досконалої інформації, яка потрібна для вибору найкращих ділових рішень. Адже в радянській системі інформація та зв'язок були централізовані – аналіз конкурентних товарів, взаємодії підприємств здійснювався тільки на центральному рівні. Можливість окремих підприємств щодо інформаційного забезпечення були обмежені. Вони не керували комерційними системами, не порівнювали інвестиційні рішення, не володіли знанням ринкової кон'юнктури. Великою проблемою є нестача управлінських кадрів, необхідних для опанування ринковими стратегіями.

Позитивним наслідком функціонування нових організаційних утворень, що базуються на розвитку нової системи коопераційних зв'язків, постає скорочення трансакційних витрат, що виникають при переході товару від однієї відокремленої ринкової структури до другої. Як відомо, значний розрив у часі між руйнуванням старої інституційної структури та створенням нової в процесі ринкової трансформації спричиняє різке зростання як прямих, так і мультиплікаційних трансакційних витрат. За оцінками спеціалістів, мультиплікаційні трансакційні витрати, наприклад, у Росії зросли у 1991 – 1995 рр. у різних галузях з 10 – 20 % до 30 – 50 % від рівня цін кінцевого споживання. В деяких галузях (зокрема, у легкій промисловості) вони пере-

вищили рівень 60 % і навіть 80 % – у харчовій<sup>1</sup>. Скорочення цих втрат досягається шляхом обмеження та зменшення обсягу ринкових трансакцій, перетворення їх у внутрішньофірмові зв'язки за допомогою інтеграції.

Помилкове трактування антимонополізму перших років реформування економіки України звелось до деконцентрації виробництва, перебільшення ролі малих і середніх підприємств. Але сучасна економіка може ефективно розвиватись тільки на основі висококонцентрованих виробництв, великих корпоративних компаній, що не означає повного заперечення доцільності існування малих і середніх підприємств, передусім в інноваційній сфері, торгівлі, сфері послуг, будівництві тощо.

А.С. Гальчинський не погоджується з позицією стосовно майбутнього української економіки, яке пов'язується лише з пріоритетним розвитком малого та середнього підприємництва, хоча активно підтримує утвердження останнього. За його думкою, потрібно обов'язково подолати протиставлення малого й середнього бізнесу великому капіталу та великим підприємствам, що намітилося в Україні останніми роками. Таке протиставлення є не лише штучним, а й таким, що не відповідає стратегічним цілям нашого розвитку. Адже “лише великий національний капітал в органічному поєднанні з малим та середнім бізнесом можуть стати основою реальної суверенності національної економіки, її базовою конструкцією<sup>2</sup>”.

Не можна допускати розпорошення унікальних комплексів, потрібні заходи щодо зосередження на їх основі виробничого та фінансового капіталу. Методи та терміни приватизації стратегічних підприємств мають бути узгоджені з пріоритетами структурної політики, створенням національних фінансово-промислових груп, потужних вертикально інтегрованих формувань.

У зарубіжних країнах у період структурної трансформації та створення умов для економічного зростання особливу підтримку з боку держави отримували процеси укрупнення виробництва. Для підвищення ефективності національного господарства від практики традиційного антитрестівського регулювання відходили такі країни, як Японія, Німеччина, Південна Корея.

---

<sup>1</sup> Узяков М.Н., Ксенофонов М.Ю., Гладышевский А.И. и др. Проблемы модернизации экономики России (концепция) // Проблемы прогнозирования. – 2000. – № 6. – С. 18.

<sup>2</sup> Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. – К.: Українські пропілеї, 2001. – С. 151 – 152.



За допомогою легальної картельної практики в Японії в 1955 – 1970 рр. була успішно проведена модернізація чорної металургії, вугледобувної промисловості, суднобудування, нафтопереробки, виробництва хімічних добрив. Пошук ефективних взаємозв'язків банківського і промислового капіталу в Японії почався в перші післявоєнні роки. Для відбудови японської економіки урядом була застосована схема пріоритетних виробництв, згідно з якою капітал концентровано направлявся в базові галузі промисловості (вугільну і сталеливарну промисловість, електроенергетику, морський транспорт). У розвитку економіки значну роль відіграли і продовжують відігравати могутні групи – кейрецу, в які входять промислові фірми, банки та інші фінансові установи, торговельні та будівельні компанії. Групування, що пронизує всю систему взаємовідносин у бізнесі, стало характерною рисою японської економіки. Жодна велика компанія не існує як одиначна юридична особа, а разом зі своїми групованими та дочірніми компаніями створює єдину організаційну структуру – кейрецу. Між учасниками групи складаються своєрідні преференційні відносини, які не можна інтерпретувати як чисто ринкові.

Як свідчить досвід Японії, наявність у структурі економіки такої ланки, як група підприємств, дозволяє пом'якшити “жорстокість” ринку, з одного боку, а з іншого – уникнути прорахунків, притаманних діяльності підприємств на ринку як самостійних організаційних одиниць. У середині 70-х років питома вага промислових фірм, що входили в шість найбільших кейрецу, у вартості продажів продукції гумовотехнічної промисловості країни дорівнювала 100 %, суднобудівної – 97,3, електротехнічного машинобудування – 96,9, кольорової металургії – 93,1, текстильної та швейної промисловості – 86,7, фармацевтичної – 86,3, нафтопереробної – 83,9, хімічної – 81,8, загально-го машинобудування – 79,3, чорної металургії – 60,3, приладобудування – 63,5, автомобільної промисловості – 54,7%<sup>1</sup>. У наступні роки питома вага кейрецу знизилась, але продовжувала залишатись високою.

У Республіці Корея пріоритетний розвиток крупних корпорацій вже продовж довгого часу розглядається як важливий елемент державної структурної політики. В таких галузях, як машинобудування, електроніка, текстильна промисловість, чорна та кольорова металургія, нафтохімія та суднобудування, навіть здійснювалось примусове злиття приватних компаній, що зрештою призвело до утворення високомонополізованих виробничих

---

<sup>1</sup> Зелтынь А.С., Ленский Е.В. Промышленные фирмы в современной рыночной экономике. – М.: АФПИ еженедельника «Экономика и жизнь». – 1998. – С. 64.

структур. У середині 80-х років операції десяти найкрупніших із великих інтеграційних структур – чеболей – становили понад 67% ВВП країни. Дослідження південнокорейських економістів довели, що фірми, які входили в чеболь, мали більш високі показники співвідношення між прибутком та акціонерним капіталом у порівнянні з фірмами, що функціонували самостійно<sup>1</sup>.

Найбільші диверсифіковані чеболі створювались прямо або посередньо у зв'язку з реалізацією державних та імпортозамінних проектів у базових галузях – виробництві цементу та добрив, рафінованого цукру, нафтопереробці, великомасштабному будівництві. Основними чинниками, що сприяли динамічному розвитку чеболей, були: швидке освоєння нових галузей і диверсифікація діяльності; використання новітніх іноземних технологій; велика увага підготовці управлінських кадрів; міжгалузевий синергізм і здатність швидко акумулювати значні фінансові кошти для реалізації крупних стратегічно важливих проектів; більш висока фінансова, технологічна та організаційна стійкість<sup>2</sup>.

У Франції після вступу країни у Спільний ринок держава безпосередньо заохочувала великі компанії з метою створення “національних” чемпіонів, тобто одного-трьох галузевих лідерів світового рівня. Важливим завданням структурної політики стало створення штучних умов для розвитку процесів концентрації та спеціалізації виробництва, доведення французьких підприємств до такого рівня, коли вони були б в змозі протистояти зарубіжній конкуренції. Згодом ця стратегія дещо змінювалась, ставала більш селективною, але принцип прямого або непрямого стимулювання концентрації виробництва, особливо у наукоємних галузях у цілому зберігся і на початок 90-х років, коли знову, як і в 60-і роки, одним із ключових елементів структурної політики французької держави проголошувалось зміцнення найкрупніших національних фірм.

У зв'язку з новими тенденціями у розвитку світового господарства відбуваються зміни в антитрестівському законодавстві. Вважається, що глобалізація ринків, поширення практики злиття та поглинань, утворення могутніх транснаціональних корпорацій, розвиток електронної торгівлі та інформаційних технологій вимагають перегляду антимонопольного законодавства, в якому знайшли практичне застосування теорії про ідеальну конкуренцію. Але реальна та ідеальна

---

<sup>1</sup> Зельтін А.С. Основные формы и направления межфирменного сотрудничества в рыночной экономике // Проблемы прогнозирования. – 1997. – № 3. – С. 88.

<sup>2</sup> Кони́на Н. Реструктурирование деятельности финансово-промышленных групп Южной Кореи в условиях кризиса // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – № 3. – С. 33 – 34.

конкуренція суттєво відрізняються. В той же час теоретичною базою антимонопольного законодавства є концепція ідеальної конкуренції, що протирічить реальній практиці<sup>1</sup>.

Ще в книзі „Капіталізм, соціалізм і демократія”, що була вперше опублікована у 1942 р., Й. Шумпетер на противагу поширеній на той час думці, згідно з якою великі фірми, що володіють монопольною або олігопольною ринковою владою, негативно впливають на розвиток науково-технічного прогресу, висунув протилежну ідею. Він стверджував, що найбільшого прогресу досягли не фірми, які працюють в умовах відносно вільної конкуренції, а саме великі концерни. За думкою австрійського вченого, традиційна неокласична аргументація стосовно суспільної неефективності розміщення ресурсів в умовах значної ринкової влади окремих фірм правильна лише щодо аналізу стаціонарного стану, який не враховує чинника технічного прогресу, через що перестає „працювати” при аналізі динамічному<sup>2</sup>.

Зміни у антитрестівському регулюванні Сполучених Штатів Америки свідчать про еволюцію у напрямку урахування динамічної ефективності, що знаходить свій прояв у відмові від стереотипів та у пошуку нових форм і методів регулювання. Якщо в післявоєнні роки для США була характерна досить жорстка антитрестівська політика, що орієнтувалась на формування висококонкурентних ринкових структур у таких нових галузях високих технологій, як виробництво напівпровідників та комп’ютерів, то починаючи з 1980-х років в антитрестівських законах і в системі їх забезпечення намітились деякі послаблення.

Були переглянуті інструкції Міністерства юстиції США стосовно злиття: піднято „поріг” ринкової концентрації, що дозволялась при горизонтальних злиттях, та дозволено враховувати при оцінці їх можливості такі чинники, як фінансові вимоги, що обумовлені технологічною конкуренцією, та іноземну конкуренцію. Пізніше було схвалено подальше послаблення антитрестівських заборон щодо створення спільних підприємств, прийнято в 1993 р. Закон про зниження антитрестівських штрафів для зареєстрованих спільних підприємств<sup>3</sup>.

Конкретні випадки антитрестівського втручання, що мали місце в США у 90-і роки з приводу процесів злиття, які намічались у галузях високих технологій, показують індивідуалізацію підходу до прийнят-

---

<sup>1</sup> Романчук Я. Мифы и факты о концепции монополии // Економічний часопис.–2001.–№ 4–С. 32.

<sup>2</sup> Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. – К.: Основи, 1995. – С. 109.

<sup>3</sup> Фролова Н.Л. Антитрестовская политика и нововведения (Опыт США) // США-Канада. Экономика Политика-Культура. – 2001. – №8. – с. 32.

тя відповідних рішень. При цьому враховувалась пріоритетність досягнення не статичної ефективності на базі заохочення цінової конкуренції, що зводилась до зниження ринкової ціни та збільшення обсягу випуску за короткий термін, а динамічної ефективності на базі розвитку інноваційного процесу, який матиме позитивні наслідки через тривалий термін. Таким чином, при розгляді антитрестівських справ, пов'язаних з перспективами розвитку нововведень, основним принципом виступає вже не постулат про безумовні переваги конкуренції, а ретельне врахування всіх конкретних обставин конкретного діла з позицій забезпечення динамічної ефективності.

Погляди щодо доцільності відходу від антимонопольних стереотипів знайшли своє поширення в Росії<sup>1</sup>. Така точка зору одержала своє теоретичне обґрунтування і серед українських вчених. Як підкреслює проф. А. Покритан в економічній літературі, яка існувала в минулому й існує тепер, склалося в багатьох випадках помилкове уявлення про історичну роль монополій в економічному розвитку суспільства, про їх трактування як мало не фактора негативного порядку, який затримує і гальмує розвиток економічних, а в ширшому розумінні – суспільних процесів. Тоді як перехід економічної системи товарного виробництва від режиму вільної конкуренції до монополії став величезним кроком вперед у процесі усупільнення виробництва, що знайшло своє виявлення, насамперед, в організації безпосереднього виробничого процесу, в стані і рівні спеціалізації виробництва, в розвитку процесів комбінування, в укрупненні виробничих одиниць, у створенні на їх основі зовсім інших умов технічного прогресу.

Зрозуміло, що будь-яка монополія породжує тенденцію до застою, оскільки вона створює перешкоди нормальному вільному обміну між різними сферами виробництва. Але це не означає, що тенденція до загнивання є безальтернативною. В реальній економічній практиці існує протилежна їй тенденція, що характеризує прогресивну динаміку і в цілому прогресивні тенденції виявляються в кінцевому підсумку панівними<sup>2</sup>.

Через помилкову концепцію ринкового реформування шляхом знищення великих об'єктів промислового і сільськогосподарського виробництва, зведення нанівець системи регулювання обсягів вироб-

---

<sup>1</sup> Див. Мільнер Б. Крупные корпорации – основа подъема и ускоренного развития экономики // Вопросы экономики. – 1998. – №9. – С. 68; Крук М.Д. Корпорации в современной России // ЭКО. – 2000. – №12. – С. 56; Цыгичко А. Важнейший приоритет промышленной политики // Экономист. – 2001. – №8. – С. 14.

<sup>2</sup> Покритан А. Про економічний зміст сучасних суспільних відносин в Україні // Економіка України. – 2000. – №10. – С.49.

ництва і обігу, контролю за цінами, знищення, по суті, промислової форми капіталу виникла системна криза, небачена за масштабами і тривалістю, економіку країни було відкинуто на десятиліття назад не тільки щодо матеріальних умов виробництва, засобів виробництва і робочої сили, а й щодо стану тих суспільно-виробничих відносин, які відповідають цьому рівню виробництва. Ці відносини настільки примітивізувалися, що в багатьох випадках досягли стану натурального господарства<sup>1</sup>. Необхідне наукове осмислення результатів так званого реформування економіки для пошуку шляхів виходу із становища, яке склалося, на засадах впровадження конструкцій, що відповідають прогресивним тенденціям світового розвитку.

Академік Ю.М. Пахомов також вважає, що на індустріально розвинуту країну, оснащену сучасною наукою, культурою та освітою була поширена реформаторська модель, розрахована на відсталі країни, внаслідок чого було здійснено крок назад – до простого товарного виробництва. Країна виявилась нездатною конкурувати на зовнішніх ринках шляхом підтримки великого бізнесу. Власне, великий бізнес, фінансово-промислові групи і не могли цілеспрямовано з'явитись у країні, де як панацея оспівувався малий бізнес<sup>2</sup>.

У той же час монопольні зловживання набули широкого поширення в Україні. Але в сучасних умовах монополізм обумовлюється не стільки великими розмірами підприємств, скільки певним типом їх дій, специфікою перехідного періоду, встановленням контролю над ринками збуту шляхом зговору. Монопольні прояви посилюються комерційними структурами, що здійснюють посередницькі операції. Засилля посередників – одна з причин зацікавленості в існуванні дрібнотоварного виробництва.

Джон Кеннет Гелбрейт підкреслював, що не можна відновлювати панування дрібних фірм за рахунок ліквідації більш великих. За думкою вченого, це означало би відмову від ідеї технічного прогресу<sup>3</sup>. Динаміка ринкової економіки підірвала анонімний механізм досконалої конкуренції. Традиційний ринок поступився місцем великим і надвеликим корпораціям. Корпорація, що була породжена науково-технічним прогресом, визначає його напрями, пріоритети, еволюціонуючи науку, техніку і людину, перетворюючи матеріальне виробництво у наукове.

---

<sup>1</sup> Там же. – С. 52.

<sup>2</sup> Пахомов Ю. Кризис украинского реформаторства // Стратегія економічного розвитку України. Наук. збірник. – К.: КНЕУ, 2001. – № 5. – С. 4.

<sup>3</sup> Устиян И. Джон Кеннет Гэлбрейт – создатель неoinституционализма // Экономист. – 2000. – №2. – С. 74, 75.

Антимонопольна політика на перехідному етапі має бути дуже гнучкою. Закономірності господарювання минулої епохи вільної конкуренції вже не відповідають вимогам сучасного виробництва. Спрощений підхід до антимонопольного регулювання означатиме намагання утвердити архаїчні форми конкуренції, що перешкоджатимуть розбудові високорозвинутої національної економіки. Адже така орієнтація не зможе забезпечити ефективне використання ресурсів, їх концентрацію з метою здійснення структурної і технологічної перебудови. Потрібно збереження унікальних комплексів оборонних галузей, точного машинобудування, інших виробничих комплексів із високим ступенем кооперації, поділ яких економічно недоцільний.

В антимонопольній політиці має бути врахований важливий процес створення промислово-фінансових груп, інших великих інтегрованих корпоративних структур, які стануть визначальним чинником розвитку національної економіки. Переорієнтація макроекономіки на сучасні світові стандарти побудови економіки, виведення її на відповідну модель реформування, що обмежить деструктивні процеси, створить передумови для послідовного відродження народного господарства України. В той же час необґрунтоване розукрупнення великих підприємств може привести до руйнування національної промисловості. Деякі галузі в розпорошеному стані перетворюються на придаток іноземних кооперацій, а деякі взагалі можуть загинути. Розвиток потужних національних структур корпоративного типу має стати основою організаційної перебудови української економіки, забезпечення її міжнародної конкурентоспроможності.

## **5.2. Становлення сучасних організаційних форм підприємництва**

Однією з перспективних форм економічної інтеграції є фінансово-промислові корпоративні структури, переваги яких зумовлюються ефектом об'єднання промислового та банківського капіталу. Формування фінансово-промислових груп (ФПГ) набуває великого значення саме в перехідний період для забезпечення ефективних структурних і інституційних перетворень. Групи можуть стати засобом підвищення керованості економікою, її збалансованості та динамічності. На базі ФПГ може бути досягнуто раціональне поєднання зусиль держави по регулюванню економічних процесів із широким розвитком підприєм-

ницької ініціативи, становлення раціональних взаємозв'язків підприємств.

Визначають чотири основних чинники виробничо-фінансової та кооперативної ефективності та стійкості, що досягаються внаслідок утворення ФПГ – сумісна інвестиційна діяльність, використання загальних основних засобів виробництва, спільна оперативна діяльність, збільшення ринків збуту<sup>1</sup>.

Спільна діяльність у межах ФПГ сприятиме розширенню ринків збуту продукції. Зростання надійності поставок, підвищення рейтингу учасників групи дозволять укласти більш вигідні довгострокові угоди щодо збуту продукції. Запровадження технічних нововведень підвищить конкурентоспроможність продукції, що позначиться на розширенні обсягів її реалізації, на послабленні позицій конкурентів. Створення високопрофесійних маркетингових служб забезпечить значне розширення ринків і збільшення попиту на продукцію ФПГ.

Наявність у структурі економіки укрупнених формувань дозволить здійснювати більш ефективний контроль із боку держави, її податкових органів за фінансовими результатами діяльності господарчих суб'єктів, сприятиме усуненню тіньових операцій.

Еволюційний процес становлення нових організаційних структур – різного роду інтегрованих об'єднань – все більше ініціюється знизу, що відповідає загальносвітовим тенденціям розвитку великого бізнесу. Інтегровані форми господарювання утворюються в основному спонтанно, незважаючи на всілякі існуючі перешкоди, пов'язані із перехідним станом національної економіки. В той же час поки не спостерігається масового цілеспрямованого руху до прогресивних організаційних структур. Це пов'язано з низкою причин, зокрема з такими, як відсутність чіткого визначення національної моделі організаційного устрою економіки, що має бути побудована, та відповідної державної політики, спрямованої на її втілення; відсутність необхідних методичних розробок забезпечення ефективної взаємодії підприємств, що об'єднуються; відсутність належної нормативно-законодавчої бази; недоліки в грошово-кредитній та податковій системі; наявність кризових та інерційних явищ тощо. Формування нових інтегрованих утворень ускладнюється обставинами правового, кон'юнктурного і концептуального характеру. Серед них – протиріччя загальнодержавних і приватних інтересів, відсутність необхідної єдності зусиль окремих відомств.

---

<sup>1</sup> Мовсесян А.Г. Интеграция банковского и промышленного капитала: современные мировые тенденции и проблемы развития в России. – М.: Финансы и статистика, 1997. – С. 406.

Процес формування та становлення великих організаційно-господарчих інтегрованих структур у пострадянській економіці, що є, безумовно, перспективним, відзначається складностями та протиріччями. Утворення слабо консолідованих ФПГ з крихкою організаційною структурою не може вирішити завдань динамізації економіки. Бажаним було б поширення позитивної тенденції переходу від відносно аморфних утворень типу конгломератів до більш однорідних вертикально інтегрованих структур із чіткими організаційно-правовими обмеженнями. Визначення обґрунтованих критеріїв формування таких структур ще не знайшло однозначного вирішення. Технологія та фінансово-економічна доцільність приєднання одних підприємств і позбавлення від інших, передусім непрофільних, виробництв зумовлюється низкою обставин, що змінюються, насамперед, особливостями різних станів приватизації.

Зміни в приватизації визначили перехід на новий рівень процесу концентрації власності, який спочатку здійснювався головним чином у межах одного підприємства. Зосередження окремих підприємств в одній групі часто не мало технологічної основи, майнова стратегія таких груп відзначалась не чіткою технологічною спрямованістю, а хаотичним характером. В останні роки посилюється тенденція концентрації власності в межах вертикально інтегрованих структур. У певному розумінні вже можна говорити про подолання наслідків приватизації, що розірвала колишні галузеві та міжгалузеві зв'язки. Як зазначає російський вчений А.Радигін, фактично відбувається “зібрання” радянських концернів та об'єднань, але вже на засадах приватної власності і зі звільненням від зайвих ланок<sup>1</sup>. У цілому з точки зору формування реальних полюсів контролю в корпораціях продовжується процес концентрації важелів влади і управління бізнесом (не обов'язково на засадах володіння акціями) у вузьких груп партнерів – реальних власників. Має місце як явний, так і закамouflований процес концентрації власності (контролю).

Складність проблеми інтеграції підтверджується досвідом підприємств навіть розвинутих країн. Далеко не всі злиття та поглинання призвели до позитивних наслідків. Тільки трохи більше ніж половині компаній, які брали участь у процесах об'єднання, вдалося покращати результати своєї діяльності. Наприклад, зі ста компаній країн ЄС протягом 1991 – 1996 рр. тільки 60% змогли підвищити свої прибутки до

---

<sup>1</sup> Радигин А. Собственность и интеграционные процессы в корпоративном секторе (некоторые новые тенденции) // Вопросы экономики. – 2001. – №5. – С.36.



рівня вище середнього по галузі <sup>1</sup>. Більшість керівників компаній назвали такі типові причини, що не дозволили реалізувати потенціал об'єднання: розбіжність у підходах до управління; несхожість корпоративних культур; відсутність планів для доінтеграційного та післяінтеграційного періодів; недостатня увага до поточного бізнесу або критично важливих завдань інтеграції; низький рівень керування ризиками; суцільно теоретичний підхід до оцінки злиття; нереалістична оцінка витрат, термінів і перешкод; неефективне управління програмою інтеграції після укладання угоди.

Таким чином, не всі зарубіжні компанії запроваджують ефективні принципи інтегрованого управління, діють у межах загальних стратегій та цілей, що позначається на результатах їх діяльності, не дозволяє одержати синергійний ефект інтеграційної взаємодії. Досягнення високої ефективності управління в інтегрованих системах – складне завдання, вирішення якого вимагає справжнього професіоналізму, вищої ланки менеджменту, опрацювання та використання низки конкретних норм і правил корпоративної взаємодії та регулювання.

Як свідчить досвід вітчизняних і зарубіжних підприємств, що брали участь у процесах злиття, особлива увага, передусім, має бути приділена пошуку раціональних технологій інтеграційної взаємодії, стратегічному плануванню та фінансуванню, реструктуризації виробничих та управлінських систем <sup>2</sup>. Основна проблема ефективного функціонування об'єднань – це досягнення синергійного ефекту інтеграційної взаємодії. Наявність синергії буде свідчити про відсутність розбіжності інтересів між підприємствами-учасниками, менеджментом основної компанії та дочірніх підприємств, постачальниками та споживачами продукції. Найбільш складні питання забезпечення синергії пов'язані з пошуком системи принципів сумісної поведінки на ринках, механізмів підпорядкування особистих інтересів загальній стратегії, з визначенням раціонального співвідношення централізації та децентралізації управління.

Неоднозначністю, складністю та протиріччям характеризується ситуація, що склалася стосовно діяльності російських фінансово-промислових груп. На перших етапах їх формування ФПГ привертала увагу господарників своєю “м'якою” асоціативною структурою на засадах розвитку внутрішніх договірних відносин, урахування обопіль-

---

<sup>1</sup> Костин А.Л. Глобализация и мировые тенденции укрупнения капитала // Финансы и кредит. – 2001. – №5. – С.272.

<sup>2</sup> Винслав Ю. Становление отечественного корпоративного управления: теория, практика, подходы к решению ключевых проблем // Российский экономический журнал. – 2001. – №2. – С.16.

них економічних інтересів учасників. Одночасно робота через ФПГ слугувала засобом швидкої і менш витратної апробації можливостей спільної діяльності, що регулювалась спеціальним законодавством. Очікувалось, що ФПГ зможуть сконцентрувати інвестиції, об'єднати зусилля для вирішення великих проектів в економіці країни, організувати випуск конкурентоспроможної на світових ринках продукції. Але, як показала практика, далеко не всі задуми здійснювались. Зокрема, у створених ФПГ спостерігається низька консолідація промислового капіталу. Фактично всім групам притаманна низка таких проблем: відсутність реального (належного) інвестування внаслідок слабкості внутрішнього фінансового інституту; неадекватність організаційної структури ФПГ структурі власності; невідповідність між юридичною структурою ФПГ та структурою приймання рішень внаслідок невисокого рівня консолідації капіталів у межах центральної компанії групи; відсутність єдиної стратегії розвитку групи та слабкий менеджмент<sup>1</sup>. Дослідження показали, що на етапі розробки організаційного проекту та договору про створення групи не враховувалось багато питань щодо забезпечення вертикальної інтеграції. І головною проблемою є відсутність реальної консолідації промислового капіталу учасників. Саме через недосяжність єдності процесу капіталотворення функціонування багатьох ФПГ недостатньо ефективно, що і зумовлює їх організаційну нестійкість. Невідповідність капітальних зв'язків учасників групи оперативного-управлінської структурі діяльності та прийняття рішень, відсутність чітко визначеного центру управління з повноваженнями по розробці та здійсненню загальної стратегії перешкоджає досягненню синергійного ефекту. Тому ФПГ характеризуються як внутрішньо крихіткі добровільні асоціації, що постійно залежать від доброї волі самостійних директорів, які намагаються зберегти свою автономність. Групи в їх існуючому вигляді не в змозі виступити ефективною формою організації вертикально інтегрованого сектора економіки. Потенційні можливості ФПГ використовуються недостатньо. Такі обставини безпосередньо пов'язані з відсутністю належного методологічного-методичного забезпечення стратегічного планування та регулювання виробничо-господарської діяльності нових організаційних структур і чіткого, надійного інструментарію перспективного планування.

У сучасній ринковій економіці роль стратегічного плану для великої інтегрованої господарської структури набагато вища, ніж для

---

<sup>1</sup> Цветков В. Проблемы консолидации промышленного капитала и ФПГ // Экономист. – 2000. – №9. – С.45.

окремої фірми. Для першої виважена довгострокова стратегія – питання самого її існування, тому оперативно перебудуватись відповідно до зовнішніх чинників великий промисловий бізнес не здатен з об'єктивних причин. Так, відома швидка зміна моделей великих зарубіжних автомобільних концернів є наслідком реалізації довгострокових взаємопов'язаних стратегій в галузі науково-дослідних робіт, виробництва, збуту. Однією з основних засад сучасного управління, що мають враховуватись при визначенні загальних методологічних особливостей стратегічного планування, є безперервність розвитку організації, що означає об'єктивну необхідність її систематичного реагування на зміні технологічних, економічних, соціальних, політичних реалій зовнішнього середовища. Стратегічне планування інтегрованої структури характеризується як багатомірний, багатоаспектний процес, в якому інтегруються окремі стратегії корпорації. Виділено шість основних таких стратегій<sup>1</sup>.

Стратегія реалізації продукції передбачає визначення пріоритетності мотивації або на максимізацію прибутку, або на максимізацію частки присутності на ринку. Вибір стратегії зміцнення ринкових позицій і розширення ринків (що характерно для японських компаній) передбачає постійне оновлення виробництва, скорочення термінів впровадження результатів науково-дослідних робіт. Стратегічна орієнтація на одержання максимального прибутку доцільна лише при наявності значного наукового набуtku, ефективного устаткування, сприятливої кон'юнктури попиту на основні види продукції. Вибір цієї стратегії, спрямованої на мінімізацію витрат, може призвести до морального старіння виробничого апарату, зниження якості продукції, зменшення попиту на неї, поступового усунення її з ринку конкурентами. Необгрунтоване дотримання стратегії максимізації прибутку в кінцевому рахунку може призвести до припинення діяльності підприємства. Визначені також стратегії виробництва, інноваційна, інвестиційна, соціального розвитку, організаційно-економічного розвитку.

Специфіка інтегрованих корпоративних структур передбачає єдність дій підприємств-учасників з метою одержання синергічного ефекту інтеграції. Характер стратегічного корпоративного планування має враховувати тип корпорації залежно від його меншої або більшої жорсткості (наприклад, фінансово-промислова група або холдинг).

---

<sup>1</sup> Читипаховян П. Методологические проблемы стратегического планирования развития интегрированных корпоративных структур // Российский экономический журнал. – 2000. – № 9. – С. 71.

Стратегічне планування забезпечить одержання позитивного результату тільки при умові високої якості інтеграції окремих компонентів системи. В той же час така якість інтеграційної взаємодії не досягається автоматично, внаслідок самого об'єднання. Потрібна послідовна реалізація принципу системності шляхом чіткого визнання цілей та тісної взаємодії компонентів системи щодо їх досягнення. При недодержанні цих вимог сумарні підсумки діяльності системи призведуть до негативного синергічного ефекту, тобто сумісна діяльність у межах системи характеризуватиметься меншими результатами, ніж сума результатів роботи окремо діючих елементів.

Тісна взаємодія компонентів системи передбачає виважене сполучення інтересів цілого та його складових частин. Технологія знаходження стратегічного балансу інтересів усіх учасників інтегрованої структури (виробничих, фінансових, торговельних, науково-технічних, організаційних тощо) пов'язана з формуванням ефективного мотиваційного механізму, який забезпечить їх матеріальну зацікавленість у досягненні загальних цілей шляхом обґрунтованого розподілу сукупного доходу між учасниками ФПГ. Якщо інтереси окремих організацій, що ввійшли у групу, ввійдуть у протиріччя, то її існування буде неможливе і вона розпадеться. Слабкий взаємозв'язок інтересів, не підкріплений матеріальними стимулами, призведе до зниження кооперативної стійкості груп – тобто здатності системи зберігати організаційну структуру. Одним із методів забезпечення взаємозв'язку інтересів учасників груп є перехресне акціонування.

Нові організаційні структури потребують підтримки з боку держави, забезпечення стимулювання розвитку інтеграційних процесів. Сукупність напрямів, методів і засобів організаційних перетворень інтеграційного типу доцільно розглядати як невід'ємну частину цілісної системи промислової політики держави. Чітка цілеспрямованість на сприяння великому бізнесу, врахування цього чинника при розробці інструментарію макрорегулювання, перспективних програм соціально-економічного розвитку, концепцій реформування окремих галузей та регіонів забезпечать прискорення вирішення завдань структурної перебудови. Пріоритетними напрямками структурної політики, що обумовлюють селективний підхід до стимулювання створення організаційних формувань, є переоснащення промислових виробництв на основі сучасних технологій, впровадження ресурсозберігаючих технологій та покращання якості продукції, розвиток високотехнологічних і наукоємних виробництв; підвищення конкурентоспроможності продукції, передусім, машинобудівної та розширення її експорту;

розвиток інформаційної, виробничої та соціальної інфраструктури тощо.

Обов'язками державних органів управління мають бути ініціювання створення великих корпоративних структур, що повинні забезпечити реалізацію пріоритетних програм, методичне супроводження та контроль за реструктуризацією підприємств стратегічно важливих галузей – паливно-енергетичного, оборонного, авіаційно-космічного комплексів. Активізація ефективних організаційних перетворень неможлива без удосконалення законодавчої та нормативної бази регулювання діяльності господарчих суб'єктів та їх об'єднань, запровадження специфічних стимулюючих нормативних параметрів функціонування інтегрованих корпоративних структур.

У сучасних умовах роль держави в інтеграційних процесах, зокрема в інтеграції банківського та промислового капіталу вже не можна зводити тільки до формування забезпечення необхідних правових, економічних та організаційних умов, до реалізації національної промислової політики. На практиці держава безпосередньо та опосередковано через свої інститути як управляючий, як підприємець і власник бере участь у створенні відповідних структур шляхом процесів приватизації, формування комерційних банків і залучення їх до розподілу державних фінансових ресурсів, розвитку ринків державних і корпоративних цінних паперів.

Заходи державної підтримки мають сполучати як постійно діючі, так і тимчасові пільги, враховуючи специфіку конкретних інвестиційних проектів і програм. Залежно від того, як і в яких напрямках держава використовуватиме свої фінансово-кредитні, податкові та інші важелі, буде здійснюватись і розвиток інтегрованих структур. Важливо спрямовувати надання пільг на конкретні дії – на участь банків у інвестуванні виробничих програм, на реалізацію важливих науково-технічних і соціальних проектів. Це не виключає і заохочення підприємств до входження у певну групу, насамперед, стратегічно важливих галузей. Так, у Південній Кореї, держава надавала великим фірмам, що входили в такі групи (чеболі), позики зі ставками нижче ринкових<sup>1</sup>.

Не активне, а скоріше констатуючо-пасивне державне регулювання великого корпоративного бізнесу негативно відбивається на його діяльності з точки зору досягнення суспільно важливих результатів. Так, діяльність російських ФПГ ще далека від досягнення високих

---

<sup>1</sup> Зельтін А.С., Ленский Е.В. Промышленные фирмы в современной рыночной экономике. – М.: АФПИ еженедельника «Экономика и жизнь», 1998 – С. 65.

параметрів ефективності. Це пов'язано не тільки з природними труднощами корпоративного зростання, але і з невиконанням прийнятих принципів рішень щодо обов'язковості державної підтримки офіційних фінансово-промислових груп. Наприклад, Рахункова палата Російської Федерації в ході перевірки виконання навіть спеціальної урядової постанови щодо підтримки ФПГ "Тяжэнергомаш" встановила, що численні заходи цієї підтримки на практиці не застосовувались<sup>1</sup>.

Перебудова системи господарських зв'язків, з метою досягнення ефективної взаємодії підприємств – одне з першочергових завдань реформування економіки. Для реалізації цього завдання необхідна розробка цілісної концепції інтеграції підприємств, яка охопить інтеграційні процеси міжгалузевого, галузевого, територіального типу. В межах концепції потрібне вирішення питань інтегрованого менеджменту, визначення загальних пріоритетів спільної діяльності, майнових взаємовідносин.

Створення вертикально інтегрованих структур передбачене новою Концепцією структурної перебудови оборонно-промислового комплексу<sup>2</sup>. Основна ідея концепції – розбити комплекс на автономні структури, зорієнтовані на створення єдиних технологій найновіших зразків озброєння і військової техніки. Вертикально інтегровані структури, кількість яких складатиме від семи до дев'яти, включатимуть у себе розроблення, виробництва, реалізацію і технологічне супроводження продукції оборонної промисловості. Процес злиття окремих підприємств у невелику кількість інтегрованих структур охопить такі напрями, як авіа- і суднобудування, бронетехніка, виробництво радіолокаційної техніки, оперативно-тактичних ракет. Разом з цим буде проведено об'єднання підприємств "по горизонталі" – для розроблення і виробництва комплектуючих, для найбільших оборонних об'єктів.

Інтегрування планується здійснювати послідовно та індивідуально – від об'єднання довкола загальних інституційних проектів у межах консорціумів, потім – холдинги чи концерни, корпорації (якщо останнє буде виправданим). У більшості випадків підприємства будуть об'єднані у технологічно інтегровані концерни. Для цілеспрямованого розвитку проектів у бронетанковій галузі створено, наприклад, концерн "Бронетехніка України", який увібрав у себе ряд підприємств

---

<sup>1</sup> Развитие корпоративных форм управления в России (по материалам международной научно-практической конференции, проведенной Международной академией корпоративного управления) // Российский экономический журнал. – 2000. – №2. – С.38.

<sup>2</sup> "Оборонка" з вертикальним злетом // Урядовий кур'єр. – № 42 – 2 березня 2002 р. – С. 10.

і банківських структур. При реалізації концепції структурної перебудови ОПК великої уваги потребує обґрунтоване визначення центру того чи іншого концерну. Головною структурою можуть стати і серійні заводи, і конструкторські бюро або навіть новостворені галузеві надбудови, які матимуть ліцензію на право розробки, виробництва й експорту озброєння й техніки.

Важливим чинником, який сприятиме вирішенню багатьох проблем чорної металургії України, зокрема зниження витрат, також вважається поширення вертикально інтегрованих структур, які б об'єднали гірничорудні, коксохімічні, металургійні, метизні підприємства. Найбільш вдалим прикладом вертикальної інтеграції, за думкою спеціалістів галузі, є Криворізький гірничо-металургійний комбінат “Криворіжсталь”. У 1996 р. до його складу ввійшли Криворізький меткомбінат, коксохімічний завод, Новокриворізький гірничо-збагачувальний комбінат, а пізніше до них приєдналось також шахтоуправління “Криворіжсталь”<sup>1</sup>.

Важливого значення набуває формування міждержавних інтеграційних об'єднань у межах СНД, враховуючи доцільність відновлення ефективних господарських зв'язків, що існували раніше. Поширення транснаціональних утворень – одна з головних особливостей світової економіки, що забезпечує зростання виробництва та торгівлі між країнами. Однак у межах СНД цей процес поки що стримується низкою чинників дезінтеграційного характеру. Послаблення традиційних господарських зв'язків зумовлене орієнтацією на вимоги та потреби внутрішнього ринку, інтереси нових політичних і економічних сил, більш ефективне співробітництво з Заходом. Разом із тим економічна інтеграція країн Співдружності необхідна для вирішення низки проблем становлення та розвитку їх народногосподарських комплексів через взаємозалежність функціонування багатьох підприємств у різних галузях цих країн. Поки що без кооперації з державами СНД Росія може випускати близько 67%, обсягів продукції, Україна, за різними оцінками, – від 28 до 33, Казахстан – 48%.<sup>2</sup>

У цілому спостерігається млявість і повільність у формуванні ефективних транснаціональних компаній у пострадянському просторі. Їх становлення стримується незавершеністю національних механізмів ринкової трансформації, відсутністю ефективних інструментів міждержавної взаємодії, недоліками нормативно-законодавчої бази регулю-

---

<sup>1</sup> Гавриш О. За один ВИК двух неВИКов дают // Зеркало недели.–№ 51.– 29 декабря 2001 г. – С. 9.

<sup>2</sup> Арцишевский Л., Промский Н. Экономическая интеграция стран СНГ: проблемы и решения // Экономист. – 2001. – № 9. – С. 52.

вання створення та діяльності транснаціональних структур, протидією компаній інших країн із метою встановлення власного контролю щодо окремих галузей країн СНД. У зв'язку з цим особливого значення набуває підвищення ролі державних органів у створенні умов для поширення перспективних типів транснаціональних формувань. Міждержавна взаємодія має забезпечити спільну розробку економіко-правових механізмів стимулювання розвитку прямих зв'язків між підприємницькими структурами країн, уніфікованих законів щодо регулювання спільних інтересів господарчих суб'єктів, використання з метою підтримки інтеграційних тенденцій сукупності заходів сучасної промислової політики, фінансово-інвестиційну участь у великих спільних проектах щодо підвищення конкурентоспроможності продукції на світових ринках. Досягнення ефективності спільних зусиль органів влади та підприємців передбачає законодавче опрацювання питань створення транснаціональних структур, регламентації щодо цього загальних правил і процедур.

У березні 1998 р. керівниками семи держав СНД (Вірменії, Білорусі, Киргизії, Молдавії, Росії, Таджикистану та України) була підписана Конвенція про транснаціональні корпорації<sup>1</sup>. Конвенція визначає правові основи співробітництва країн СНД у сфері регулювання створення та діяльності транснаціональних корпорацій – сутність, порядок створення та реєстрації, державну підтримку та стимулювання діяльності, відповідальність учасників, форми звітності та контролю, право власності на прибуток і вироблену продукцію, засади регулювання корпоративних соціально-трудових відносин, порядок розв'язання суперечок. Під поняттям “транснаціональна корпорація” визнається юридична особа (сукупність юридичних осіб), що має у власності, господарчому розпорядженні або оперативному управлінні відокремлене майно на території двох або більше Сторін; утворена юридичними особами двох або більше Сторін; зареєстрована у якості корпорації відповідно до Конвенції. Поняття “транснаціональна корпорація” згідно з Конвенцією включає різні транснаціональні структури, в тому числі фінансово-промислові групи, компанії, концерни, холдінги, спільні підприємства, акціонерні товариства з іноземною участю.

Поняття транснаціональної корпорації визначено як інтегральне для підприємств з будь-яким правовим статусом (будь-якою організаційно-правовою формою), що займаються на території спільною дія-

---

<sup>1</sup> Хуснутдинов М., Винслав Ю. Конвенция о транснациональных корпорациях: условия принятия, содержание и проблемы реализации // Российский экономический журнал. – 1998. – №4. – С. 100 - 103.



льністю. Відсутні обмеження на участь підприємств і організацій одночасно в декількох ТНК. Передбачено здійснення безмитного ввозу та вивозу устаткування, продукції, робіт, послуг, переміщення капіталу між Учасниками корпорацій. Поки що надії, які покладались на Конвенцію, не виправдались. Їх реалізація потребує вирішення ряду складних питань щодо перспективних коопераційних зв'язків, створення сприятливих економічних умов для забезпечення стимулювання зацікавленості підприємств у створенні ТНК. З цих позицій є корисними Рекомендації по розробці організаційних проектів транснаціональних корпорацій, що були прийняті Економічною Радою СНД 6 вересня 2000 р. Розроблений на засадах вимог Конвенції про транснаціональні корпорації документ враховує також діюче в країнах співдружності корпоративне законодавство як позитивний, так і негативний досвід створення міждержавного ФПГ.

Незважаючи на існуючі ще проблеми міждержавної взаємодії, які не дозволяють повною мірою задіяти інтеграційний потенціал підприємництва, все більшого поширення набуває інтеграція на мікрорівні. В Україні, як і в інших країнах СНД, існує багато корпоративних структур, що не мають статусу юридичної особи, але фактично мають у своєму складі учасників із різних країн Співдружності та здійснюють великий обсяг операцій за кордоном своєї країни. За експертними оцінками, в найближчі роки на території СНД може бути створено близько 70 міждержавних фінансово-промислових груп, де буде задіяно не менше 20% промислового та фінансового потенціалу країн Співдружності<sup>1</sup>.

Найбільшою стійкістю визначаються ТФПГ (транснаціональні фінансово-промислові групи), створення яких поєднувалося з розробкою стратегії розвитку підприємств. Це зокрема вертикально інтегровані структури, спрямовані на відтворення зруйнованих із розпадом СРСР технологічних циклів і підвищення їх комплексності (в галузях паливно-енергетичного комплексу, чорної та кольорової металургії, хімічної промисловості) або на використання тих горизонтальних коопераційних зв'язків, що збереглися, їх модернізацію та раціоналізацію. Принцип вертикальної інтеграції задіяний у формуванні ТФПГ „Нафтохімпром” (продукція хімії, нафтохімії, шинної та гумотехнічної промисловості), в яку ввійшли російська ФПГ з тією ж назвою, українське підприємство „Дніпрошина”, підприємства Білорусі.

---

<sup>1</sup> Барковский А.Н., Ушаков Н.А. Взаимодействие предпринимательских структур стран СНГ // Проблемы прогнозирования. – 2001. – № 2. – С. 125.

На основі підтримки та удосконалення коопераційних зв'язків, що склалися в СРСР, було створено дві ТФПГ, що стали одними з перших офіційно зареєстрованих у Співдружності, – „Нижегородские автомобили” и „Точность” (розробка і виробництво нових видів озброєнь). Учасниками ТФПГ „Точність” стали 17 промислових підприємств, науково-дослідних інститутів, проектно-конструкторських бюро, фінансових структур і зовнішньоекономічних об'єднань Росії, організації України (2), Білорусі (1), що мають зв'язки з російськими виробниками та розробниками високоточної зброї<sup>1</sup>. ТФПГ сформовано відповідно з основними напрямками структурної перебудови оборонних комплексів країн-учасниць. Вона дозволяє ефективно керувати реалізацією завдань програм створення нових поколінь озброєнь. Утворення корпоративних структур є найбільш перспективним саме у високотехнологічних галузях, де необхідно забезпечити безперервність фінансування науково-конструкторських розробок, єдине управління вирішенням комплексу завдань: вибір стратегії технологічного розвитку, відповідну реструктуризацію виробничих ланок, визначення пріоритетів фінансування тощо. Підприємства ВПК є найбільш підготовленими щодо інтеграції з цих напрямів завдяки збереженню багатьма з них свого науково-технологічного потенціалу, здатності адаптуватись до ринкових умов, підтримці коопераційних зв'язків із спорідненими підприємствами в СНГ.

Значного розвитку набули коопераційні зв'язки в автомобілебудуванні. Так, підприємства у Запоріжжі, Луцьку, Львові, Кременчузі використовують вузли та деталі з Росії та інших країн СНД. На Кременчуцький автозавод головний агрегат надходить з Ярославського моторного заводу. В Україні з російських комплектуючих виробів збираються автомобілі „Волга” та „Газель”. У Луцьку реалізується новий проект щодо випуску 1 тис. автомобілів на рік за участю концерну „Укрпромінвест” та Ульяновського автозаводу. Міцні коопераційні зв'язки склались між Україною і Росією у суднобудівній та авіаційній промисловості.

Пріоритетними коопераційними та інвестиційними проектами для реалізації Україною і Росією є виробництво гусеничних і колісних тракторів ВАТ „Харківський тракторний завод” із використанням двигунів КАМАЗу, організація спільного виробництва свинцево-кислотних та інших видів акумуляторів, виробництво спеціальної апаратури для медичного і митного контролю, розвиток і модерніза-

---

<sup>1</sup> Там же – С. 126.

ція телекомунікацій. Розвиток кооперації в паливно-енергетичному комплексі передбачає спільні роботи з реконструкції і будівництва теплових і атомних станцій, турбінобудування<sup>1</sup>.

За допомогою великого харчового російського концерну Wimm-Bill-Dann набуває розвитку виробництво на Київському молокозаводі №3. Купівля контрольного пакету акцій заводу – перший крок до стратегії просування концерну на українському ринку молочних продуктів. У 2001 р. в концерн входило 11 підприємств із різних країн СНД<sup>2</sup>. Загальною тенденцією є створення вертикально інтегрованих структур у молочній промисловості, що об'єднує підприємства по всьому технологічному ланцюгу – «сільський виробник сировини – виробник готової продукції». Діяльність компанії за таким принципом забезпечує зниження витрат виробництва та підвищення якості продукції. Це, зокрема, обумовлено тим, що як на російському, так і на українському ринках невеликі районні молокозаводи переорієнтовуються на первинну переробку молока (збір та охолодження) та наступне його постачання в якості сировини молококомбінатам. Концерн WBD, відомий своїми сильними брендами, і на київському підприємстві почав випускати продукцію під торговою маркою "Слов'яночка", що вже набула великої прихильності споживачів.

Для розвитку економічних відносин України з Росією визначено доцільним створення транснаціональних корпорацій, спільних підприємств і асоціацій у різних сферах – аерокосмічній, транспортній та транспортних магістралей, металургійній, агропромисловій<sup>3</sup>. Намічається істотно активізувати роботу уряду України щодо створення спільних підприємств і фінансово-промислових груп за участю казахстанських компаній. Зокрема, українські підприємства за погодженням із казахстанською стороною можуть брати участь у розробці нафтових родовищ, виконувати проектні та підрядні роботи у нафтовій галузі. Перспективною є тема реалізації інвестиційних проектів у паливно-енергетичній галузі, машинобудуванні. Інвестиційно привабливими є українська участь у реконструкції та модернізації казахстанських газових магістралей, створення спільного підприємства з моде-

---

<sup>1</sup> Україна – Росія: конкретика домовленостей і проектів // Урядовий кур'єр. – № 234. – 15 грудня 2001 р. – С. 3

<sup>2</sup> Шрамко Л. Вездесущий зверек // Деловая неделя. – №8. – 16 марта 2001. – С. 13.

<sup>3</sup> Горбулин В. Украина: политические и экономические вызовы // Зеркало недели. – № 42. – 27 октября 2001 г. – С. 3.

рнізації літаків АН-26 і АН-2, налагодження виробництва мостових кранів великої підйомності тощо<sup>1</sup>.

Розвиток економічного співробітництва між Республікою Білорусь і Україною передбачає створення низки спільних підприємств із виробництва двигунів та інших комплектуючих до сільськогосподарської техніки в Чернігові, Рівному, Одесі. Перспективною є двостороння співпраця у виробництві техніки тривалого користування, у агропромисловому комплексі, включаючи переробку продукції, її постачання до третіх країн<sup>2</sup>.

Розвиток виробничої кооперації в межах СНД може відбуватись як процес розвитку економічних зв'язків між суб'єктами господарювання і як процес, що організовується на міжнародному рівні. Важливий інструмент розвитку співробітництва – спільні цільові міждержавні програми у найважливіших галузях – авіа-, судо-, автомобілебудуванні, легкій, харчовій промисловості.

Транснаціональні фінансово-промислові групи – одна з найефективніших форм об'єднання фінансового, промислового, торгового, страхового, науково-технологічного потенціалів країн СНД для прискорення структурної перебудови національних економік. Але поки що через об'єктивні та суб'єктивні труднощі, пов'язані з утворенням і функціонуванням ТФПГ, перевага з боку підприємців надається більш простим формам стійких прямих зв'язків – довгостроковим контрактам, консорціумам, альянсам, спільним підприємствам. Особливо привабливим у сучасних умовах є консорціуми – тимчасове об'єднання капіталів для виконання конкретних інвестиційних проєктів. Консорціуми часто створюються за участю західних інвесторів, що важливо як з позицій фінансового забезпечення, так і доцільності використання організаційно-управлінського зарубіжного досвіду. Наприклад, проєкт “Морський старт” по запуску ракети носія з плавучої платформи в Тихому океані виконав міжнародний консорціум, у який ввійшли не тільки російські та українські підприємства, але й норвезька і американська компанії, що забезпечили маркетинг і загальне керівництво.

Важливим елементом організаційної структури сучасної економіки є малий бізнес. Визнання великих корпоративних компаній як основи розвинутих систем господарювання не означає повного запер-

---

<sup>1</sup> Нагребецька І. Співробітництво – це кроки назустріч // Уряд. кур'єр. – № 226. – 5 грудня 2001 р. – С. 4.

<sup>2</sup> Головка О. Аби не втратити економічного простору, зустрічаються урядовці і підприємці // Уряд. кур'єр. – № 237. – 20 грудня 2001 р. – С. 3.

чення доцільності існування малих і середніх підприємств. Схема протиставлення малого виробництва великому, намагання розглядати їх як антиподи виявились непродуктивними. Їх відносять до уявних побудовань типу “держава або ринок”, що зжили себе в останнє десятиріччя ХХ століття<sup>1</sup>.

Мале підприємство відзначається певною самодостатністю, що забезпечує не тільки його збереження як форми виробництва та зайнятості, але і поширення. Існування малого бізнесу в ринковій економіці є істотним фактором пом'якшення та подолання кризових явищ, зокрема – підвищення зайнятості. В умовах перехідного періоду, що відзначається соціальною нестабільністю, це набуває особливого значення. Як свідчить світова практика, малий бізнес сприяє швидкій окупності затрат, прискоренню запровадження науково-технічних досягнень, активізації споживчого попиту та його насиченню, що важливо для вирішення завдань структурної перебудови. Поширення малих підприємств є одним із напрямів розвитку конкурентних відносин, подолання монополістичних тенденцій. Завдячуючи гнучкості та готовності до ризику у запровадженні інновацій малий бізнес займає важливі ніші в ринковій економіці. Однією з функцій малих підприємств є освоєння нових товарних ринків з їх наступним розширенням, що часто супроводжується перетворенням малих організаційних структур у великі. Так, відома фірма „Microsoft” починала як мале підприємство.

У розвинутих країнах малий бізнес представлений широкою кількісною базою. В США нараховується понад 19 млн. малих і середніх підприємств, у країнах ЄС – близько 16 млн. Частка зайнятих у малому та середньому підприємстві становить у Німеччині 46 %, у Великій Британії – 49, у США та Франції – 54%, Італії – 73, Японії – 78%<sup>2</sup>.

Незважаючи на те, що за останній час в Україні було прийнято ряд нормативно-правових документів щодо підтримки малого бізнесу, існує багато проблем як на макро-, так і мікрорівні, які перешкоджають його розвитку. Більшість малих підприємств працює не в виробничій сфері, а займається торговельно-посередницькою діяльністю. У 2001 р. з 233607 малих підприємств у промисловості та будівництві працювало 57534 підприємства, або 24,6% загальної кількості малих

---

<sup>1</sup> Брагіна Е.А. Малое предпринимательство в переходной экономике Юга // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 1. – С. 96

<sup>2</sup> Шестоперов О. Современные тенденции развития малого предпринимательства в России // Вопросы экономики. – 2001. – № 4. – С. 66.

підприємств<sup>1</sup>. Питома вага малих підприємств у промисловому виробництві в останні роки навіть знизилась – в 2001 р. на них припадало лише 3,3% загального обсягу продукції промисловості (у 1999 р. – 5,1)<sup>2</sup>.

Для досягнення реальних зрушень у сфері малого підприємництва потрібне уточнення стратегічних напрямів його підтримки. Передусім, мають бути задіяні організаційні форми подолання ізольованості окремих підприємств, розвитку їх інтеграції з великими підприємствами та кооперації, зокрема на регіональному рівні. Тільки при цій умові будуть ефективними заходи, що вживаються з метою стимулювання зростання малого бізнесу. В противному разі малі підприємства через проблеми виробничого та збутового характеру, неналежного забезпечення фінансовими ресурсами, сировиною та матеріалами, кваліфікованими кадрами функціонуватимуть на традиційно відсталому рівні, адже значна частина малих підприємств в Україні відзначається фінансовою, технологічною, управлінською слабкістю.

У сучасній ринковій економіці зникає протиставлення малого бізнесу великому підприємству, він перетворюється у взаємодіючий з іншими господарськими структурами елемент економічного середовища. Використовуються такі форми інтеграції малих і великих підприємств, як субпідрядність, франчайзинг, лізинг та венчурне фінансування.

Поширення набула система функціональних виробничих коопераційних зв'язків між великими та дрібними промисловими фірмами (субпідряду), внаслідок чого вони не взаємовиключають, а доповнюють одне одного. Кооперація створює нові можливості як для великих, так і малих фірм. Корпорації зацікавлені у передачі низки функцій і виробництв дрібним фірмам, що дозволяє одержати значний економічний ефект. За допомогою залучення невеликих спеціалізованих фірм у власне виробництво корпорації забезпечують йому гнучкість, можливість прискореного реагування на ринкову кон'юнктуру. Саме на засадах спеціалізації та кооперації малий бізнес перетворюється у невід'ємну частину великого виробництва. Принципово нова техніка, збільшення номенклатури продукції, розширення кількості функціональних елементів, що застосовуються у випуску складних технічних пристроїв, забезпечують ефективний розвиток малих вузькоспеціалізованих виробництв у їх взаємодії з великими фірмами.

---

<sup>1</sup> Стат. щорічник за 2001 р. – С. 318.

<sup>2</sup> Там же. – С. 325.

У країнах із розвинутою ринковою економікою великі головні компанії використовують низку пільг для суб'єктів малого підприємництва (гарантують закупівлю значної частки виробленої продукції, надають в оренду засоби виробництва, створюють пільгові умови придбання сировини та матеріалів тощо). Урядом Південної Кореї навіть проводилась жорстка лінія на обов'язкове залучення за субконтрактами великими національними конгломератами малих і середніх підприємств для виробництва компонентів і запчастин<sup>1</sup>. Субпідрядна система набула розвитку в автомобільній, електротехнічній, електронній промисловості, окремих галузях машинобудування. В Україні доцільним є здійснення спеціальних заходів по залученню за субконтрактами великими корпораціями малих та середніх підприємств для виробництва окремих компонентів, виконання певних функцій. При цьому мають бути задіяні стимулюючі механізми.

Великого значення для розвитку малого підприємництва на інтеграційних засадах набуває запровадження системи франчайзингу. Як метод організації і управління бізнесу франчайзинг поширився в останні десятиріччя ХХ ст. в країнах із різним рівнем економічного розвитку. За прогнозами багатьох спеціалістів, франчайзинг має стати домінуючим напрямом розвитку малого бізнесу в ХХІ ст.. Передбачається стрімке розгортання цієї організаційної форми в найближчі роки. Експерти Міжнародної асоціації франчайзингу виділяють низку чинників, що сприяють швидкому зростанню франшизних систем<sup>2</sup>. Зокрема, це глобалізація та формування зрілих концепцій і методів управління, посилення тенденцій приєднання незалежних малих підприємств до франшизних сіток. Останній процес відбувається у двох напрямках. З одного боку, франшизні сітки виявляють підвищену агресивність, намагаючись розширити зону впливу за рахунок включення у систему незалежних операторів, з іншого – останні все більше починають шукати шляхи підвищення своєї конкурентоздатності, приєднуючись до відомих сіток зі зніаними торговельними марками.

Більшість франшизних систем є сітками, тобто такими організаційними структурами, що оцінюються як найбільш перспективні в новому тисячолітті. Вони запроваджують в управління нову культуру кооперативного бізнесу. На їх основі змінюється характер конкуренції, поширюється взаємовигідне співробітництво. Головна функція

---

<sup>1</sup> Брагіна Е. Малий бізнес в розвиваючихся країнах на фоні глобалізації // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 6. – С. 131.

<sup>2</sup> Кочетков Г.Б. Франчайзинг: організація малого бізнесу // США – Канада. Економіка – Політика – Культура. – 2000. – № 4. – С. 103 – 104.

конкурентної боротьби переходить до сітки в цілому. Приєднання до сітки дає можливість отримати підтримку з боку всіх інших учасників, використати їх досвід і загальні ресурси для вирішення проблем, які виникають особливо гостро перед новими операторами на початку становлення їх бізнесу.

Важливість франшизних сіток визначається можливістю цілеспрямованого впливу держави на процеси розвитку малого бізнесу, що дозволяє посилити керованість економікою в цілому. Франчайзинг є ринковою альтернативою адміністративного контролю. В його межах здійснюється жорсткий нагляд щодо основних параметрів діяльності всієї франшизної сітки: фінансовий облік, контроль, якість товарів і послуг, підтримка торгової марки та репутації сітки. Разом із тим франчайзинг залишає великі можливості для дій оператора, який володіє самостійністю та юридичною незалежністю власного бізнесу. Від нього самого залежать результати його діяльності.

Франчайзинг характеризується як гібридна форма інституціональної угоди. Гібридна форма інституціональної угоди визначається О.Уільямсоном як спеціалізована структура управління, що виникає у випадку двобічної залежності, що є достатньо великою і вимагає тісної координації, але не настільки тісної, щоб стимулювати вертикальну інтеграцію<sup>1</sup>. Федеральною торговою палатою США франчайзинг визначено як будь-яке тривале комерційне співробітництво у межах угод, за якими виконуються дві умови<sup>2</sup>:

1. Оператор (франчайзі) пропонує товари та послуги під фірмовою назвою, торговою маркою, знаком обслуговування, рекламою або іншими комерційними символами, що стосуються права власника; товари та послуги, що пропонуються, відповідають стандартам якості, що прямо або непрямо визначаються правовласником, або оператор пропонує товари, що виробляються правовласником або третіми особами, що прямо або непрямо рекомендовані правовласником.

Правовласник (франчайзер) зберігає повноваження контролювати роботу оператора (організацію підприємства, рекламу, маркетинг, рекламу тощо); надає оператору необхідну допомогу щодо навчання методам бізнесу або забезпечує оператора місцями для продажу своїх товарів або послуг, оснащує їх торговим інвентарем або рекомендує послуги третіх осіб.

---

<sup>1</sup> Williamson O. Comparative Economic Organization; The Analysis of Discrete Structural Alternatives // Administrative Science Quarterly. – 1991. – Vol. 2/ – P. 269 – 296. Див. Обыденов А. Франчайзинг как особая форма институциональных соглашений // Вопросы экономики. – 2001. – № 7. – С. 114.

<sup>2</sup> Кочетков Г.Б. Франчайзинг: организация малого бизнеса // США – Канада. Экономика – Политика – Культура. – 2000. – № 4. – С. 105.



2. Оператор за умовою одержання від правовласника права та одержання франшизної ліцензії повинен здійснити оплату або взяти на себе зобов'язання здійснити оплату правовласнику за надані права та послуги.

Франчайзинг найбільш поширений у США і Канаді, де його частка в роздрібному товарообігу досягає відповідно 35 і 26% проти близько 10% у Західній Європі та Японії<sup>1</sup>. В Україні відомими компаніями-франчайзерами є „Кока-Кола”, „Мак-Дональдс”, „Адідас”, „Пепсі-Кола”, „Дока-піца”, „Фуджі-Фільм”, „Деу Мотор”. В сучасних умовах перспективними напрямками запровадження франчайзингу є роздрібна торгівля, громадське харчування, медичне обслуговування, автосервіс, домашні послуги, ділові послуги і консультування тощо. Франчайзингові системи можуть сприяти розробці інновацій та їх втіленню. Внаслідок невирішеності багатьох проблем розвитку малого бізнесу в Україні, забезпечення його взаємодії з великим підприємництвом на засадах франчайзингу є особливо необхідним для вирішення завдань структурної перебудови економіки.

Поширення франшизних систем сприятиме визначеним структурним зрушенням і зростанню стабільності в економіці, тому що держава отримує значно більше можливостей адресно впливати на процеси розвитку малого підприємництва через вплив на правовласників. Стимулювання франчайзингу надасть можливість більш швидкого запровадження нових прогресивних форм управління та організації бізнесу.

Складність функціонування більшості малих підприємств України на сучасному етапі зумовлена тим, що між ними ще відсутні навики взаємодопомоги, вони майже не скоординовані на відміну від таких підприємств у розвинутих державах, які мають власні установи, банки, сформовані системи кооперування. Але без орієнтації на коопераційні норми та методи результатом державної підтримки окремих малих підприємств буде лише консервація відсталих виробництв. Для вирішення загальних проблем доцільним є об'єднання малих підприємств на добровільних засадах, створення в регіонах різного роду спілок та асоціацій, як за галузевим, так і функціональним принципом. Особливого значення набуває об'єднання підприємств, розташованих поруч і, насамперед, тих, що є ланками одного виробничого процесу. В промисловості Італії саме територіальні об'єднання дрібних і середніх підприємств (кластери) великою мірою визначили їх успішну ді-

---

<sup>1</sup> Бойчук І. Доцільність розвитку франчайзингової системи співробітництва в Україні // Регіональна економіка. – 2001. – № 3. – С. 253.

яльність. У різних провінціях Італії у радіусі, що не перевищує декілька десятків кілометрів, були згруповані сотні підприємств, які склали один виробничий ланцюжок. На основі розподілу праці ці підприємства змогли випускати значні обсяги продукції і задовольняти потреби великих ринків, забезпечуючи при цьому ефективність виробничих процесів. Така організаційна модель набула особливого поширення у швейній та взуттєвій промисловості, багатьох секторах машинобудування. Основна частина малих підприємств Італії входить до кластерів.

Створення груп малих підприємств, що територіально близько розташовані, які організують спільні закупки сировини та збуту своїх товарів, почали поширюватись в останнє десятиріччя в країнах, що розвиваються. Індійський економіст Абід Хуссейн визначає кластери малих підприємств як “центри майбутнього зростання”. Його позиція співпадає з їх оцінками в країнах ЄС<sup>1</sup>. Конкурентоспроможність кластерів підвищується за рахунок економії на адміністративних витратах, знання місцевих ринків. Вони є своєрідними розвідниками ринку, що можуть задовольняти попит глибинних районів із розвинутою інфраструктурою, де побоюються діяти великі підприємства через відсутність гарантії збуту продукції. Кластер як багатофункціональна організаційна форма, що комбінує ринкові важелі та адміністративне регулювання, дозволяє подолати ізольованість і розрізненість малих підприємств, об’єднуючи їх зусилля у підвищенні ефективності інвестицій. Успіх кластерної форми організації бізнесу зумовлений, насамперед, можливостями міжфірмової кооперації малих і середніх підприємств.

Розвиток процесів взаємодії є важливим із позицій створення умов для виходу малих і середніх підприємств на зовнішні ринки. Навіть при наявності високоякісної конкурентоспроможної продукції цим підприємствам складно її реалізувати на зовнішніх ринках, що пов’язано, передусім, з відсутністю належної інформації та фінансового забезпечення експортної діяльності. Держкомпідприємництва України запропонував програму групової участі малих і середніх підприємств у міжнародних бізнес-форумах, яка, зокрема, передбачає спільну рекламу підприємств на різноманітних виставках<sup>2</sup>.

Перспективним напрямом розвитку малого бізнесу є забезпечення взаємодії між малими підприємствами країн СНД. В більшості кра-

---

<sup>1</sup> Брагіна Е. Малое предпринимательство в переходной экономике Юга // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – № 1. – С. 90.

<sup>2</sup> Приймак О. Підтримати власного товаровиробника//Урядовий кур’єр.–№ 2.–4 січня 2002 р.–С. 2.

їн колишнього Радянського Союзу становище малого підприємництва є складним, що, насамперед, пов'язано з макроекономічною нестабільністю, недосконалістю законодавчої бази, відсутністю необхідних фінансових ресурсів. У 1997 р. голови урядів 11 країн СНД (крім Узбекистану) підписали Угоду про підтримку та розвиток малого підприємництва в державах-учасниках СНД, яке створює основу для розвитку співробітництва на пріоритетних напрямках<sup>1</sup>, Створено консультативну раду по підтримці та розвитку малого підприємництва, в яку ввійшли представники державних структур, комерційних і суспільних організацій. В угоді однак не передбачені механізми реалізації конкретних напрямів співробітництва, зокрема фінансового забезпечення, що знижує її ефективність.

Зростанню дрібного виробництва в країнах, що розвиваються, сприяє інтернаціоналізація світового господарства при активній ролі транснаціональних корпорацій. Біля великих транснаціональних структур функціонує розгалужена мережа малих підприємств у суміжних галузях і виробництвах, що дозволяє ТНК реально впливати на інтеграційні процеси в різних регіонах і використовувати місцеві резерви. В останні роки набула поширення практика ефективного включення транснаціональними корпораціями малих підприємств у свої виробничі та розподільчі ланцюги. ТНК використовують малі родинні підприємства для просування своїх товарів, включають їх в свої дистрибуторські системи. Зацікавленість іноземного капіталу у сучасному дрібному виробництві сприяє зростанню участі суб'єктів малого підприємництва в міжнародному розподілі праці по каналах ТНК.

Невід'ємним елементом конкурентоспроможної організаційної побудови економіки України має стати розгалужена мережа інноваційних структур, перш за все, технологічних парків і бізнес-інкубаторів, які об'єднують базові науково-дослідні організації та сучасні виробничі підприємства. Науковий (технологічний) парк – це територіально-виробниче формування, побудоване на взаємодії двох складових – інфраструктурної, що генерує послуги, та виробничої, яку утворюють підприємства-користувачі. В нього входять дослідний центр і компактна виробнича зона, що прилягає до нього, де на орендних чи інших умовах розташовані малі наукоємні фірми. Технопарки забезпечують максимальну інноваційну віддачу на одиницю інвестицій, що робить їх важливим чинником стимулювання структурної перебудови, який прискорює позитивні техноіндустріальні зрушення.

---

<sup>1</sup> Барковский А.Н., Ушакова Н.А. Взаимодействие предпринимательских структур стран СНГ // Проблемы прогнозирования. – 2001. – № 2. – С. 134.

Інкубатори здебільшого створюються як один із компонентів наукового парку, його початкова стадія.

Паркові утворення різних форм власності – приватні, державні, змішані широко розповсюджені в розвинутих, нових індустріальних і тих, що розвиваються, країнах. В останні роки вони поширюються і в постсоціалістичних державах. На початок третього тисячоліття в США функціонувало понад 140 наукових і технологічних парків, а з 25 найбільших університетів 23 мали наукові парки, де створено сотні компаній і тисячі робочих місць. Більшість парків мають технологічні бізнес-інкубатори. В європейських країнах створено понад 260 науково-технологічних парків. В КНР налічується 53 національних парки (спеціальних технологічних зон), 50 провінціальних парків і 30 парків при університетах<sup>1</sup>. У китайських технопарках національні і зарубіжні інвестиції становлять мільярди доларів, що свідчить про намагання Китаю широкого запровадження інноваційних методів розвитку.

В Україні технопарки визначені як один із найголовніших важелів інноваційної політики. Їх створення віднесено до перспективних шляхів виходу науки та економіки з критичного стану. Вже функціонують перші технопарки на базі прийнятих законодавчих актів, що забезпечують їм сприятливі економічні умови. У 2002 р. діяло вісім технопарків, у рамках яких виконувалось 64 інноваційних та 9 інвестиційних проектів<sup>2</sup>. Врахування як світового досвіду, так і конкретних національних умов дозволило сформуванню нестандартні моделі технологічного парку, які відповідають особливостям економічної ситуації України та забезпечують перспективи розвитку нових інноваційних структур цього типу. Основним завданням парку відповідно розробленої концепції є перетворення наукових розробок у товар і виведення його на ринок новими або існуючими фірмами, у тому числі дрібними та середніми. Діяльність цих підприємств ускладнюється існуючим соціально-економічним середовищем і відсутністю розвинутої ринкової інфраструктури. Тому надання необхідних пільг інноваційним структурам є цілком виправданим. Важливим є обґрунтованість визначення пріоритетних напрямів створення технопарків, реальна оцінка перспективності відповідних наукових досліджень і наявності висококваліфікованих кадрів.

---

<sup>1</sup> Мазур О. Науково-технічні інновації – головний фактор стійкого економічного розвитку // Світ. – № 45–46. – Грудень 2001 р. – С. 2.

<sup>2</sup> Табаченко О. Нові проекти технопарків // Урядовий кур'єр. – № 192. – 17 жовтня 2002 р. – С. 7.

# РОЗДІЛ 6. ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА СТРУКТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

## **6.1. Ресурсодеструктивна економіка як екологічна загроза**

При формуванні концептуальних основ ефективної структурної політики найменш дослідженою залишається її екологічна складова, проблеми впливу екологічного чинника на процеси структурних змін у національному господарстві. Окремою важливою проблемою наукового пошуку прогресивних екологоорієнтованих напрямів і шляхів реалізації структурної політики постає теоретичне обґрунтування необхідних економічних механізмів і відповідного інструментарію стимулювання структурної перебудови економіки України на засадах сталого екологозбалансованого розвитку.

Нині структура економіки України в цілому неефективна. Причому Україна посідає одне з перших місць у світі за рівнем споживання природних благ – енергії, води, корисних копалин – на одиницю ВВП. Так, ресурсомісткість вихідного національного продукту в 3 рази перевищує світовий рівень, а на одиницю ВВП витрачається майже тонна природних ресурсів, тоді як США – 3 кг. Загальне енергоспоживання на одиницю ВВП в Україні в 1,8 разів більше, ніж в Росії, в 3,5 разів більше, ніж в Польщі та в 8,3 разів вище, ніж у розвинутих країнах Європи, причому у 1991 – 1999 рр. енергомісткість одиниці ВВП України збільшилась майже вдвічі. При цьому незважаючи на скорочення виробництва за останні десять років, відбулося збільшення питомої ваги викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє середовище на одиницю виробленої продукції. Наприклад, в розрахунку на одиницю ВВП зросли у 3,6 рази обсяги скидання стічних вод комунального господарства<sup>1</sup>. Таким чином, реалії розвитку націо-

---

<sup>1</sup> Дробноход М.І. Стійкий екологічно безпечний розвиток: український контекст / Матеріали науково-практичної конференції “Соціально-економічні реформи в Україні та проблеми переходу до засад сталого розвитку”. – К.: Інтелсфера, 2001. – С. 31; Данилишин Б.М., Шостак Л.Б. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений. – К.: СОПС Украины НАНУ, 1999. – С. 283; Аналітичні та довідкові матеріали до парламентських слухань щодо дотримання вимог екологічного законодавства в Україні, напрямів реалізації та вдосконалення екологічної політики. – №33-3950/4. – К.: Каб. Мін. Украї-

нальної економіки свідчать про фактичне домінування моделі “ростоманії” над моделлю сталого ресурсозберігаючого поступу.

Екологічно спотвореною є і структурна будова української економіки. За оцінками, потенціально екологічно небезпечні виробництва мають велику питому вагу в структурі промислового виробництва – в країні на них припадає майже половина вартості основних фондів, понад 60% обсягів виробництва<sup>1</sup>. Тут доречно пригадати: ще в 1992 р. на одній із зустрічей з вченими Інституту економіки Прем’єр-міністра Л.Кучми йшлося про те, що без глибинних структурних перетворень в українській економіці немає перспективи. А з огляду на еколого-економічний та техніко-екологічний стан функціонування національного господарства можна також стверджувати, що без екологічно доцільної структурної розбудови економіки немає перспективи стійкого економічного зростання.

Аналіз нинішньої ситуації свідчить, що екологічна деформованість структури економіки України не тільки відтворюється, а й посилюється без внутрішніх стимулів до прогресивного саморозвитку, будучи переобтяженою ресурсоемними виробництвами. В дев’яностих роках у структурі української промисловості значно зросла питома вага сировинних галузей, енерго- і матеріалоемних, екологічно особливо шкідливих виробництв – таких як, наприклад, паливно-енергетичної, хімічної та нафтохімічної галузі, чорної та кольорової металургії. Так, у 1999 р. частка цих галузей досягла 59% проти 26,5% у 1990 р. За 2000 р. відбулося зростання обсягу виробництва деревообробної та целюлозно-паперової галузі на 37,1 %, а основних експортних галузей – кольорової та чорної металургії – відповідно 18,8 % та 20,7 %, хімічної та нафтохімічної – на 8%, а в 2001 р. – ще на 10,6 %<sup>2</sup>. Поточні статистичні дані за 2001 – 2002 рр. свідчать про збереження цієї тенденції у динаміці структурних змін екологічно небезпечних виробництв.

Крім того, як відомо, ці галузі є найбільш природомісткими. На енергетичну, паливну та хімічну галузі, наприклад, припадає 98% загального обсягу водоспоживання всієї вітчизняної промисловості, причому на енергетичну та паливну галузі – 74%<sup>3</sup>. Таким чином, їх

---

ни, 2000. – С. 1; проект Постанови Верховної Ради України “Про парламентські слухання щодо дотримання вимог екологічного законодавства в Україні, напрямів реалізації та вдосконалення екологічної політики”. – №6231. – К.: Верховна рада України, 2000. – С. 2.

<sup>1</sup> Див.: Гальчинський А. Відновити дієздатність держави // Економіка України.–2000.– №8. – С. 8.

<sup>2</sup> Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000 – 2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. 2000 рік // Уряд. кур’єр. – 2000, 23 лютого. – С. 5; Статистичний щорічник України за 2000 рік. – К.: “Техніка”, 2001. – С. 102.

<sup>3</sup> Геєць В.М. Реструктуризація економіки в контексті переходу України на принципи сталого роз-

частка у водоспоживанні значно вища, ніж у випуску готової продукції.

Водночас галузева структура української промисловості все більше нагадує економіку колоніального типу. Україна спеціалізується на прискореному розвитку ресурсовидобувних галузей, причому в структурі експорту переважає не готова, а проміжна продукція та сировина, складаючи понад 52% всього експорту<sup>1</sup>.

Відомо, що держави, які спеціалізуються на розвитку сировинно-ресурсних галузей, не лише приречені на економічну залежність від споживаючих їх продукцію країн, але й спричиняють непоправну подвійну шкоду навколишньому середовищу – адже через переважно витратний характер природокористування, як свідчить статистика, понад 80% природних ресурсів витрачається знову на підтримку ресурсовидобувних і ресурсоємних, із застарілою технікою виробництв.

Оскільки виробництво сировини, яка видобувається з навколишнього природного середовища для наступного вивозу й промислової переробки відноситься до первинних технологічних укладів, остільки в країні, крім інших негативних явищ (перевитрати природних благ, незадоволеність виробничих потреб в інвестиційних ресурсах), відбувається швидка деградація технологічного потенціалу. Це, в свою чергу, скорочує попит підприємств на науково-технічну інформацію, уречевлену як в інформаційних ресурсах (ноу-хау, патенти, ліцензії), так і в новітніх засобах виробництва. В підсумку стрімко зменшується суспільний попит на робітників високої кваліфікації, здатних створювати та обслуговувати нову техніку, в тому числі ресурсозберігаючу.

Таким чином, екологічна нераціональність структури економіки не визначається тільки кількістю екологічно небезпечних виробництв, нагромадженням екологодеструктивного галузевого потенціалу. Вона характеризується серйозними деформаціями – як галузевими, так і внутрішньогалузевими, – коли під впливом потреб ресурсодобувного сектора скорочуються або взагалі припиняють свою діяльність найбільш передові, наукоємні виробництва. Це відбувається на тлі порушення процесів відтворення основного капіталу, зниження інвестиційної активності, зростання негативних тенденцій у фінансовій сфері тощо.

---

виту / Проблеми сталого розвитку України. – К.: НАН України, 1998. – С. 68.

<sup>1</sup> Розраховано за: Економіка України в 2000 році // Уряд. кур'єр. – 2001. – № 12. (1939). – С. 8; Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К.: Техніка, 2000, с. 302; Статистичний щорічник України за 2002 р. – К.: "Техніка", 2002. – С. 131.

Отож, масштабні структурні перекоси загрожують втратою значної частини науково-технічного потенціалу, що, в свою чергу, суттєво ускладнює вихід із кризи і підриває технологічну безпеку України, її економічну незалежність. При цьому очевидно, що просування економіки по ресурсовитратному шляху практично виключає з господарської практики цілі раціонального природокористування.

Стан структури економіки у “екологічному” контексті свідчить про екологодеструктивний характер структурних змін у суспільному виробництві, що поглиблювався впродовж дев’яностих років. Причому на макрорівні погіршення техніко-екологічних і еколого-економічних умов суспільного виробництва проявилось як низка загрозливо стабільних негативних тенденцій.

*Перша тенденція* – просування економіки по ресурсовитратному шляху, зростання енергоємності та ресурсомісткості вихідного національного продукту.

*Друга тенденція* – стрімке нарощення з кінця 90-х років потужностей та обсягів випуску сировинних галузей, енерго- і матеріалоємних, особливо екологічно шкідливих виробництв (кольорової та чорної металургії, деревообробної та целюлозно-паперової галузі, хімічної та нафтохімічної, промисловості будівельних матеріалів). Динаміка змін міжгалузевих пропорцій свідчить про подальше зростання питомої ваги екологічно шкідливих виробництв, домінування екологічно небезпечної структури економіки України.

*Третя тенденція* – зростання експорту первісних сировинних ресурсів України, що об’єктивно призводить до марнотратства природних багатств, виснаження їх запасів, перетворенню держави в мінерально-сировинну периферією з економікою напівколоніального типу, становлячи загрозу екологічній та економічній безпеці.

*Четверта тенденція* – зниження рівня технологічної та екологічної безпеки через кризовий стан технічної бази суспільного виробництва, показниками якого є висока ступінь зношеності основних фондів, зростання питомої ваги морально застарілого обладнання й устаткування, низькі темпи їх оновлення.

Так, ступінь зносу основних фондів у промисловості, за офіційними показниками, в 2000 р. становив 43,7%<sup>1</sup>. Згідно з іншими розрахунками, на наш погляд, більш реалістичними, зношення основних фондів у промисловості України перевищило 65%, а в деяких галузях

---

<sup>1</sup> Статистичний бюлетень за 2001 р. – К.: Держкомстат України, 2002. – С. 540.



– навіть 70 – 80%, причому темпи вибуття основних фондів в 6 – 8 разів повільніші, ніж у розвинутих країнах<sup>1</sup>.

Така ситуація не гарантує збереження якості довкілля, оскільки основні фонди, що відпрацювали свій термін, функціонують як екологічно небезпечне, агресивне техногенне навколишнє середовище. До того ж зношені основні фонди екологічного призначення часто не витримують ритму роботи і виходять з ладу, що є причиною щорічних залпових скидів і екстремально високого забруднення навколишнього середовища. Зокрема, в 2001 р. зафіксовано 159 випадків залпових аварійних забруднень довкілля, екологічну шкоду від яких оцінено в 7,4 млн. грн.<sup>2</sup>.

*П'ятою тенденцією*, що відбиває погіршення еколого-економічних умов функціонування національного господарства, є зростання техногенного тиску на довкілля, тобто збільшення питомої ваги викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище на одиницю кінцевої продукції попри недовантаження виробничих потужностей. За даними Програми Розвитку ООН, питома вага скидів забруднених речовин на одиницю ВВП України за минуле десятиріччя збільшилась у 3 – 4 рази<sup>3</sup>.

Однак темпи скорочення впливу забруднюючих речовин на довкілля відстають від темпів спаду виробництва. Якщо, наприклад, спад виробництва в 1999 р. порівняно з 1990 р. становив 51 %, то сумарні викиди шкідливих речовин в атмосферу стаціонарними джерелами забруднення скоротились на 44 %, причому динаміка темпів цього скорочення значно уповільнилась, починаючи з 1995 р.<sup>4</sup> Враховуючи, що близько 20 % такого скорочення завдячує здійсненню природоохоронних заходів і посиленню екологічного контролю, стає зрозумілим, що спад виробництва – це не єдина причина скорочення забруднення.

Це відбувається на тлі конче недостатнього використання вторинних ресурсів і небезпечних токсичних відходів виробництва, перманентного їх накопичення. Так, на кінець 2001 р. обсяг промислових токсичних відходів вимірювався майже 3 млрд. тонн. Воднораз частка знешкоджених в 2000 р. токсичних відходів становила менше 1 %.

---

<sup>1</sup> Щепець М. Еколого-економічна стратегія розвитку України / Оценка состояния и развития эколого-экономических систем. – К.: Институт кибернетики им. В.М.Глушкова НАН Украины, 1996. – С. 92; Орлов П., Орлов С. Государственная амортизационная политика // Экономика Украины. – 1998. – № 8. – С. 33.

<sup>2</sup> Статистичний щорічник України за 2000 рік. – С. 518.

<sup>3</sup> 1999. Україна. Людський розвиток. Звіт. – К.: ПРООН, 1999. – С. 23.

<sup>4</sup> Статистичний збірник “Довкілля України” за 1999 рік / Держав. ком. статистики України. – К., 2000. – С. 24, 25.

При цьому дві третини сховищ твердих і рідких відходів не відповідають екологічним нормативам, будучи самостійними інтенсивними джерелами забруднення поверхневих і підземних вод, ґрунту, атмосфери і біоресурсів<sup>1</sup>. Визначено, що таке становище зі зберіганням відходів склалося в більшості регіонів України.

Таким чином, якщо оцінювати сучасний стан довкілля, еколого-економічні та техніко-екологічні умови функціонування національного господарства не просто за валовими обсягами забруднень, а враховуючи негативні тенденції, які склалися, мусимо визнати, що спроба активізувати суспільне виробництво й перейти у фазу економічного піднесення на існуючій технологічній базі неминуче приведе до екологічних катаклізмів, прискорення руйнації природних і трудових ресурсів, продуктивних сил країни. В цьому переконують і розрахунки російських вчених, згідно з якими саме “безпрецедентне забруднення довкілля стане прямим наслідком досягнення показників випуску продукції рівня 1990 року на існуючій техніко-технологічній базі”<sup>2</sup>.

Слід підкреслити, що на макрорівні наведені цифри складаються у значні суми збитків, або суми неодержаного національного продукту. Так, за даними Міністерства екології та природних ресурсів України, середньорічні втрати ВВП внаслідок погіршення стану довкілля сягають 10 – 15%, а за оцінками Міжнародного інституту менеджменту навколишнього середовища (Швейцарія), рівень екологічного збитку в Україні становить не менше, ніж 15 – 20% ВВП, і є одним з найвищих у світі<sup>3</sup>.

Показово, що динаміка власного розвитку зазначених тенденцій техніко-екологічних умов функціонування національного господарства набуває міці. Їх генезис переплітається з соціально-економічними негараздами і свідчить про фактичну відсутність керованості їх рухом, тобто про відсутність результативної управлінської системи забезпечення якості довкілля та раціонального природокористування, яка б активізувала структурні зрушення в економіці України на засадах сталого екологобалансованого розвитку.

Отже, проведений аналіз структурних характеристик економіки України виявляє стійке домінування надмірного, марнотратного ресурсоспоживання, сировинну та екологонебезпечну спрямованість розвитку національного господарства. До того ж, враховуючи сутте-

---

<sup>1</sup> Розраховано за: Статистичний щорічник України за 2001 рік. – С. 549.

<sup>2</sup> Данилов-Данильян В.И. Экология и политика // ЭКОС-информ. – 1999. – № 5. – С. 113.

<sup>3</sup> Буркинській Б.В. Екологічні чинники економічного зростання // Экономические инновации. – Вып. 7. – Одесса: Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины, 2000. – С.6.

вий пріоритет нераціональних методів природокористування, екологоструктуривний стан структури економіки України становить серйозну екологічну загрозу. Більш того, в цьому аспекті простежується наявність загроз технологічній та економічній безпеці держави.

На сьогодні вихідним моментом вирішення проблеми нейтралізації техногенних загроз та екологічної небезпеки постає, насамперед, ресурсозберігаюча реструктуризація та екологічна модернізація матеріально-технічної бази в Україні. Зрозуміло, що господарюючі суб'єкти в нинішніх скрутних економічних умовах не в змозі лише власними силами здійснити технологічне оновлення виробництва, впровадити нові природозберігаючі способи, створити екологічну інфраструктуру. Рішення можливе на рівні державного (або регіонального) управління. Тому так важлива чітка, послідовна природоохоронна стратегія державного структурного регулювання.

Прогресивні зміни структури економіки в напрямку зниження питомої ваги добувних і особливо забруднюючих середовище галузей, екологізація техніко-технологічної бази суспільного виробництва, перебудова природоруйнівної структури експорту, вдосконалення територіальних і народногосподарських пропорцій розвитку природних продуктивних сил тощо – ось перелік тих необхідних державних заходів, які сприяють ресурсозберігаючій переорієнтації трудової діяльності, зумовлюють перехід до раціональних способів природокористування, ефективного екологічно безпечного шляху розвитку економіки.

Отже, говорячи про екологічну прийнятну структурну перебудову, йдеться, насамперед, про зниження частки забруднюючих природомістких виробництв і збільшення частки ресурсозберігаючих і безвідходних технологій у загальному обсязі виробництва. Починати цю справу потрібно, на наш погляд, з утворення екологічно орієнтованого виробничого апарату, а паралельно прискореними темпами розвивати галузі, які складають основу науково-технічного прогресу і ресурсозберігання, в тому числі спеціалізоване природоохоронне машинобудування (екотехніку). Зрозуміло, що проблема екологічно прийнятної структурної розбудови складна та різнобічна, але настільки нагальна, що вирішувати її потрібно негайно. Таким чином, йдеться про структурну модернізацію суспільного виробництва з акцентом на природозберігаючу орієнтацію проектів її перебудови.

## **6.2. Напрями забезпечення екологоорієнтованої структурної політики**

Суть екологічно орієнтованої зміни структури економіки полягає у перерозподілі трудових, матеріальних, фінансових ресурсів на користь ресурсозберігаючих, технологічно прогресивних галузей та видів діяльності, що надасть можливість значно зменшити природоємність готової продукції, скоротити загальну народногосподарську потребу в природних ресурсах і знизити техногенне навантаження на довкілля. Досить нагадати, що за рахунок структурної перебудови у промисловості розвинутих країн в минулі роки було забезпечено до 40% економії паливно-енергетичних ресурсів<sup>1</sup>.

На сьогодні проблема реструктуризації економіки може бути розв'язана, насамперед, шляхом реструктуризації підприємств. Акцент зміщується на стимулювання суб'єктів господарювання, які у своїх діях керувалися би законами і еколого-економічною доцільністю. Таким чином, проблема реалізації структурної перебудови в першу чергу сфокусована на мікроекономічному рівні.

Слушною здається думка, згідно з якою структурна перебудова повинна здійснюватися на основі техніко-екологічної інвентаризації діючих підприємств. Кожне з них пропонується оцінювати з точки зору ролі та значення для економіки України, еколого-економічної ефективності подальшого функціонування, впливу на довкілля, можливостей зміни спеціалізації. Комплексна оцінка роботи підприємств з урахуванням екологічного імперативу може слугувати реалістичною основою інноваційного розвитку економіки України<sup>2</sup>.

Зазначимо, що в перехідних суспільствах процес екологічно орієнтованої зміни структури економіки тотожній процесу екологічної перебудови суспільного виробництва.

Екологічна перебудова суспільного виробництва – це складний багатогранний процес, який охоплює, насамперед, екологізацію матеріально-технічної бази і екологічно зорієнтовану модернізацію загальнонаціонального механізму господарювання, формування інституціонально-правової основи сталого екологозбалансованого функціонування соціально-економічної системи.

---

<sup>1</sup> Чукаєва И.К. Деякі напрями розвитку енергозбереження в Україні // Малинщина у просторі і часі / Мат. наук.-красн. конф., 25 – 27 вересня 1996 р.– Малин, 1996. – С. 203.

<sup>2</sup> Власюк А. Стабилизация экономики Украины: аналитическая оценка приоритетов // Экономика Украины. – 1995. – № 12. – С. 23.

Безумовно, вихідним моментом екологізації господарської діяльності є радикальні зміни у технологічному способі виробництва. Водночас йдеться не лише про принципово нову систему виробництва з іншими – прогресивними – структурами й типами зв'язків, а і про розвиток якісно нових виробничих відносин і їх господарських форм, використовуючи які, суспільство досягає найменших затрат природних ресурсів із найбільшою їх віддачею.

В свою чергу, матеріальною основою екологічної перебудови технологічного способу виробництва є ті якісні зміни, які відбуваються у продуктивних силах під впливом науково-технічної революції. Серед них, насамперед, інтенсифікація процесу природокористування, яка полягає у комплексному використанні наявних природних ресурсів, впровадженні якісно нових природних факторів і джерел економічного зростання в поєднанні з діяльністю щодо відтворення та збереження довкілля. Процес інтенсифікації природокористування тотожній ефективному вирішенню проблем охорони навколишнього середовища та забезпеченню економічного використання природних ресурсів не тільки у спеціалізованій природогосподарській сфері суспільного поділу праці, а й у всіх галузях і виробництвах народногосподарського комплексу. Провідними моментами розгортання процесу інтенсифікації природокористування є ресурсозбереження, розширене відтворення природного середовища необхідної якості та структурна перебудова традиційної технічної бази з іманентними технологічними зв'язками й організаційними формами по екологізованому типу.

В економічній літературі досить повно описані сутність й зміст ресурсозбереження, підкреслимо лише першочергову його роль при виборі пріоритетів екологічної реорганізації, а також безумовну значущість як необхідну умову забезпечення поточних і перспективних сировинних й екологічних потреб суспільства. Адже ресурсозбереження не тільки дає можливість компенсувати тенденцію росту затрат на одиницю ресурсів і кінцевого продукту завдяки скороченню питомих витрат природної речовини, а й одночасно значно знижує антропогенний тиск і техногенний вплив на довкілля. По суті, ресурсозбереження та оздоровлення навколишнього природного середовища – це дві сторони єдиного процесу досягнення еколого-економічної збалансованості функціонування національного господарства.

Комплексна переробка природних благ, утилізація компонентів кожного із залучених до обігу природних ресурсів, їх економія, використання нових прогресивних матеріалів, вторинних ресурсів і відхо-

дів – таким є арсенал ресурсозбереження. До того ж при комплексному використанні мінеральної сировини, по-перше, створюються умови для збільшення обсягу виробництва продукції при значно менших капітальних затратах. Наприклад, при використанні вугілля у такий спосіб можна отримати понад 100 різних видів продукції, нафти – понад 200, відходів металургійного виробництва – 50, деревини – 170. По-друге, супутнє одержання цінних компонентів значно розширює мінерально-сировинну базу промисловості і сприяє отриманню великих доходів. Так, багато розсіяних елементів взагалі не мають власних мінералів. Особливе значення для економіки України будуть мати здобуття з супутніх відходів рідкісних металів, цінність яких і, відповідно, світова ринкова ціна вельми висока. Селен, телур, індій, галій, талій і реній добуваються лише з відходів виробництва кольорових металів, що зумовлює єдину можливість їх отримання шляхом комплексної переробки багатоконпонентних руд<sup>1</sup>.

Глибина природоохоронних перетворень матеріально-технічної бази, масштаби використання різноманітних способів ресурсозбереження виявляють рівень екологічної доцільності природокористування – адже інтенсивне розгортання таких процесів сприяє уповільненню не тільки темпів виснаження традиційних видів природних ресурсів, а й нарощуванню маси забруднення навколишнього середовища. Це положення надто нагальне для України, бо наша держава, обіймаючи лише пів відсотка світової суші, добуває з своїх надр близько 5% загальносвітового обсягу корисних копалин. Причому щорічно до процесу виробництва залучається 1,3 – 1,4 млрд. т первинної природної сировини, а повертається у довілля, за оцінками, 800 млн. т у вигляді відходів<sup>2</sup>.

Обмеженість традиційних природних благ, зростаюча потреба в них і в забезпеченні нормальних природних умов для відтворення і збереження екологічної рівноваги, в свою чергу, стимулюють процеси вдосконалення технологій шляхом більш повної утилізації первинної сировини і раніш невикористаних відходів. Існує чимало тому прикладів, але найбільш показовий – найвищий у світі рівень технологічного способу виробництва у Японії, яка є бідною на корисні копалини.

---

<sup>1</sup> Иванух Р., Крыжановский Б. Экономические реформы и развитие производительных сил Украины // Экономика Украины. – 1994. – № 3. – С. 37.

<sup>2</sup> Як вийти з екологічної кризи? У Міністерстві охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України // Зелений світ. – 1997. – № 5. – С. 2.

Перетворення виробничих процесів з відкритих (сировина – відходи) і напіввідкритих (сировина – очищення – відходи) систем у закриті, замкнуті (сировина – перероблені відходи – сировина) – такою є генеральна лінія при вирішенні ресурсозберігаючих і власне екологічних завдань. Утворення та широкомасштабне впровадження індустриальних аналогів екологічних систем безвідривно від науково-технічного прогресу і є одним з найважливіших напрямів використання досягнень науково-технічної революції. Таким чином, екологізація техніко-технологічної основи виробництва тотожна кардинально новим, нетрадиційним рішенням в сфері природокористування, використанню маловідходної і, в ідеалі, безвідходної організації відтворювального процесу, дбайливого та інтенсивного споживання природних чинників та джерел економічного зростання в поєднанні з цілеспрямованою діяльністю щодо збереження і охорони довкілля.

Вирішенню даної задачі, безумовно, може сприяти досвід ресурсозбереження промислово розвинених держав, який переконливо свідчить, що досягнення ефективності через ресурсозбереження (замість нарощування природоємності економіки) є єдиним шляхом до сталого, екологічно доцільного суспільного розвитку. Справа в тому, що ресурсозбереження означає економію живої й уречевленої праці, а в кінцевому підсумку сприяє підвищенню ефективності вкладених капіталів і збільшенню доходів. Великі й малі компанії здатні попереджувати виникнення відходів і забруднень завдяки активним програмам по ресурсозбереженню, економлячи у такий спосіб цінні природні ресурси, зменшуючи витрати на переробку відходів, скорочуючи екологічні видатки, підвищуючи продуктивність праці, сприяючи більш раціональному використанню коштів компаній.

У промислово розвинутих країнах концепції єдності ресурсозбереження та ресурсовіддачі, покращання якості довкілля і економічного прогресу знайшли практичне втілення на всіх рівнях господарювання. Так, за оцінками Міжнародного валютного фонду, споживання природних благ на одиницю готової продукції в цих країнах щорічно скорочуються в середньому на 1,25% при одночасному зростанні обсягів виробництва продукції<sup>1</sup>.

Навряд чи потрібно доводити, що перехід до принципово нових форм техніко-технологічної взаємодії з природним середовищем послаблює навантаження на екологічні системи й водночас підвищує результативність суспільного виробництва. На жаль, досвід вітчизня-

---

<sup>1</sup> Рогожина Н. В поисках ответов на экологический вызов // Мир. эконом. и международ. отношения. – 1999. – № 9. – С. 38.

ного природокористування показує, що нині загальний обсяг залучених в народногосподарський оборот природних ресурсів суттєво перевищує необхідний для випуску такої ж кількості кінцевої продукції при сучасному технічному рівні; відповідно непомірно високим виявляється навантаження на довкілля. Наведемо такі цифри. В надрах України, при нинішніх технологіях добування, залишається до 30% вугілля, 60 – 70% нафти, 20% залізних руд, 25 – 30% фосфатів, 50% калійних руд<sup>1</sup>.

Але коли науково-технічний прогрес уповільнений і надмірне споживання природної сировини активно стимулюється важкою господарською ситуацією, то це лише поглиблює негативні тенденції її функціонування. Якщо ж розвиваються та розширюються традиційні способи взаємодії з природою, а переходу до принципово нових форм не відбувається, то швидко виявляється обмеженість того ресурсу, на експлуатацію якого зорієнтовані традиційні технології виробництв, і економіка неминуче стикається з погіршенням стану природних благ (за якістю, геологічними, кліматичними, екологічними умовами, географічному розташуванню тощо).

У зв'язку з цим показові розрахунки Комітету по енергетиці Європейської енергетичної комісії, які доводять, що ніяке екстенсивне нарощування виробництва енергоресурсів в найближчі 30 років не спроможне конкурувати з матеріало- і енергозбереженням, оскільки інвестиції в ресурсозберігаючі технології дають набагато більший ефект, аніж утворення нових потужностей в паливно-енергетичному комплексі. Так, при раціональному використанні енергоресурсів Україна змогла б вдвічі збільшити свій національний продукт, одночасно в 3 – 4 рази зменшивши витрати на нафту й газ<sup>2</sup>. Пошук і впровадження нових енерго- і природозберігаючих технологій, адекватних форм і методів господарювання, здійснення структурних змін на користь менш ресурсомістких галузей – такі заходи не тільки сприяють збереженню традиційних природних ресурсів для майбутнього, а й водночас виступають передумовою стабілізації економічної ситуації, зміцнення енергетичної та економічної незалежності України.

Очевидно, що можливості екологічної розбудови техніко-технологічної бази суспільного виробництва визначаються ефективністю науково-технічної політики, а сам процес екологічної реструктуризації не здійснений без інноваційної діяльності, без екологічної орієнтації всього комплексу наукових, інженерних, технологічних

---

<sup>1</sup> Дудар Т.Г. Економіка природокористування: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1994. – С. 71.

<sup>2</sup> Яцков В. Проблемы ресурсозбережения // Экономика Украины. – 1994. – № 3. – С. 46.



знань. Сучасний науково-технічний прогрес вимагає не новизну як таку у науково-технічних винаходах, а новизну, яка забезпечує збереження життєпридатного довкілля при інтенсивному природокористуванні в інтересах нинішніх і майбутніх поколінь. Таким чином, теоретично саме інноваційна складова економічного розвитку України є визначальним, провідним чинником екологічної модернізації її матеріально-технічної бази, засобом нейтралізації та упередження екологічної небезпеки.

До речі, досвід Японії, Німеччини, США та інших країн свідчить: спершу, ніж переходити до масштабних інвестицій в наукоємні та новітні технології постіндустріального типу, потрібно завершити розповсюдження в галузях масового виробництва саме ресурсозберігаючі технології. Адже завдяки екологічній модернізації техніко-технологічної бази виробництва можливо заощадити та вивільнити з відтворювального циклу 20 – 30% природних ресурсів при зростанні кінцевого продукту<sup>1</sup>.

Теоретичні розробки підтвердили першочергове значення активізації процесу впровадження ресурсозберігаючих технологій для розв'язання вітчизняних інноваційних проблем. Так, дослідження пріоритетів технологічного розвитку на основі системи критеріїв загальнодержавного і галузевого значення, проведеного в Інституті економічного прогнозування НАН України, визначило, що зусилля та інвестиційні ресурси держави, насамперед, необхідно сконцентрувати на розробці наступних провідних напрямів: екологічно чиста енергетика та ресурсозберігаючі технології; перспективні інформаційні технології, прилади комплексної автоматизації, системи зв'язку; нові речовини і матеріали; виробництво, переробка та збереження сільськогосподарської продукції; біотехнології<sup>2</sup>. Реалізація цих п'яти напрямів дозволить згодом більш обґрунтовано підійти до вирішення інноваційних проблем інших напрямів.

Однак статистичні дані засвідчують, що в Україні неухильно скорочується найважливіший показник технічного оновлення виробництва та економії сировини – впровадження маловідходних, ресурсозберігаючих і безвідходних технологічних процесів. Так, впродовж дев'яностих років він скоротився в 4,2 рази<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> Бобылев С.Н. Экологизация экономического развития: Учеб. пособие. – М.: Моск. гос. ун-т., 1993. – С. 33.

<sup>2</sup> Інноваційні фактори економічного зростання: Наукова доповідь / Відп. ред. Ю.М.Бажал. – К.: Інститут економічного прогнозування НАН України, 1999. – С. 27.

<sup>3</sup> Розраховано за: Статистичний щорічник України за 2000 рік. – С. 460.

Як в цілому по Україні, так і в багатьох її регіонах з року в рік чітко простежується тенденція скорочення обсягів інвестицій на природоохоронні цілі – протягом дев'яти років вони зменшились в 4,5 разів. І лише в 2000 – 2001 рр. інвестування основного капіталу на охорону навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів було більшим, аніж у 1999 р.<sup>1</sup> Слід особливо наголосити на тому, що в загальному обсязі інвестицій в економіку України частка капіталовкладень природоохоронного призначення нині становить всього 0,74% (для порівняння: в екологічно благополучній Австрії екологічні інвестиції сягають 16% усіх капіталовкладень)<sup>2</sup>.

В умовах еколого-техногенних кризових явищ у багатьох регіонах не тільки спостерігається скорочення інвестицій у природоохоронну структуру, а й щорічно – як тенденція – не виконуються завдання уведення в дію природоохоронних об'єктів, впровадження екологобезпечних технологій, здійснення природоохоронного будівництва тощо. Так, в 2000 р. освоєно екологічних інвестицій в 2 рази менше, ніж у 1990 р.<sup>3</sup>. Якщо зважити на те, що при зростанні рівня промислового виробництва в 2 рази без оновлення основних фондів природоохоронного призначення викиди забруднюючих довілля речовин збільшаться у 10 разів<sup>4</sup>, то стає зрозумілою наявність постійної загрози екологічної небезпеки, яку містить технічне виснаження виробничих природоохоронних потужностей, відсутність належних темпів і активних дій щодо модернізації основних фондів.

Ще одне джерело екологічної загрози утворює перманентне недофінансування пріоритетних природоохоронних науково-технічних програм, проектів, а також незабезпеченість їх необхідними ресурсами (сучасним обладнанням, інформативними матеріалами), що призводить не тільки до систематичного їх невиконання чи згортання, а й до зниження якості рівня наукових досліджень, ефективності їх кінцевого результату.

Стурбованість викликає ситуація з трансфером завершених науково-технічних розробок у виробництво, хоча в Україні існує велика

---

<sup>1</sup> Розраховано за: Статистичний щорічник України за 2000 рік. – С. 211; Статистичний щорічник України за 2001 р. – С. 226.

<sup>2</sup> Розраховано та наведено за: Статистичний щорічник України за 2001 р. – С. 220, 226; Haiss P. The twin challenges to Austrian banking: the environment and the East // Long range planning. – 1992. – V.25. – № 4. – P. 48.

<sup>3</sup> Розраховано за: Статистичний щорічник..., с. 231; Статистичний збірник “Довкілля України” за 2000 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2001. – С.194.

<sup>4</sup> Данилишин Б. Україна: тернистий шлях до сталого розвитку // Зелений світ. – 1998. – № 1. – С. 2.

потреба в передачі ноу-хау, інженерних знань та екологічних технологій майже в усі галузі.

З наведених фактів стосовно природоохоронних аспектів функціонування інноваційно-інвестиційного процесу в Україні випливає, що загальний рівень екологоорієнтованих нововведень надто низький. Іншими словами, сучасні економічні параметри вітчизняного інноваційного процесу не відповідають стратегії забезпечення економічної, технологічної та екологічної безпеки, а інноваційний фактор практично не спрацьовує як дієвий чинник екологічної розбудови суспільного виробництва.

Отже, задачі економічної, технологічної та екологічної безпеки вимагають значних змін у інноваційній політиці на тих пріоритетних напрямках, які ефективно сприятимуть стратегії екологозбалансованого економічного зростання, забезпечення якісного стану довкілля.

Разом з тим, чи будуть здійснені заходи щодо покращення використання природно-ресурсного потенціалу України, багато в чому залежить не тільки від нинішньої політики впровадження досягнень науково-технічного прогресу в практику господарювання з урахуванням прогресивного досвіду розвинутих країн, а й і від послідовного державного патронату над раціоналізацією системи природокористування й екологічного регулювання.

Важливо підняти питання про інвестування процесів ресурсозберігаючої реструктуризації та екологічної модернізації матеріально-технічної бази. Тут відстежуються, на наш погляд, три вихідні моменти.

*Перший.* Судячи з зарубіжного досвіду, впровадження екологічно орієнтованих проектів оновлення та модернізації виробництв, їх функціонування на ресурсозберігаючій техніко-технологічній базі може бути дуже прибутковим. Отже, в індустріально-промисловому секторі економіки частину екологічних проблем можливо вирішувати не витратним шляхом, тобто не безповоротним використанням бюджету, а завдяки участі самих господарюючих суб'єктів у інвестуванні природозберігаючої діяльності на економічно привабливій для них основі. Це, безперечно, потребує впровадження адекватних економічних механізмів, спроможних ініціювати та стимулювати господарюючих суб'єктів до природозберігаючих заходів.

*Другий.* При постановці проблеми екологічного інвестування нині найбільш розповсюджені оцінки порівняння частки капіталовкладень в охорону навколишнього природного середовища у ВВП, національному доході, загальному обсязі інвестицій. Як правило, під витратами на охорону навколишнього середовища і відтворення природних

благ розуміють видатки на прямі природоохоронні заходи. Погоджуючись з необхідністю таких оцінок, вважаємо коректною постановку проблеми, так би мовити, “якості” екологічного інвестування. Адже, висунув за провідну мету процес інтенсифікації природокористування, головна увага повинна бути звернена на економічно виважені, раціональні методи отримання кінцевого екологічного результату. Отже, інвестуючи ресурсозберігаючу структурну розбудову економіки, домагаючись її екологізації, стійкості та скорочення природоемності, у такий спосіб мінімізуємо попередні витрати на ліквідацію екологічних наслідків відсталого техногенного розвитку економіки. До речі, при такому підході не потрібні величезні витрати на охорону навколишнього середовища, що розраховуються, по суті, як державні поствидатки на очищення довкілля та виправлення вже звичних помилок неефективної природоохоронної політики в Україні.

Основні аспекти екологічної доцільності та економічної раціональності природоохоронного інвестування вдало сформульовані професором А. Кейєм (США). Спираючись на численні дані, він констатує: ”Вкладення в екологічні інновації: 1) допомагають промисловості бути економічно конкурентоздатною, однак, доти, доки вона підчиняється і дотримується правил екологічного регулювання; 2) забезпечують краще зберігання цінних природних благ; 3) сприяють оптимізації та зниженню екологічного ризику на кожний долар витрат; 4) зміцнюють конкурентоспроможну, високотехнологічну галузь (екологічну індустрію – О.В.), здатну до суперництва з аналогічною японською та німецькою”<sup>1</sup>.

У зв’язку з цим на особливу увагу, на наш погляд, заслуговує питання про ті потенційні вигоди, які здатні забезпечити безпосередній розвиток в Україні ринку екологічних послуг і так званої “екологічної індустрії” (третій момент).

Аналіз сучасної зарубіжної господарської практики показує, що охорона навколишнього природного середовища розглядається як важлива економічна задача підприємства, а природозберігаюча діяльність сприяє процвітанню бізнесу і дає позитивний результат для економіки в цілому. Спираючись на безвідхідні та екологічно чисті технології, економіка здобуває міцну ресурсозберігаючу основу власного самопідтримуючого розвитку.

Втілення національними господарствами розвинутих країн ідеї сталого розвитку неможливе без своєрідної екологічної індустріаліза-

---

<sup>1</sup> Environmental Technology. Hearings before the Subcomm. on environment a. public works. U.S. Senate, 103d Congress, 1<sup>st</sup> sess., February 23, 1993. – Wash.: Government Print. Off., 1993. – P. 95 – 96.

ції, яка сприяє вирішенню поточних еколого-економічних проблем та нівелює негативне техногенне навантаження на довкілля. Водночас, екологічна індустріалізація національних господарств також формує перспективне та високоефективне джерело зростання сукупного суспільного продукту, зміцнює вітчизняну конкурентноздатність, активізує міжнародну торгівлю, стимулює екологічно позитивні зрушення в системі міжнародного поділу праці та міжнародних відносин.

Йдеться про розвиток так званої “екологічної” індустрії та, відповідно, ринку товарів і послуг екологічного призначення. Насичення цього ринку є цільовим призначенням екологічного підприємництва, що являє собою нині самостійну галузь національних економік. У сфері екологічного ринку існують кілька напрямів, головні з яких – виробництво спеціальних техніки і приладів для контролю за станом довкілля, створення ресурсозберігаючих техніки і технологій, розширене використання вторинних ресурсів, раціональне відтворення природних благ, екологічний аудит, інформаційні послуги, правове обслуговування з питань природокористування, екологічна освіта і виховання. При цьому, інтенсивного розвитку набувають компанії, фірми, підприємства і організації по: а) створенню природоохоронних, ресурсозберігаючих техніки і технологій, виробництв екологічно чистої продукції; б) відтворенню і оздоровленню навколишнього середовища; в) вивченню стану природно-ресурсного потенціалу і навколишнього середовища; г) забезпеченню функціонування власне екологічної інфраструктури; д) наданню екологічних послуг суб’єктам господарювання.

Аналіз світового екологічного ринку свідчить, що в обсязі зовнішньої торгівлі розвинутих країн частка екологічного сектора становить до 5%, причому темпи росту продажу природозберігаючих технологій та обладнання досягають 10% на рік. Водночас розміри екологічного ринку оцінюються в 260 млрд. дол., а до 2010 р. тут очікується продажі на суму 570 млрд. дол. Зростає цей ринок швидко – приблизно 5% щорічно, причому середньорічні темпи зростання світового екобізнесу в пріоритетних його напрямках становлять 8,5% при зростанні окремих сегментів екологічного ринку (наприклад, обладнання для відновлення земель) до 16,1%. Лідером світового ринку є США: на них припадає понад 1/3 загального обсягу продажів. Серйозними конкурентами виступають Німеччина, Японія, Франція та Великобританія<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> Трегобчук В., Веклич О. Необхідність еколого-економічної моделі ринкових реформ в Україні // Економ. України. – 1997. – №4. – С. 22; Ильяшенко С., Ландер Г., Мельник В. Исследование экологиче-

Слід відзначити не лише високі темпи розвитку індустрії охорони навколишнього середовища, а й її прибутковість, а також значне нарощування виробничих потужностей галузі та зростання чисельності зайнятих у ній. Все це свідчить про створення великого за своїми масштабами і стійкого попиту на великий перелік товарів і послуг екологічного характеру, про створення зростаючої сфери прикладання капіталу з високими нормою нагромадження та швидкістю обороту.

Розвиток індустрії охорони і відтворення природного середовища, а також, відповідно, ринку товарів і послуг екологічного призначення є важливим напрямом екологізації суспільного виробництва, причому, судячи з досвіду інших країн, економічно ефективним і перспективним.

Важливою особливістю розвитку екологічної індустрії є і те, що, як показують дослідження, ця галузь інтенсивно поглинає капітал, створюючи для підприємців додаткову можливість протистояти загальній тенденції до зниження норми прибутку в ускладнених умовах відтворення внаслідок економічної кризи, що затягнулася. Даний висновок є дуже актуальним при проекції його на нашу економіку.

Головне, що має привернути увагу до можливостей створення українського екологічного ринку: індустрія охорони та відтворення довкілля, безумовно, є економічно, соціально й екологічно ефективною. *По-перше*, активізується процес нагромадження капіталу, причому не за рахунок забруднення природи або підвищеної експлуатації її ресурсів, а навпаки – шляхом розв'язання екологічних проблем. *По-друге*, прискорюється процес ресурсозберігаючої технологічної модернізації з усіма її позитивними наслідками. *По-третьє*, створюються нові робочі місця, що сприяє зростанню зайнятості і підвищенню загальної екологічної культури. *По-четверте*, утворюється новий ринок товарів і послуг, відбувається розширення сфери прикладання капіталу, формується надійне і високорентабельне джерело зростання сукупного суспільного продукту. *По-п'яте*, зміцнюється конкурентоспроможність національної економіки, активізується міжнародна торгівля. І звичайно, досягається певний баланс між інтересами господарюючих суб'єктів і забезпеченням належної якості навколишнього середовища.

Особливо наголошуємо, що розвиток екологічного підприємництва, яке використовує переважно потужності малого і середнього бізнесу, являє собою ефективний шлях до стабілізації еколого-економічної ситуації та не вимагає додаткових бюджетних асигнувань.

Попри об'єктивну необхідність здійснення екологічної трансформації вітчизняного технологічного способу виробництва, численні потенційні економічні, екологічні та соціальні вигоди, які здатний забезпечити розвиток в Україні екологічної індустрії, дотепер так і не сформувався сектор національного екологічного ринку, хоча аналіз поточних процесів дає можливість побачити вже досить стійкі паростки нової структури – галузі по виробництву товарів і послуг екологічного призначення. Примітно, що Україна, за оцінками зарубіжних фахівців, вважається інвестиційно-привабливим регіоном можливого динамічного ринку для виробів і послуг в галузі охорони довкілля<sup>1</sup>.

Ця оцінка конкретизується даними вітчизняних маркетингових досліджень щодо потенційних і реальних виробників екологічного обладнання та постачальників екологічних послуг. Так, 77 – 85% підприємств в Україні можуть займатися розробкою / виробництвом обладнання для очищення питної та дощової води; 85 – 91% можуть займатися очисними спорудами промислових і сільськогосподарських вод; 61 – 69% підприємств можуть розробляти / виробляти обладнання для очищення від сполук азоту та металів, мінеральних, хімічних добрив і гербіцидів, 69 – 77% – для очищення від фенолів і легкоокисних органічних речовин, 77 – 85% – для знешкодження сполук тяжких металів і механічних домішок, 91 – 96% для очищення від нафтопродуктів і відходів від їх переробки<sup>2</sup>.

На сьогодні, спираючись на високий науковий потенціал, насамперед, на технічні можливості воєнно-промислового комплексу, в Україні формується екологічно зорієнтована підприємницька діяльність на базі машинобудівної галузі. За оцінками, середньорічний приріст екологічного ринку в країнах Східної Європи (в тому числі СНД) становить 1,2% (1,1 млрд. дол.). Звідси можливо припустити, що аналогічна ситуація справедлива і для України<sup>3</sup>.

Заінтересованість господарюючих суб'єктів у впровадженні маловідходних і ресурсозберігаючих технологій, у випуску екологічно чистих (“зелених”) товарів, поширенні екологічного менеджменту має постійно стимулюватися. Йдеться, таким чином, про імплантацію екологічних цілей в інтереси національних товаровиробників. Тому конче потрібна дійова державна спонукально-примусова, злагоджена система адміністративно-законодавчих і економічних, ринкових ін-

---

<sup>1</sup> Екологічні технології: ITUT робить ставку на трансфер ноу-хау // Німеччина – Deutschland. – 2000. – №5. – С. 34.

<sup>2</sup> Підготовка та проведення лізингових операцій в сфері екології: Практичні рекомендації / Під ред. Ю.В.Сосюрка. – К.: Аверс, 2000. – С. 78 – 79.

<sup>3</sup> Ильяшенко С. и др. – С. 438.

струментів екологічного регулювання, яка допомагає узгоджувати інтереси щодо виробництва кінцевої продукції з природоохоронними цілями.

При цьому стимулювання екологічного підприємництва реально може бути забезпечене лише завдяки наданню певних пільг як виробникам, так і споживачам природоохоронної продукції. Мотиваційну основу розвитку екологічного підприємництва може утворювати розгалужена система економічних інструментів, котра, як відомо з досвіду екологічного менеджменту інших країн, базується на збалансованому сполученні регуляторів примусово-обмежувального характеру з регуляторами стимулюючо-компенсаційного характеру. Постійне прагнення товаровиробників до раціоналізації форм господарювання, які, у кінцевому підсумку, є не тільки економічно вигідні, а й екологічно доцільні, спонукається використанням комбінацій командно-контролюючих методів екологічного регулювання з власне економічними механізмами природокористування. Саме у такий спосіб можна створити більш сприятливі умови як для природо- і ресурсозбереження, так і для впровадження екологічно безпечних технологій і методів господарювання, утворення перспективної галузі – екоіндустрії, отже, досягти екологоконструктивних змін структурної політики.

Як переконує зарубіжний досвід, вибіркова і добре продумана тактика застосування економічних інструментів раціоналізації природокористування створює можливість виходу на якісніший, ефективніший та екологобезпечний рівень виробництва, забезпечення прогресивних структурних зрушень відтворювального процесу, скорочуючи при цьому суспільні природоохоронні витрати. Відомо, що завдання природоохоронної політики полягає в захисті навколишнього середовища шляхом створення більш екологічних і менш ресурсоемних технологій, реструктуризації промислового виробництва по інноваційному екологобезпечному типу, впровадженні таких методів управління, які одночасно забезпечують зростання його ефективності та зниження обсягів забруднень, а також формують екологічну орієнтацію у споживачів.

А як у такому аспекті показується вітчизняний економічний механізм природокористування? Постановка цього питання споріднена визначенню ефективності (дієвості, результативності) системи економічних інструментів екологічного регулювання стосовно досягнення головної мети свого існування – забезпечення поліпшення якості довкілля в Україні та, відповідно, її спроможності стимулювати екологоконструктивні зміни структурної політики.



### **6.3. Дієвість економічного механізму природокористування в активізації екологоконструктивних зрушень**

Загально визнаним нині є той факт, що вітчизняний економічний механізм природокористування спрацьовує у такий спосіб, коли національним товаровиробникам вигідніше здійснювати різні фіскальні екологічні платежі, ніж витратитися на природоохоронні заходи чи ініціювати впровадження екологобезпечних методів господарювання.

Основними складовими існуючої в Україні системи економічних інструментів екологічного регулювання є численні збори/платежі за використання ресурсів і за забруднення, податкові важелі, штрафні санкції за екологічні порушення. Саме за останні роки істотно зросла кількість різновидів платежів як за використання природних ресурсів, так і за забруднення навколишнього середовища (з 1994 р. введено державний екологічний податок). Поряд з тим збільшено ставку платежів і штрафів за порушення екологічного законодавства. Значно розширилося коло природокористувачів, які зобов'язані здійснювати екологічні платежі, тим часом як кількість тих, хто мав певні пільги у природокористуванні, різко зменшилася (з 81 у 1996 р. до 65 у 2000 р)<sup>1</sup>.

До речі, Кабінетом Міністрів підготовлені зміни і доповнення до Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, згідно з якими передбачається ще розширити коло платників збору за забруднення навколишнього природного середовища шляхом оподаткування екологічно небезпечної продукції (пального для автотранспорту, лакофарбової продукції, пестицидів, синтетичних пральних речовин, акумуляторів, автомашин та інших)<sup>2</sup>.

Існуючий в Україні економічний механізм екологічного управління переважно оперує групою таких регуляторів екологічної поведінки товаровиробників, які змушують їх обмежувати свою природоруйнівну діяльність відповідно до вимог нормативних актів, постанов і законів. Цю групу методів активізації природоохоронної діяльності, мабуть, можна охарактеризувати як доповнення до адміністративно-законодавчих інструментів екологічного управління. При цьому, як свідчить практика, економічні інструменти природокористування переважно виконують роль фіскальних платежів, а функціонування іс-

<sup>1</sup> <http://www.e-ukraine.org/portal update/public environmental expenditure preparations report>. – С. 41.

<sup>2</sup> Аналітичні матеріали Кабінету Міністрів України до парламентських слухань 29 листопада 2000р. з питань дотримання вимог екологічного законодавства в Україні, напрямів реалізації та вдосконалення екологічної політики. – №33-3950/4. – К.: Каб. Мін. України, 2000. – С. 10.

нуючих еколого-економічних регуляторів виступає засобом нагромадження фінансових ресурсів у владних структурах.

Практично всі види платежів, пов'язаних з природокористуванням та охороною навколишнього середовища, нині мають характер податкових внесків. Як відомо, Бюджетним кодексом України встановлено, що податки, збори та інші обов'язкові платежі, незалежно від їх цільового призначення, складають доходи бюджетів. А це – великі кошти, які конче необхідні для екологоорієнтованої розбудови національного господарства і яких так не вистачає на всіх рівнях господарювання для проведення природоохоронних заходів (лише протягом 2001 р. підприємствам, організаціям, установам країни за забруднення довкілля і порушення природоохоронного законодавства пред'явлено екологічних зборів на загальну суму 239,1 млн. грн.)<sup>1</sup>.

Нині “природопов'язана” складова вітчизняної податково-бюджетної системи репрезентована рентними платежами, платою за землю, збором за геологорозвідку, платежами за спеціальне використання природних ресурсів і екологічним податком (збором за забруднення навколишнього природного середовища), які є загальнодержавними обов'язковими платежами. В свою чергу, рентні платежі від природокористування складаються з ресурсної ренти і транзитної ренти. До загальнодержавних платежів за спеціальне використання природних ресурсів належить плата за користування надрами, плата за спеціальне водокористування, плата за спеціальне використання лісових ресурсів, причому до складу платежів за спеціальне використання природних ресурсів зараховується новий збір за використання радіочастотного ресурсу України.

Доходами бюджету від природокористування, таким чином, є відповідні податкові платежі у формі плати, збору та відрахувань. Так, саме завдяки платежам (податкам) за природокористування у держбюджеті-2001 очікувались надходження в сумі 3,9 млрд. грн., тобто понад 9 % доходної частини<sup>2</sup>.

Серйозною проблемою сьогодення, яка потребує негайного вирішення, є практика фінансування екологічних програм і природоохоронних заходів. Ця проблема двостороння. З одного боку, вона виявляється як проблема *механізму реалізації фінансування* природоохоронних заходів. З другого боку, вона відбивається як проблема *стану та обсягів фінансування* заходів у галузі охорони довкілля, викорис-

<sup>1</sup> Статистичний щорічник України за 2001 р. – С. 551.

<sup>2</sup> Розраховано за: Закон України “Про Державний бюджет України на 2001 рік” (додаток №1). – №2120-III. – К.: Верховна Рада України, 2000. – С. 1 – 3.

тання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки. Розглянемо докладніше обидві взаємопов'язані сторони проблеми вдосконалення механізму фінансування природоохоронних заходів в Україні.

Нинішня практика фінансування заходів щодо охорони та відтворення довкілля свідчить: реалізація природоохоронних програм та проектів як у центрі, так і на місцях здійснюється за залишковим й частковим принципами фінансування і виключно на дотаційній основі. Так, обласні бюджети, як правило, є на 50 – 60 % дотаційними<sup>1</sup>.

Однією з головних причин, які гальмують вирішення природоохоронних проблем, є несформованість механізму фінансування з бюджетів місцевого рівня по розділу “Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека”. Оскільки Міністерством фінансів України дотепер не встановлені нормативи відрахувань від загальнодержавних податків і зборів на охорону навколишнього природного середовища до місцевих бюджетів, то досі у складі місцевих бюджетів відсутні екологічні розділи. Внаслідок цього обсяги реалізації заходів щодо охорони та відтворення природних ресурсів не адекватні ступеню їх використання, а іноді – й виснаження. Тобто, необхідно терміново визначити і законодавчо закріпити відсоток відрахувань до місцевих бюджетів від надходжень платежів за використання природних ресурсів, що має спрямовуватись на їх охорону та відтворення.

Не сприяє ефективній діяльності в галузі охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання та відтворення природних ресурсів існуючий порядок функціонування системи бюджетних Державного та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища. Аналіз за попередні роки показує, що невикористані кошти цих фондів в усіх рівнів у кінці року перераховуються в загальні доходи відповідних бюджетів і значна їх частина використовується не за цільовим призначенням.

При цьому наявність коштів на охорону довкілля завжди знаходиться під знаком питання. Звичною є й та практика, коли фактичні обсяги фінансування значно нижчі за обсяги, які передбачаються у державному бюджеті. Ситуація ускладнюється ще й тим, що більшість відомств не вважають пріоритетними проблеми збереження довкілля.

Статистичні дані красномовно свідчать, що протягом 90-х років державні витрати на охорону навколишнього природного середовища

---

<sup>1</sup> Аналітичні матеріали Кабінету Міністрів України до парламентських слухань від 29 листопада 2000 р. – С. 23.

та раціональне використання природних ресурсів постійно скорочувались, тоді як надходження від природокористування незмінно становлять вагомий частку доходів бюджету. Зокрема, в бюджеті 1997 року видатки на природоохоронні цілі становили 0,2% до всіх видатків, тоді як кошти за природокористування сформували 12 % його доходної частини. В 1998 – 1999 рр. відбулось подальше скорочення державних витрат на охорону природного середовища та раціональне використання природних ресурсів – у порівнянні з відповідною бюджетною статтею 1997 року вони зменшились до 0,18%<sup>1</sup>. За висновком фахівців Світового банку, в Україні “витрати на охорону довкілля простують шляхом понижуючої тенденції”<sup>2</sup>.

За даними Міністерства економіки України, в 2000 р. сума видатків на природоохоронні цілі складала тільки 25 – 35 % від обсягу лише одного компонента екологічної складової бюджетних надходжень – зборів за спеціальне використання природних ресурсів<sup>3</sup>. При цьому фактичні обсяги фінансування значно нижчі за обсяги, які передбачаються у державному бюджеті. Таким чином, з року в рік видатки по розділу державного бюджету “Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека” значно менші від надходжень до бюджету за природокористування.

За розрахунками, у 2000 р. видатки по розділу бюджету “Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека” становили лише 0,3% усіх витрат. Якщо ж врахувати ще й інші видатки на природоохоронні цілі (відтворення мінерально-сировинної бази, оплата робіт з докорінного поліпшення земель, екологічне оздоровлення території, що зазнала радіаційного забруднення, фінансування невідкладних заходів, спрямованих на розв’язання соціально-економічних та екологічних наслідків діяльності Яворівського ДГХП “Сірка”, Стебницького ДГХП “Полімінерал” та Роздільського ДГХП “Сірка”), а також видатки Фонду охорони навколишнього природного середовища, тоді можна стверджувати, що державні витрати на охорону довкілля та відтворення природних ресурсів у 2000 р. становили аж

---

<sup>1</sup> Дефицит госбюджета на 1997 год предусматривается в размере 5,7% от ВВП // *Голос України*. – 1997. – № 104 (1604). – С. 5.; Закон України “Про Державний бюджет України на 1998 рік” // *Голос України*. – 1998. – № 18 (1769). – С. 3 ; Об изменениях, внесенных в госбюджет Украины Президентом // *Голос Украины*. – 1998. – С. 3; Указ Президента Украины “Про скорочення видатків Державного бюджету України на 1998 рік” // *Голос України*. – 1998. – № 155 (1905). – С. 3; Аналіз проекту Державного бюджету на 1999 рік. – С. 8; Україна. Людський розвиток. – С. 25.

<sup>2</sup> <http://www.e-ukraine.org/portal update/report>. – С. 54.

<sup>3</sup> Інформація про стан виконання Постанови Верховної Ради України “Про основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки”. – К., Верховна Рада України, 2000. – С. 1.

1,3% усіх державних витрат<sup>1</sup>. Таким чином, видатки бюджету на охорону і відтворення навколишнього природного середовища значно менші від надходжень до нього за природокористування і з року в рік скорочуються.

Зрозуміло, що ті кошти, які виділяються з бюджету на природоохоронні цілі, не дають можливості у повному обсязі виконувати екологічні проекти, до того ж кошти використовуються не ефективно або не за призначенням. Як приклад, досить навести результати перевірки Рахунковою палатою діяльності Міністерства екології та природних ресурсів України, згідно з якими це міністерство у 2000 р. неефективно використало 14,5 млн. грн., не за цільовим призначенням – 0,1 млн. грн. і навіть незаконно – 3,5 млн. грн. Така ситуація негативно впливає на стан фінансування природоохоронних заходів і кінцеву їх мету – поліпшення якості довкілля.

Отже, якщо оцінювати ефективність існуючої системи економічних інструментів природокористування *за критерієм наповнення державного бюджету*, то слід підкреслити її безумовну результативність як дієвого засобу досягнення національно значної цілі – задоволення фінансових потреб держави.

Явна спрямованість вітчизняного економічного механізму екологічного регулювання на пріоритет методу "батога" стосовно природокористувачів, які працюють у нинішніх складних економічних і соціальних умовах, аж ніяк не стимулює їх інтерес до дотримання екологічних норм і зниження техногенних навантажень на природу та неспроможна спонукати їх до впровадження екологічно безпечних способів ведення господарства, що призводить до закономірного погіршення стану довкілля. Недосконалість існуючих економічних регуляторів природокористування в сукупності з нерозвинутою системою бухгалтерського обліку та статистичної звітності щодо природоохоронної діяльності на підприємствах скочує природозберігаючу діяльність господарюючих суб'єктів, обмежує впровадження інноваційних екологоорієнтованих технологій.

Отже, якщо оцінювати ефективність існуючого економічного механізму природокористування *за критерієм екологічної доцільності й поліпшення якості довкілля*, то слід підкреслити його нерезультативність щодо розв'язання проблеми збереження навколишнього природного середовища та неспроможність забезпечити екологічно сприят-

---

<sup>1</sup> Розраховано за: Звіт про виконання Державного бюджету України за 2000 рік. Матеріали Міністерства фінансів України (додаток № 1). – К.: Мін. фін. України, березень 2001 р. – С. 19-Д, 20-Д, 24-Д, 26Д., 28Д.

ливі умови господарювання чи бути засобом переходу до сталого екологорівноваженого розвитку економіки країни.

Зрозуміло, що такий вітчизняний економічний механізм природокористування не спроможний стимулювати прогресивні екологорієнтовані структурні зрушення як у техніко-технологічній базі суспільного виробництва, так і у національному господарстві.

Отож, нинішні соціально-економічні й еколого-економічні умови і своєрідність вітчизняного перехідного періоду зумовлюють необхідність якнайшвидшого переосмислення традиційних природоруйнівних підходів в управлінні, а також вдосконалення існуючих й формування адекватних ідеї екологобезпечного розвитку механізмів господарювання. Не випадково постановою Верховної Ради України “Про рекомендації парламентських слухань щодо дотримання вимог екологічного законодавства в Україні, напрямів реалізації та вдосконалення екологічної політики” (2000 р.) визначено, що “вирішення проблем у сфері охорони довкілля та використання природних ресурсів є пріоритетним напрямом державної політики у здійсненні соціально-економічних реформ, необхідною складовою формування умов сталого розвитку України”<sup>1</sup>. Вихідним, ключовим принципом подальшого трансформаційного процесу об’єктивно постає досягнення екологічної спрямованості економічних реформ, екологічна розбудова національного механізму господарювання, подолання структурних деформацій економіки.

---

<sup>1</sup> Постанова Верховної Ради України “Про рекомендації парламентських слухань щодо дотримання вимог екологічного законодавства в Україні, напрямів реалізації та вдосконалення екологічної політики” від 7 грудня 2000 р., №2130- III. – К.: Верховна Рада України, 2000. – С. 3.



Наукове видання

Віталій Іванович Кононенко,  
Оксана Опанасівна Веклич,  
Любов Миколаївна Шаблиста та ін.

**МЕХАНІЗМ СТРУКТУРНИХ  
ЗРУШЕНЬ В ЕКОНОМІЦІ  
УКРАЇНИ**

Монографія

Редактори: Л.Г. Томіліна, І.І. Нестеренко  
Комп'ютерний набір: Н.О. Покуліта  
Оригінал-макет: Ю.В. Кіндзерський

Підписано до друку 10.12.02. Формат 60×84 1/16. Папір офс.  
Гарнітура "Таймс", друк різнографічний. Умов. друк. арк. 16,6.  
Обл.–вид. арк. 16,8. Наклад 300 прим. Замовлення №837

---

Інститут економіки НАН України  
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011  
E-mail: [instecon@ln.ua](mailto:instecon@ln.ua)

Поліграфічна дільниця Інституту економіки НАН України  
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011  
тел. 044-290-87-01